ISSN 0235—7771

AKADEEMIA

31. AASTAKÄIK 2019 NUMBER 6

Eesti Vabariigi 17. aastapäevaks 1935
Stockholmi rahukongressi tarvis kirjutatud ettekanne . Lev Tolstoi
Enesetapjalik Euroopa . . . . . Jaak Jõerüüt
Luulet . . . . . Jonathan Locke Hart
Katoliiklus ja evolutsionism 19. sajandi lõpus . Gustav Lauringson
Tõe tuvastamine ja kriminaalmenetlus . . . . . Jüri Saar
Sõnasadamavaht . . . . . Toomas Kiho
Mis on dispositiiv? . . . . . Gilles Deleuze
Millised on sinu ihamasinad? . . . . . Jüri Lipping
Päevik 1944–1961 . . . . . Herbert Normann

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Alar Karis, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Marju Lepajõe, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Peeter Olesk, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora / *socialia* . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
naturalia . . . . Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoimetaja . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor . . . Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee

Toimetuse aadress:
Ülikooli 21, 51007 Tartu, Eesti

Telefonid: 7423146, 7423050

E-post: akadeemia@akad.ee

Ilmavõrgus: www.akad.ee
www.facebook.com/AjakiriAkadeemia/

© AKADEEMIA 2019
Trükk: AS Pakett.
Trükiarv: 1500.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

31. AASTAKÄIK 2019 NUMBER 6 (363)

Stockholmi rahukongressi tarvis kirjutatud ettekanne
Lev Tolstoi 963
Tõlkinud Rainis Toomemaa

Enesetapjalik Euroopa
Jaak Jõerüüt 975

"...et olla riik, kus valitseb õigus, kus valitseb vabadus ja kus rahvas võib julgesti tulevikku vaadata": Eesti Vabariigi 17. aastapäevaks 1935
..... 985

Luulet
Jonathan Locke Hart 1005
Tõlkinud Lauri Pilter

Katoliiklus ja evolutsionism 19. sajandi lõpus
Gustav Lauringson 1012

Tõe tuvastamine ja kriminaalmenetlus
Jüri Saar 1049

Sõnasadamavaht
Toomas Kiho 1081

Mis on dispositiiv?
Gilles Deleuze 1083
Tõlkinud Jüri Lipping

Markii ja Leopold
Jüri Lipping 1092
Jalgrattapasun ja surnud roti perse ehk Mõista-mõista, millised on sinu ihamasinad. II
Jüri Lipping 1108
Abstracts
..... 1124
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XIII
Herbert Normann 1133

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine
TASUTA: www.kultuurileht.ee

Graafika lk 974, 1011, 1048, 1082, 1107:

RETI SAKS (1960) on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia (ERKI) 1987. aastal graafika erialal; vabakutseline graafik, skulptor ja raamatuillustraator.

STOCKHOLMI RAHUKONGRESSI TARVIS KIRJUTATUD ETTEKANNE

Lev Tolstoi

Tõlkinud Rainis Toomemaa

Armsad vennad,

oleme siia kogunenud selleks, et võidelda sõja vastu. Sõja, s.t selle vastu, mistarbeks kõik maailma rahvad, miljonid ja miljonid inimesed annavad mõnekümne isiku, aga vahel vaid ühe inimese kontrollimatusse käsutusse peale miljardite rublade, taalrite, frankide, jeenide, mis moodustavad suure osa nende tööga teenitud varast, veel ka iseenda, oma elu. Ja meie, kümned eri ilmakaartest kokku tulnud eraisikud, kel pole mingisuguseid erilisi eesõigusi, ja mis peamine, mitte mingit võimu kellegi üle, kavatseme võidelda, ja kui tahame võidelda, siis loodame ka murda mitte üksi ühe, vaid kõigi valitsuste tohutu jõu, mille käsutuses on miljardeid rahasid ning miljoneid sõjamehi ja kes väga hästi teavad, et too erandlik olukord, milles viibivad nemad, s.t valitsust moodustavad inimesed, on rajatud ainuüksi sõjaväele — sõjaväele, millel on vaid siis mõte ja tähendus, kui käib sõda, seesamune sõda, millega meie tahame võidelda ja mida tahame ära kaotada.

Võitlus võib säärase jõudude ebavõrdsuse juures näida pöörasusena. Kui aga süüvida nonde võitlusvahendite tähendusse, mis

---

Лев Толстой. Доклад, приготовленный для конгресса мира в Стокгольме (1909), Добавление к докладу на конгрессе мира (1910). — Л. Н. Толстой. Полное собрание сочинений в 90 томах. Академическое юбилейное издание. Том 38. Москва: Государственное Издательство Художественной Литературы, 1936, lk 119–125, 419–420.

on nende kätes, kellega meie võidelda ihkame, ja mis meie kätes, siis ei paista kummastav mitte asjaolu, et meie võidelda otsustame, vaid tõik, et endist viisi on olemas see, millega me võidelda tahame. Nende kätes on miljardid rahad, miljonid kuulekad sõjamehed, aga meie kätes vaid üksainumas, kuid see-eest kõige vägevam abinõu ilma peal — tõde.

Ja seepärast on meie võit, kui tahes tühised ka meie jõud võrreldes meie vastaste omadega võivad näida, niisama kaheldamatu nagu tõusva päikese valguse võit ööpimeduse üle.

Meie võit on kindel, kuid vaid ühel tingimusel: siis, kui me ütleme tõde esile tuues välja kogu tõe ilma igasuguste mööndusteta, järeleandmiste ja pehmendusteta. See tõde on niisama lihtne, selge ning silmanähtav, kohustuslik mitte ainult kristlase, vaid iga mõistusliku inimese jaoks, et maksab see kõik vaid kogu oma tähenduses välja ütelda ning inimesed ei saaks enam selle vastu astuda.

Tõde kogu oma tähenduses on tallel juba tuhandeid aastaid enne meid üteldud ja meie poolt Jumala seaduseks tunnistatud kahes sõnas: "ära tapa"; tõde on selles, et inimene ei tohi tappa ega pea ühelgi tingimusel, mitte ühelgi ettekäändel eluilmaski tapma teist.

Tõde on nii ilmselge, kõigi poolt tunnistatud ja sedavõrd kohustav, et maksab see vaid selgelt ja kindlalt nende inimeste ette seada, et too kuri, mida kutsutakse sõjaks, muutuks täiesti ilmvõimatuks.

Seepärast arvan, et kui meie, kes me oleme siia rahukongressile kogunenud, hakkame selle asemel, et selgelt ja kindlalt too tõde kuuldavale tuua, valitsuste poole pöördudes neile välja pakkuma mitmesuguseid abinõusid sõjakoleduste kahandamiseks ning et sõjad aiva harvemini ja harvemini puhkeksid, siis oleme inimeste sarnased, kel küll olemas uksevõtmed, aga ometi nad püüaksid sisse murda läbi seina, mille kohta nad teavad, et nende jõud sellest üle ei käi. Meie ees seisavad miljonid relvastatud, üha rohkem ja rohkem relvastatud inimesed, keda valmistatakse ette aiva edukamaks ja edukamaks tapatööks. Me teame, et kõigil neil miljoneil inimestel pole vähimatki soovi tappa endasarnaseid, enamasti

pole neil isegi aimu sellest põhjusest, mille alusel neid sunnitakse korda saatma toda neile vastumeelset toimingut, et nad kannatavad oma käsualuseks olemise ning sunni pärast, teame, et veretööd, mida need inimesed aeg-ajalt toime panevad, saavad teoks valitsuste käsul; oleme teadlikud, et valitsuste eksistents toetub sõjaväele. Ja meie, inimesed, kel sooviks sõda ära kaotada, ei leia midagi mõistlikumat selle ärakaotamiseks, kui see, et pakkuda... kellele? valitsustele, kes on olemas ainuüksi sõjavägede toel, järelikult sõja kaasabil, säherdused abinõud, mis teeksid olematuks sõja, seega pakume valitsustele enesehävitamist.

Valitsused kuulavad mõnuga kõiki neid kõnesid, teades, et need arutlused mitte üksi ei kaota sõda ega õõnesta nende võimu, vaid varjavad pigem veel rohkem inimeste eest seda, mida neil on tarvis varjul hoida selleks, et hoida elus nii sõjaväge ja sõdu kui ka neid endid, kes nad sõjavägesid kamandavad.

"Kuid see on ju anarhism: inimesed pole ealeski ilma valitsuste ja riikideta elanud. Ja seepärast on valitsused ja riigid ja sõjaline jõud, mis neid kaitseb, rahvaste eluoluks hädatarviline tingimus," öeldakse mulle.

Jättes kõrvale selle, kas kristlike ja üldse kõigi rahvaste eluolu on võimalik või mitte ilma sõjavägede ja sõdadeta, mis kaitsevad valitsusi ja riike, oletagem, et inimestel on tarvis on oma heaoluks orjalikult kuuletuda neile tundmatuist inimestest kokku pandud asutistele, mida kutsutakse valitsusteks, on tarvis neile asutistele ära anda oma töö toodang, on tarvis täita nende asutiste kõiki nõudmisi, kaasa arvatud ka oma ligimeste tapmine, oletame seda kõike; sellegipoolest jääb alles meie maailmas lahendamatu kimbatus. See kimbatus seisneb ilmvõimatuses ühitada kristlikku usku, mida erilise rõhutamisega järgivad kõik valitsuses osalevad inimesed, kristlastest kokku pandud sõjavägedega, keda seatakse valmis veretööks. Kuidas ka kristlikku õpetust väänaks, vaikiks maha selle põhilisi seisukohti, on tolle õpetuse peamine mõte ikkagi ainult armastuses Jumala ja ligimese vastu — Jumala, s.t vooruse kõrgeima täiuse vastu, ja ligimese, s.t eranditult kõigi inimeste vastu. Ja seepärast näikse olevat vältimatu tunnistada üht kahest: kas kristlust kahasse armastusega Jumala ja ligimese vastu või riiki kahasse sõjavägede ja sõdadega.

On vägagi võimalik, et kristlus on oma aja ära elanud ja et valides ühe kahest, kas kristluse ja armastuse või riigi ja tapatöö, et riigi ja tapatöö olemasolu on sedavõrd tähtsamad kristlusest, et kristlus tuleb üldse ära unustada ja tarvis ainult kinni pidada sellest, mis inimeste jaoks olulisem: riigist ja tapatööst.

See võib ju nii olla, vähemasti võivad inimesed mõtelda ja tunda nii, kuid sel juhul tuleb seda ka ütelda. Tuleb välja öelda, et inimesed peavad meie ajal lakkama uskumast seda, mida ütleb kogu inimkonna ühine tarkus, mida ütleb nende tunnistatud Jumala seadus, ja lakkama uskumast sellesse, mis iga inimese südamesse kustutamatute joontega kirja pandud, ning uskuma vaid seda — kaasa arvatud tapmine —, mida käsivad olgu kas juhuse läbi või pärimise alusel imperaatoreiks, kuningaiks tõusnud või siis kõiksuguste intriigide, valimiste tulemusel presidentideks, parlamendi kodade saadikuteks saanud erinevad inimesed. Siis tulebki nii ütelda.

Aga seda öelda ei saa. Ei saa öelda mitte ainult seda, vaid ilmvõimatu on valida üks või teine. Ütelda, et kristlus keelab tapmise, ja pole enam sõjaväge, ja pole enam valitsust. Või ütelda, et meie, valitsejad, tunnistame tapmise seaduslikkust ja eitame kristlust ning keegi ei taha enam alluda säärasele valitsusele, kes rajab oma võimu veretööle. Ja lisaks sellele: kui lubatakse tappa sõjaolukorras, siis peab see seda enam lubatud olema rahvale, kes otsib oma õigust revolutsioonist. Ning seepärast teevad valitsused, kel pole võimalik öelda ei üht ega teist, kõik, et varjata oma alamate eest paratamatust leida dilemmale lahendus.

Ja seepärast tuleb meil, kes me oleme siia kokku tulnud, et sõjakoledusele vastu seista, kui me tõepoolest tahame saavutada oma sihti, teha vaid üht: seada see dilemma täie teravuse ja selgusega nii valitsustes osalevate inimeste kui sõjaväge moodustavate rahvamasside ette. Aga selleks, et seda teha, tuleb meil selgelt ja avalikult mitte üksi korrata seda tõde, et inimene ei tohi tappa inimest, vaid ka ära seletada see, et mitte mingisugused kaalutlused ei saa kristliku maailma inimeste jaoks kaotada selle tõe maksvust.

Ning seepärast pakuksin ma meie koosviibimisel osalejatele välja koostada säherdune üleskutse ning levitada seda kõigi inimeste, aga eeskätt kristlike rahvaste seas, milles me selgelt ja kindlalt ütleksime välja selle, mida kõik teavad, kuid millest keegi või peaaegu keegi ei kõnele, nimelt selle, et sõda ei ole mingi eriti hea ja kiiduväärt asi, nagu nüüd enamik inimesi tunnistab, vaid jäle ja kuritegelik ettevõtmine nagu igasugune tapmine, ühtviisi nii inimeste jaoks, kes vabatahtlikult valivad sõjaväeteenistuse, kui ka nonde jaoks, kes karistusehirmus või kasuahnusest selle kasuks otsustavad.

Inimeste puhul, kes vabatahtlikult valivad sõjaväeteenistuse, pakuksin ma välja selgelt ja kindlalt väljendada selles üleskutses tõika, et vaatamata kogu pidulikkusele, särale ja üleüldisele heakskiidule, mis seda tegevust saadab, on see teenistus kuritegelik ja häbiväärne, ja seda enam kuritegelik ja häbiväärne, mida kõrgem on ametipost, mida inimene sõjaväelaseseisuses peab. Täpselt nõndasamuti pakuksin ma rahva hulgast väeteenistusse karistusehirmus ehk ülesostmise teel kutsutud inimeste puhul välja selgelt ja kindlalt tunnistada toda jämedat viga, mida nad nii oma usu kui kõlbluse ja terve mõistuse vastu teevad, nõustudes sõjaväkke astuma: usu vastu sellega, et astudes mõrvarite ridadesse, rikuvad nad nende endi poolt Jumala seaduseks peetavat; kõlbluse vastu sellega, et karistusehirmus või omakasu eesmärgil nõustuvad nad panema toime seda, mida oma hinges halvaks peavad; ja terve mõistuse vastu sellega, et riskivad sõjaväkke astudes sõja korral sellesama, kui mitte hullema viletsusega sellest, mis neid ähvardab keeldumise korral; mis aga peaasi, nad toimivad ilmselgelt terve mõistuse vastaselt, sest astuvad sellessesamasse inimeste seisusesse, kes neid vabadusest ilma jätab ning soldatiks ilmuma sunnib.

Nii ühtede kui ka teiste puhul paneksin ma ette selles üleskutses selgesti välja ütelda mõte, et tõeliselt haritud ja seepärast sõjaväelise auhiilguse ebausust vabade inimeste jaoks (aga neid saab iga päevaga aina rohkem ja rohkem) on sõjaväelase amet ja seisus — hoolimata kõigist ponnistustest selle tõeline tähendus vaka all hoida — samavõrd ehk isegi märksa põlastusväärsem timuka ametist ja seisusest, sest timukas tunnistab, et on valmis

tapma ainult kahjulikeks ja kurjategijaiks arvatud inimesi, sõjaväelane aga annab tõotuse tappa kõiki neid inimesi, keda tal vaid tappa kästakse, olgu need talle kas või kõige lähedasemad või kõige paremad inimesed.

Inimkond üldiselt, eriti aga meie kristlik ühiskond, on jõudnud säärase terava vastuoksuseni isiklike kõlbeliste nõudmiste ja kehtiva ühiskonnakorralduse vahel, et muuta ei tule mitte seda, mida muuta ei saa — ühiskonna kõlbelisi nõudmisi, vaid seda, mida saab — ühiskonnakorraldust. See muutus, mis on tingitud sisemisest vastuoksusest ja mis iseäranis teravalt väljendub ettevalmistustes tapatööks, mida igal pool tehakse, muutub iga aasta ja iga päevaga üha pakilisemaks. Pinge, mis nõuab seda muutust, on jõudnud meie ajal sinnamaale, et niisamuti kui on vedela keha üleminekuks tahkeks tarviline vaid nõrga elektrivoolu jõupingutust, on meie aja inimeste metsiku ja arutu eluolu üleminekuks koos selle eraldumiste, relvastumiste ja sõjavägedega mõistlikku, kaasaegse inimkonna teadvusele omasele elukorraldusele vajalik ehk vaid väike pingutus, vahel vaid üks sõna. Iga säherdune ponnistus, iga säherdune sõna võib olla tõukeks ülejahtunud vedelikus, mis silmapilk muudab kogu vedeliku tahkeks kehaks. Mispärast meie praegune kogunemine ei võiks olla selleks jõupingutuseks? Nagu Anderseni muinasjutus, kus kuningas pidulikul protsessioonil mööda linnatänavaid sammus ja kogu rahvas tema uutest imeilusaist rõivaist vaimustusse sattus, muutis kõike üksainus sõna poisikeselt, kes ütles seda, mida kõik teadsid, kuid välja ei öelnud. Ta ütles: "Aga kuningas on ju alasti!", ja lumm kadus ning kuningal hakkas häbi, ja kõik inimesed, kes olid ennast veennud, et nad näevad kuninga seljas uusi imelisi rõivaid, hakkasid nägema, et ta on ihualasti. Sedasama on tarvis ütelda ka meil, ütelda seda, mida kõik teavad, kuid ei söanda välja ütelda: ütelda, et ükskõik kuidas inimesed tapmist nimetavad, tapmine on alati tapmine, kuritegelik ja põlastusväärne tegu. Ja maksab vaid selgelt, ühemõtteliselt ja kõvahäälselt öelda seda, nagu meie seda siin teha võime, ning inimesed lakkavad nägemast seda, mida nad tundusid nägevat, ning hakkavad seletama seda, mida tegelikult näevad. Ei näe mitte isamaa teenimist, sõja kangelaslikkust, sõjaväelist au, patriotismi, vaid hakkavad nägema seda, mis on:

paljast, kuritöölist tapatööd. Aga kui inimesed hakkavad seda nägema, siis sünnib niisamuti kui muinasjutus: sellel, kes kuritegelikul viisil talitab, hakkab häbi, aga need, kes ennast veensid, et nemad küll veretöö kuritegelikkust ei täheldanud, hakkavad seda nägema ega ole enam mõrtsukad.

Kuidas aga hakkaksid rahvad ennast kaitsma, kuidas hoitakse ülal siseriiklikku korda, kuidas võivad rahvad elada ilma sõjaväeta?

Millise vormi võtab tapmisest lahti ütelnud inimeste eluolu, me ei tea ega võigi teada. Ühes pole kahtlust, selles, et mõistuse ja südametunnistusega õnnistatud inimestel on loomulikum elada pigem neist omadustest juhindudes kui alistuda orja kombel inimestele, kes üksteise tapmist korraldavad, ja et seepärast too ühiskonnakorralduse vorm, mille võtab inimeste elu, kes oma tegevuses ei juhindu mitte tapmisähvardusele rajatud vägivallast, vaid mõistusest ja südametunnistusest, ei ole mingil juhul hullem sellest, milles nad praegu elavad.

Ongi kõik, mida ma ütelda tahtsin. Mul on väga kahju, kui see, mida ma ütlesin, kedagi solvab või kurvaks teeb ja kelleski halbu tundmusi esile kutsub. Kuid minul, 80-aastasel vanamehel, kes ootab iga hetk surma, oleks piinlik ning sündsusetu mitte välja öelda kogu tõde, nagu mina sellest aru saan, sest ainult tõde, ma usun kindlalt, vabastab inimkonna lugematuist läbi põetud hädadest, mida sõda tekitab.

4. august 1909. a

LISA RAHUKONGRESSI ETTEKANDELE

Te soovite, et mina osaleksin teie koosviibimisel. Ma väljendasin oma vaateid rahuküsimusele nagu oskasin selles ettekandes, mille valmistasin ette läinud aasta kongressi tarbeks. Too ettekanne on teile saadetud. Kardan aga, et see ettekanne ei rahulda kongressil kokku saavate kõrgelt haritud isikute nõudmisi. Ei rahulda aga seepärast, et niipalju kui ma olen võinud tähele panna, peetakse kõigil kongressidel minu vaateid ja mitte ainult minu isiklikke, vaid kõigi maailma usklike inimeste vaateid sellele küsimusele ebamäärase uue antimilitarismi sõna nimetuse all mõne ini-

mese isiklike soovide ja loomuse erandlikuks ja juhuslikuks väljenduseks, mil seepärast pole tõsist tähendust. Vaatamata sellele tulen ma siiski vastu nii kongressi soovile, mis on mulle teatavaks tehtud, kui ka tarvidusele veel kord kas või lühidalt välja öelda seesama mõte, kui kasutu on kongressidel välja töötada uusi seadusi, mis tagaksid rahu üksteist vihkavate ja enda võimu võimalikult suure levitamise abil oma heaolu saavutamisse uskuvate rahvaste vahel. Pean uute rahu kindlustavate seaduste vastuvõtmist kongressidel kasutuks peaasjalikult seepärast, et seadus, mis kaheldamatult tagab rahu kogu ilma peal, seadus, mis väljendatud kahe sõnaga "ära tapa", on teada kogu maailmale ega või olla tundmata ka kõigile kõrgelt haritud kongressiliikmeile.

Just sellesama seaduse meeldetuletamist, mis pole märkimist leidnud mitte ainult kõigis suurtes maailma religioonides, vaid ka kõigis inimsüdameis, kõrgelt haritud kongressiliikmeile ma pidasin ja pean ka nüüd oma pühaks kohuseks Jumala ning inimeste ees. Tõsi, nende sadade inimeste toimimisviis, kes sellest seadusest kinni pidades keelduvad sõjaväeteenistusest ja keda see-eest raske puudus ja kannatused tabavad nagu minu sõpru Venemaal ja Euroopas (alles eile sain sellise kirja noorelt rootslaselt, kes on valmis teenistusest keelduma), ei pruugi huvitada kõrgelt haritud kongressiliikmeid, sest kuulub antimilitarismi valda, arvan ma ikkagi, et nende inimeste toimimine üksi, kes mitte sõnades, vaid tegudes tunnistavad seadust "ära tapa" ja seepärast ei võta mingilgi kujul osa tapmise kuritegelikust aktist, rahuldab paremini kui miski muu nii iga üksiku hinge, inimese südametunnistuse nõudmisi kui ka teenib kõige ausamalt kogu inimkonna üleüldist kulgemist headuse ja õiguse poole, muu hulgas ka toda rahu jaluleseadmise sihti inimeste keskel, millega on tegevad kongressi liikmed.

Vaat just sedasama, armsad vennad, tahaksingi mina, kes ma ootan oma elu viimaseid päevi ehk tunde, veel kord teile üle korrata. Aga nimelt seda, et meil ei lähe tarvis ei imperaatorite, kuningate ega sõjavägede ülemjuhatajate korraldatud liite, kongresse ega arutelusid noil kongressidel sellest, kuidas teiste inimeste elu korraldada, vaid pelgalt üht: täita elus seda meile teadatuntud ja meie tunnistatud armastuseseadust Jumala ja ligimese

vastu, mis ühelgi juhul ei käi kokku ettevalmistuste tegemisega tapmiseks ega lähedase tapmisega.

20. juuli 1910. a
Jasnaja Poljanas

SAATEKS

1909. aasta juulis saatis augustis Stockholmis peetava 18. rahukongressi eesistuja Vene kirjanikule Lev Tolstoile (1828–1910) kirja, milles teavitas teda kongressi auliikmeks valimisest ning kutsus osalema kokkusaamisel.

Tolstoi oli juba 19. sajandi lõpukümnendil pälvinud üleilmse tuntuse mitte üksi romaanikirjanikuna, vaid ka vägivallatu kristliku anarhismi apostlina. Ehk saatjailegi üllatuseks otsustas kirjanik kutse vastu võtta ja kõigi kuuldes välja ütelda inimkonna ees seisva valiku "kas kristlus kahasse armastusega Jumala ja ligimese vastu või riik kahasse sõjavägede ja sõdadega", mille teadvustamine üksi on eelduseks vägivallaseaduse langemisele ja inimese vallanemisele. Kõik valitsused, olgu nad siis püstiautoritaarsed ehk padukonstitutsioonilised, elavad sõjast (või vähemalt vaenust) ja nõutavad oma verevaese keha jaoks vereohvreid. Inimese valitsemine inimese üle on alati vägivald ja unikaalse inimisiksuse objektiveerimine, muutmine ühetaoliseks objektiks mis tahes fiktiivse abstraktsiooni ees.

Ennetades selliseid 20. sajandi suuri etatismiteoreetikuid- ja praktikuid nagu Jossif Stalin ("Pole inimest, pole probleemi") ja John Kennedy ("Ärge küsige, mida teie riik saab teha teie heaks, vaid küsige, mida teie saate teha oma riigi heaks"), kuulutab Tolstoi: pole riikirepressiivorganit, pole ka sõdu-tapatalguid. Sellest lähtudes uuris kirjanik ettekande tarvis uuesti läbi oma 1893. aasta kurikuulsa traktaadi "Jumala riik on teie sees".[1] Kahenädalast pingsat tööd koos ettekande tõlkimisega prantsuse keelde saatis perekondlik kurbmäng — Tolstoi hüsteeriline ning obsessiivne, tema mõttekaaslaste peale armukade abikaasa Sofja Andrejevna tundis maad jalge alt kadumas ja kartes, et mees ei pruugigi pärast Jasnaja Poljanasse tema eestkoste alla naasta, oli algu-

[1] Vt Lev Tolstoi, *Jumala riik on teie sees, ehk kristlus mitte kui müstiline õpetus, vaid uus elumõistmine* (tlk Rainis Toomemaa; Tallinn: Ajakirjade Kirjastus, 2015).

sest peale kavandatava merereisi vastu, tuues põhjenduseks mehe kõrge vanuse, pika laevasõidu ja Peterburis möllava koolera.

26. juulil 1909 visandas mõtleja toimuva päevikusse:

> Pärast sööki hakkasin rääkima matkast Rootsi. Tõusis hirmus hüsteeriline pahameeletorm. [Sofja Andrejevna] tahtis ennast morfiiniga ära mürgitada, rebisin selle tal käest ja viskasin trepi alla. Astusin vahele. Kuid kui voodisse heitsin, mõtlesin rahulikult järele, otsustasin matkast loobuda.[2]

Nüüd ei andnud abikaasa järele ning võttis pähe ennast "märtriks" kroonida — koos (alalistest tülidest ja naise suitsidaalseist hoogudest vintsutatud) Tolstoiga Stockholmi reisida, jätmata seejuures märkimata, et "kõik see lõpeb ilmselt ühe või teise surmaga". Peljates Lev Tolstoi võimalikku väljaastumist "maailma lavadel", otsustati tööliste streiki Rootsis ettekäändeks tuues kongress aasta võrra edasi lükata. Hiljem pidi Tolstoi pöördumise inimkonna poole Berliinis ette lugema filosoof ja publitsist Eugen Schmitt (1851–1916), kuid selle keelas ära kohalik politsei, pidades loa vääriliseks vaid autorit ennast.

Kui aasta hiljem rahukongressi korralduskomitee Lev Tolstoile uue kutse saatis ja kõik reisikulud korvata tõotas, ei olnud Tolstoil enam tahtmist. Kibestumus peegeldub 19. juulil 1910 valminud, kuid saatmata jäänud "Lisas rahukongressi ettekandele". Saatmata jäänud vastuses sama aasta 15. aprillist Inglise patsifisti John Easthami kutsele võtta osa mais peetavast rahumiitingust Londoni võõrastemajas Cecil, kõlas "Euroopa südametunnistus":

> Ma olen 82-aastane, ootan iga päev surma, ja seepärast ei pea ma viisakalt ega aupaklikult valetama. Vähe sellest, südametunnistus nõuab võimalikult valjult selle teatavaks tegemist, mis ma teie ajaviitest arvan — teisiti ei saa ma teie tegevust nimetada. See tegevus on vastumeelt ja ärritav.
>
> Kui Napoleon I ajal sõjaväelase seisusest inimesed uhkustasid ja hooplesid veretöödega, mis nad sõdades korda saatsid, olid nad pühad võrrelduna teie ühingu ja sellega sarnanevate teiste ühingute liikmetega. Need inimesed, esiteks, uskusid sellesse, et sõda peab olema; teiseks, olid ise selle nimel, millesse nad uskusid, valmis ohvreiks, haavadeks ja surmaks. Teie aga ei usu millessegi

[2]Vt Lev Tolstoi, *Elada praegust hetke: Päevikud 1909–1910* (tlk Rainis Toomemaa; Tartu: Johannes Esto Kirjastus, 2018).

ja seda vähem tollesse rahusse, mida te justkui jutlustate, ja teete vaid ettevalmistusi auahneks ajaviiteks, mis inimesi lollitades peab neid teie leeri tooma.

Rahu! Inglaste mure rahu pärast nende India ja kõigi kolooniate olemasolu juures, või sakslaste, prantslaste, venelaste mure, kõnelemata alistatud rahvaist, kahasse nende rikaste ja vaeste orjade klassidega, keda peetakse oma olukorras vaid sõjavägede kaasabil, ühes kõigi nende, nii härratsevate kui ikestatud rahvaste ülespuhutud patriotismiga.

Rääkida rahust ja seda meie maailmas kuulutada on sama kui kõnelda karskusest ja kuulutada seda kõrtsides või viinapoes, mis on olemas vaid joomarluse tõttu.

Kuniks on eraldiseisvad rahvad ja riigid, ei saa läbi sõdadeta. Sõjale võib lõpp tulla vaid siis, kui kõik inimesed hakkavad Sokratese kombel ennast mitte ühe eraldiseisva rahva, vaid kogu ilma kodanikeks ja nagu Kristus kõiki inimesi vendadeks pidama [---].

Sõjale võib piiri panna ainult sellega, et inimesed lakkavad religiooni üle naermast nagu nüüd, kujutades enesele ette mingisugust kristlikku religiooni, mis seisneb lunastusse ja muisse rumalustesse uskumises, vaid hakkavad otsesõnu uskuma igavesse ja ainsasse, kõigile teada, üldisesse, ühte Jumala seadusesse, mida pole välja toonud mitte üksi Kristus, vaid kõik maailma targad ja pühad inimesed, seadusesse, et kõik inimesed on vennad ja seepärast peavad üksteist armastama, mitte enam tapma. [---]

Kes sellega vaidleks! See on õige. Kuid on teisigi kaalutlusi — diplomaatilisi, poliitilisi —, nii et tapatöös osasaamisest äraütlemine pole alati sihipärane. See on antimilitarism. Aga antimilitarism — pole hea. Vaja on hoopis muud. Ning algabki targutamine...[3]

R. T.

[3] Vt tolstoy-lit.ru/tolstoy/pisma/1910-yanvar-aprel/letter-272.htm.

RETI SAKS. Caps lock (2012)

ENESETAPJALIK EUROOPA

Jaak Jõerüüt

PROLOOG

Esimest korda viibisin Eesti Rahva Muuseumi uues hoones ühe konverentsi külalisena 2018. aasta kevadel. Otsustasin viimasel vaheajal minna kogu maja ja väljapanekuid uurima. Tagasi konverentsiruumi ma sel päeval muidugi ei jõudnud — olin muuseumist nii haaratud, et seda on lausa keeruline kirjeldada. Erilise elamuse sain lipusaalist. Seisin seal üksinda tükk aega, vaatasin meie hiiglaslikku esimest sinimustvalget ja lugesin tahvlikeselt:

> Lipu õnnistamiseks sõitsid seltsi liikmed ja vilistlased 3. juunil 1884 Otepääle. Järgmisel päeval pühitses Otepää kiriklas lipu EÜSi vilistlane pastor Rudolf Kallas. Õnnistamisel kinnitati, et selle lipu all ei kardeta isegi tuhandet kuradit. Lipuga sõideti Pühajärve äärde, kus seda eestlaste püha järve veega kasteti.

Sellest napist õhtupoolikust muuseumis jäi väheks ja peagi sõitsin Tallinnast Tartusse just selleks, et veeta terve pikk päev mind lummanud muuseumis. Ka sel korral peatusin tükiks ajaks lipusaalis, kus kogu mu tajude aparaat elavnes jälle iseäralikult ja ma sain mõtelda järele paljude asjade üle. Ka selle tõsiasja üle, et olen küll sündinud ja elanud Eestis, teinud nii oma suulist kui kirjalikku elutööd eesti keeles, rännanud mööda kodust maad päris palju, aga ikka saab ja tuleb endale tunnistada, et midagi üllatab, midagi on nägemata ja mõndagi pole veel kogetud isegi kodumaal.

Ajakirja *Akadeemia* 30. sünnipäeva tähistamise konverentsil 9. aprillil 2019 Eesti Rahva Muuseumis peetud kõne põhjal.

Tundsin ühtlasi, et seda lipusaali võib nimetada Eesti vaimseks keskpunktiks.

*

> Euroopa on sooritamas enesetappu. Või vähemalt on tema liidrid otsustanud teha enesetapu. Kas Euroopa inimesed sellega kaasa lähevad, on mõistagi iseasi.

Nende kolme lause autor on Douglas Murray (1979), nii alustab ta oma raamatut *Euroopa kummaline surm: Immigratsioonist, identiteedist, islamist* (The Strange Death of Europe: Immigration, Identity, Islam), mis ilmus 2017. aastal ning selle eestikeelne väljaanne Maarja Maasika tõlkes 2019. aastal (kirjastus Post Factum).

Otsustasin seekord pühenduda peamiselt selle raamatu tutvustamisele.

Mu artikliga "Silmad pärani kinni, ikka veel", mis ilmus *Akadeemia* 2018. aasta seitsmendas numbris ja mille ajakirja auväärt kolleegium märkis ära auhinnaga, on sellel raamatul olemas side. Kinnitagu seda kas või üks pisut lühendatud lõik artiklist:

> Otse silmade all tekivad, tõusevad ja vajuvad virvatulukestena nähtused, mida kutsutakse näiteks lumehelbekesteks. Need on inimesed, kelle puhul mõnel maal on tunnuseks agressiivne radikaalnaiivsus, teisel vastupidi, lõtv pehmonaiivsus. Tekkivad feministeeriumid. Need on vaimsete uusamatsoonide võitlussalgad. Radikaalsed veganid, ökofašistid, holokaustieitajad, muslimi-rünnakrühmlased, kogu maailma põgenike aitajad, kas või oma esivanemate mälestuse hinnaga. Lameda maa ühingud. Hariduse kaubaks muutjad. Kauba rämpsuks muutjad. Rämpsuga maakera katjad.
>
> Kõigi niisuguste nähtuste kasvulavaks on üleilmne vaimne pinnas, mis on segatud kokku sellistest osistest nagu rumalus, harimatus, ahnus, võimauahnus, edevus, ambitsioossus, sajaprotsendiline vale, veerandtõde, pooltõde, ja 99% tõde. Viimane komponent on kõige ohtlikum, see on kui sütik, milleta ükski lõhkekeha ei lõhke.

Siia otsa pakun tsitaati eespool nimetatud raamatust. Jutt on ühest suurest valest, mis puudutab ka meie jaoks valusat teemat — naaberriigi Rootsi sisserännupoliitikat.

> Ehkki eeldatakse, et nagu Rootsi poliitiline eliit, on ka tema rahvas alati olnud niisuguse rände poolt, räägivad faktid teist keelt. 1993. aastal murdis ajaleht Expressen ühe Rootsi poliitika suurtest tabudest ja avaldas haruldase arvamusküsitluse tulemused riigis tegelikult valitsevate vaadete kohta. Artiklis, mis kandis pealkirja "Visake nad välja", tegi ajaleht avalikuks, et 63% rootslasi tahaks, et immigrandid pöörduksid tagasi oma kodumaale, ja peatoimetaja Erik Månsson märkis oma artiklis: "Rootslastel on rände- ja põgenikepoliitika kohta oma kindel arvamus. Võimulolijate arvamus on risti vastupidine. Midagi siin ei klapi. See on arvamuspomm, mis on iga hetk lõhkemas. Sellepärast me sellest kirjutamegi, alustades juba täna. Räägime nii, nagu asjad on. Must valgel. Enne, kui pomm lõhkeb." Justkui tema jutu kinnituseks oli selle arvamusküsitluse ainus tulemus see, et Expresseni omanikud lasid peatoimetaja lahti.

Mille eest? Ainult selle eest, et tema silmad ei olnud pärani kinni, vaid täiesti lahti.

Sellest, mis immigrantide rohkearvulise sissevoolu tõttu on juhtunud Budapesti raudteejaamas või ühel aastavahetusel Kölnis, on ka Eesti ajakirjanduses juttu, pilte ja videoid olnud, aga Rootsi tegelikkuse peegeldust on olnud häbemata vähe.

Raamatu autor meenutab fakte. Näiteks seda, et ainuüksi 2015. aastal saabus Rootsi u 163 000 immigranti, mis oli isegi selle, pagulaste vastuvõtmise poolest tuntud riigi jaoks ajaloos seniolematult suur hulk. Ja veel:

> Kui Rootsi oli 2004. aastal vastu võtnud umbes 400 lapspõgenikku, siis üksnes 2015. aastal tuli tal vastu võtta 35 000 saabunud last, kusjuures iga laps läks riigile maksma kümneid tuhandeid eurosid.

Sel suvel voolas Rootsi inimesi nii Taanist üle silla kui ka põhja poolt.

> Enamikul saabunutest ei olnud mingeid isikut tõendavaid dokumente ja sugugi mitte alati polnud see juhus. Malmö elanikud

> tunnistasid, et nad on raudteejaamas näinud äravisatud dokumente täis prügikaste.

Ma esitasin mõne arvudest lähtuva fakti, aga probleem pole paraku ainult selles. Probleem on suhtumises omaenda maasse, rahvasse, ajaloosse ja kultuuri. Autor kirjeldab üht 2015. aasta sügisel Rootsis toimunud konverentsi pealkirjaga "Ühtne Rootsi", mille osavõtjate hulgas olid nii kuningapaar kui ka riigi poliitiline eliit.

> Kõnelejate hulgas oli Ingrid Lomfors, Rootsi Elava Ajaloo Foorumi [---] juhataja. Paljude kiidusõnade osaliseks saanud kõnes rõhutas Lomfors kolme asja: et sisseränne Rootsi ei ole midagi uut, et tegelikult oleme kõik sisserändajad ja et niikuinii ei ole olemas sellist nähtust nagu Rootsi kultuur.

Kas normaalne inimene peaks siin üldse midagi kommenteerima? Peaks ehk vaid küsima, retooriliselt ja klassikaliselt: huvitav, mitu korda Alfred Nobel, Carl Larsson, Ingmar Bergman ja Astrid Lindgren end hauas seepeale ringi pöörasid?

Sama teema jätkuks veel üks lause raamatust:

> 2016. aasta januaris, kui Rootsi valitsus, Euroopa Komisjon ja teised tunnistasid avalikult, et suuremal osal möödunud aasta jooksul riiki lubatud inimestel polnud õigust Euroopas varjupaika taotleda, rääkis Jean-Claude Juncker endiselt Euroopa Komisjoni välja töötatud kvoodisüsteemist, et jaotada migrandid liikmesriikide vahel.

Kõike muidugi ei suuda tsiteerida ega ümber jutustada. Kuid kaks olulist mõõdet olgu siingi rõhutatud: tuleviku aimamatus ja religioon.

> 1980. ja 1990. aastatel ei osanud peaaegu keegi ette näha, et 21. sajandi esimesi kümnendeid Euroopas hakkavad lõhestama relogiooniteemalised vaidlused. Järjest ilmalikumate hoiakutega kontinent oli lootnud, et usuküsimused on jäänud minevikku, või vähemalt veendunud, et aastasadade järel on religiooni koht tänapäevases riigis nüüd enam-vähem otsustatud. Kui keegi oleks 20. sajandi lõpus öelnud, et järgmise sajandi algusaastad Euroopas on täis vaidlusi ususalgamise üle ja et Euroopas võib taas

> kord ususalgamise eest saada surmanuhtluse, oleks selline ennustus igas seltskonnas välja naerdud ja selle esitaja terve mõistus kahtluse alla pandud. Asi polnud selles, et huilgama hakanud hoiatussireene poleks kuuldud. Kuidas saanuks neid mitte kuulda? Probleem oli selles, et neist ei tehtud järjekindlalt väljagi.

Järgeb Salman Rushdie loo pikem kirjeldus. Kes ei mäleta, neile meenutan, et sellele kirjanikule kuulutas Iraani Islamivabariigi toonane juht ajatolla Khomeynī 1989. aasta sõbrapäeval välja surmanuhtluse romaani *Saatanlikud värsid* (1988) eest. Ta kutsus kogu maailma moslemeid üles hukkama nii autori kui ka raamatu avaldamisega seotud isikud, kes olid teadlikud selle sisust. Nii puutus Euroopa kokku sõnaga *fatwa.*

Selle jubeda ja pika loo kokkuvõtetest valisin kaks. Esiteks:

> Tänu kaitsemeetmetele, mida Briti valitsus Rushdie puhul kohaldas, elas ta "Saatanlike värsside" afääri üle. Kuid nagu kirjanik Kenan Malik tükk aega hiljem märkis, oli ühiskond tervikuna — ja kirjastusäri eriti — *fatwa* omaks võtnud. Enne 1989. aastat ilmunud kirjatöid ei saanud enam avaldada. Mõrtsukate veto oli mõjunud ja peagi muutusid avaldamiskõlbmatuks mitte ainult islamisse mõningase kriitikaga suhtuvad, vaid ka lipitsevalt kriitikavabad romaanid.

Teine Rushdie-afääri tagajärg oli Ühendkuningriigi kogukonnapoliitika muutumine religioonipõhiseks, mille karme tagajärgi Briti valitsus aga ei aimanud.

> Neli aastat pärast 11. septembrit 2001 andis Rushdie intervjuu, milles ta rääkis islamistide domineerimispüüdlustest pärast "Saatanlike värsside" juhtumit ja eeskätt nende eesmärgist tõrjuda kõrvale "progressiivsete" moslemite hääled.
>
> "Tol ajal see teema inimesi ei huvitanud," nentis ta. "Siis aga juhtus 9/11 ja nüüd ütlevad paljud, et tagantjärele on selge, et *fatwa* oli sissejuhatus ja see on põhisündmus."

Silmad-pärani-kinni-oleku kirjeldusi ja sellise oleku drastiliste tagajärgede analüüsi on raamatus palju. Juttu on selles kontekstis Itaaliast, Hollandist, Prantsusmaast, Ühendkuningriigist jm. Aga juttu on ka Ida-Euroopa teistsugususest, millesse autor suhtub selge sümpaatiaga.

Masendava selgusega teatavad raamatus esitatud küsitlusandmed, et nii Hollandis, Prantsusmaal, Saksamaal kui ka Suurbritannias on enamik inimesi (suurusjärgud erinevate küsimuste puhul 77%, 73%, 68%, 74%, 55%, 56%, 67%, 70%, 64%, 70% jne) otseselt kriitilised islami olemuse ja Euroopasse sissevoolu suhtes, seda väga mitmest vaatenurgast lähtudes. Kuid nagu ka autor nendib, väidab kogu Lääne-Euroopa valitsev eliit inimestele ikka veel, et nood eksivad...

Douglas Murray on oma kodumaa, Ühendkuningriigi vastu eriti kriitiline. Arvandmed, analüüs ja järeldused järgnevad üksteisele, lehekülg lehekülje ja peatükk peatüki järel. Suurbritannias on suurema osa ajaloost püsinud rahvastik väga stabiilsena. Kui aga pärast Teist maailmasõda hakati täitma lünki tööturul, algas hulgalise sisserände ajajärk. Probleemid kuhjusid, ent autori nendingu järgi ei tehtud tõsist katsetki suurenenenud immigratsiooni peatada enne 1971. aasta immigratsiooniseaduse vastuvõtmist.

Arvamusküsitlused näitasid pidevalt, et Suurbritannia üldsus oli rändepoliitikale vastu. 1968. aastal arvas 75% Briti üldsusest, et sisserännet ei reguleerita piisavalt rangelt. Peagi jõudis see näitaja 83%-ni. Konservatiivide variminister Enoch Powell pidas kõne, milles oli "prohvetlikke ennustusi Suurbritannia tuleviku kohta, kui sisseränne peaks samas tempos jätkuma". Eliidiliidrid tegid mehest poliitilise laiba, ehkki avaliku populaarsuse tõttu oleks ta võinud saada nii konservatiivide erakonna juhiks kui ka peaministriks.

Douglas Murray pikkadest olukorrakirjeldustest selgub, et Powelli karmid hoiatused jahmatasid nii paljusid silmakirjatsejaid ja pelglikke, et kogu põlvkonnaks kadus immigratsiooniteemaline täisväärtuslik mõttevahetus olematusse.

> Tänapäeval tema kõnet — ja selle vastukajasid — lugedes on kõige jahmatavamad need kohad, mille eest teda tümitati ja mis nüüd tunduvad vaat et liiga leebelt öeldud. [---] Samuti nagu teistes Euroopa riikides, alahindasid ja pisendasid isegi kõige kuulsamad immigratsiooninuhtluse prohvetid tegelikult toimuvat.
>
> Väide, et Powelli sõnavõtt muutis sisserändeteemalise arutelu terve inimpõlve jooksul võimatuks, on tõsi selles mõttes, et tema

> sõnavõtt ja selle mõjul vallandunud kired võimaldasid poliitikutel hiilida kõrvale oma poliitika tagajärgede eest vastutamisest.

Palju tähelepanu pühendab Douglas Murray ka Saksamaal toimunule ja toimuvale, ning muidugi selle võtmeisikule kantsler Angela Merkelile. Sel puhul müts maha autori hoiaku ees, kes kritiseerib Merkeli saatuslikke vigu oma raamatus korduvalt ja teravalt, ent ometi hindab teda siis, kui selleks on põhjust. Kõnekaim näide viimasest on järgmine.

2015. aasta detsembris, vastates pärast esinemist Bernis küsimusele, kuidas kavatseb kantsler kaitsta eurooplasi ja Euroopa kultuuri islamimaadest tulevate inimeste järjest suureneva hulga eest, ütles Angela Merkel midagi, mis peaks minu arvates jõudma peale kuulajate Bernis iga eurooplaseni, ka meieni siin:

> Muidugi on igaühel võimalus ja vabadus teenida oma usku. Kui mina millestki puudust tunnen, siis mitte sellest, et ma tahaksin kellelegi ette heita, et ta on tõsiusklik moslem, vaid pigem sellest, et meil ei ole julgust tunnistada end kristlasteks ja alustada dialoogi. Sel juhul, palun, arvestades, et ka meil on olemas traditsioonid, käige aeg-ajalt palvustel, õppige pisut piiblit tundma ja vahest oleks hea osata kirikus ka mõnda maali tõlgendada. Ja kui Saksamaal palutaks kellelgi kirjutada nelipühade tähendusest, siis ma julgeksin öelda, et meie teadmised kristlikest õhtumaadest pole kuigi suured. Ja kurta selle peale, et moslemid tunnevad Koraani paremini, on minu meelest mõnevõrra veider. Ehk paneb see mõttevahetus meid mõnikord mõtlema oma juurte üle ja nende kohta pisut rohkem teadmisi omandama.
>
> Euroopa ajalugu on niivõrd rikas dramaatiliste ja hirmsate konfliktide poolest, et me peaksime enne põhjalikult järele mõtlema, mitte kohe kära tõstma, kui kuskil mujal midagi halba juhtub. Me peame selle vastu astuma, püüdma selle vastu võidelda, aga ma pean ütlema, et meil pole absoluutselt mingit õigust kõrk olla.

Tsiteerin nüüd oma auhinna-artikli lõpulõiku, aga seekord juba täiendustega:

> Kas praegu on otsustav hetk? Silmade puhtaks pesemiseks, piibli lugemiseks, Euroopa konfliktse ajaloo üle mõtlemiseks ja suu avamiseks? Muidugi! Alati on! Siis enam ei ole, kui vabamõtlemine on lõpetatud, näiteks vihakõne-nimelise absurdse atribuudi

> osava seadustamise tõttu ja selle kavalal kasutamisel vabamõtlemise vastu. Otsustav hetk on alati enne, kui kirjanikel on suu kinni pandud (meenutame ka Salman Rushdie juhtumit!) ja enne kui suured sulid on saanud jääda, nagu öeldakse, "oma liistude juurde", müües maha kõik, Eesti täiega tükkis. Euroopa täiega tükkis.

Briti analüütik Douglas Murray lõpetab oma raamatu aga järgmiste sõnadega:

> Nagu siin raamatus väidetakse, tehakse pidevalt jõupingutusi selle nimel, et Euroopa avalikkus ei usuks seda, mida oma silmaga näeb. Osalt on raamatu eesmärk näidata, et seesugusel teesklusel pole mingit mõtet — pole mõtet teha nägu, et kõik, mis meie ümber toimub, ei olegi suurim võimalik muutus, mis ühe kultuuriga saab juhtuda. 1950. aastal oli Rootsis etniliselt homogeenne ühiskond, kus migratsiooni peaaegu ei esinenudki. Sajand hiljem on see peaaegu tundmatuseni muutunud. Ja õigusega võib öelda, et meist paljude eluaja jooksul muutub see riik — nagu enamik teisigi Lääne-Euroopa riike — tundmatuseni ka selle suhteliselt hiljutiste asukate jaoks. Võib-olla pole sellest lugu. Võib-olla surevad Rootsit, Prantsusmaad, Suurbritanniat ja ülejäänud Euroopat mäletavad inimesed lihtsalt välja. Võib-olla saabub siis lõpp kõigile probleemidele, eelkõige probleemi äratundmise probleemile. Võib-olla. Aga võib-olla on hoopis sündimas terve uus probleemide maailm.

Siia otsa on minul tahtmist öelda veel ainult järgmist. Ma soovin, et Eesti poliitikud mõtleks väga kaua järele, milliseks põhjamaaks me tahame saada ja milliseks mitte. Ja ma ei soovi, et Eestit mäletavad inimesed iial välja sureksid.

EPILOOG

Ajaliin on siin korraks tagurpidi pööratud, ent meelega, meenutades, et tarkus tuleb ju tagantjärele, ehkki liiga sageli liiga hilja. Kui üldse tuleb. Epiloogis mainitav toimus palju varem, kui proloogis mainitu. 19. septembril 1992 aastal pidas Ühendkuningriigi peaminister Margaret Thatcher kõne CNNi ülemaailmsel majandusarengu konverentsil, milles ta hoiatas läbimõtlematusest tekkiva massimigratsiooni poliitiliste tagajärgede eest, nagu ekstremistlike parteide tõus, mispeale need hakkavad pakkuma

alternatiivi Euro-kesksele poliitilisele valitsevale klikile. Ta nentis sedagi, et kui hakatakse looma rahvusteülest Euroopa föderatsiooni ja kui inimesed ei saa seetõttu säilitada rahvusparlamente, siis ekstremism üksnes kasvab. Ta oli veendunud, et Euroopa poliitikutel on aeg maha istuda ja uurida neid ümbritsevat tegelikkust, vaadata tõele silma, et on aeg lõpetada omavaheline lõputu tippkohtumisi mööda rändamine, sest pelgad kohtumised on hakanud asendama otsustamist.

Margaret Thatcher hoiatas, et inimestel kasvab pidevalt kõrvalejäetuse tunne, et nad on võõrandunud oma valitsusinstitutsioonidest ja oma poliitilistest juhtidest ning eksisteerib hirm, et Euroopa rong tormab küll mürinal edasi, endaga ja endas midagi kandes, mis võib ju olla kasulik mõnedele, ent tormab ometi sihtkoha poole, mis ei ole olnud valijate soov ja millest valijad aru ei saa. Kasutades tõlkimatut idioomi *gravy train*, lisas ta suure annuse irooniat, sest peale fraasi enda intonatsiooni ja sisu oli tegu ka Euroopa Ühenduse sisemisi intriige ja mahhinatsioone pilkava, BBC just valminud ja levinud telesarjaga *Gravy Train*. Kõneleja ingliskeelne üleskutse "But the train can be stopped" sisaldas aga sõna *can*, mida eesti keelde on võimalik tõlkida mitmeti: *võima*, *oskama*, *suutma*, *saama*, *tohtima*.

Praegu tuleb küsida, kas seda rongi pole osatud või pole suudetud peatada? Soovimatu sihtkoht igatahes juba paistab.

Kuid päris lõpuks veel üks ajakäänak.

Vastuokslikule, kuulsale ja samal ajal islamofoobiks, rassistiks, misogüüniks ning trolliks nimetatud, Prantsuse kirjanduse *enfant terrible*'iks peetavale Michel Houellebecqile annetas Prantsusmaa president Emmanuel Macron tänavu 18. aprillil Auleegioni ordeni. See on Prantsusmaa kõrgeim riiklik autasu.

Meenutame siin üksnes seda, et Houellebecqi provokatiivses romaanis *Alistumine* (Soumission; 2015; eesti k 2018 kirjastuselt Varrak Triinu Tamme tõlkes) valitakse Prantsusmaal vabadel valimistel 2022. aastal presidendiks Islamiliidu liider Mohammed Ben Abbes ja riigis algab uus, islamistlik ajastu.

Kas see Emmanuel Macroni, Euroopa poliitiliseks autoriteediks pürgiva mehe žest on hüüdja hääl kõrbes või Thatcheri soo-

vitatud tõele silmavaatamise hetk (ehkki kaunikesti hilinenud) või osava poliitiku poliittehnoloogiline samm isiklikes huvides või midagi neljandat või viiendat, seda me praegu veel ei tea.

JAAK JÕERÜÜT (1947) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi majandusteaduskonna 1973. Kirjanike Liidu sekretär 1977–1986, aseesimees 1986–1989, ENSV kultuuriministri asetäitja 1989–1990, ENSV (EV) Ülemnõukogu saadik 1990–1992, Eesti Loomeliitude Kultuurinõukogu esimees 1989, EV Välisministeeriumi teenistuses 1993–2014, EV kaitseminister 2004–2005. Avaldanud üle 20 raamatu proosat, luulet ja mitteilukirjandust. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid "Gustav Suits, Ernest Hemingway ja meie" (2017, nr 5, lk 773–779), "Sada aastat ja neli aastat" (2018, nr 3, lk 387–392) ja "Silmad pärani kinni, ikka veel" (2018, nr 7, lk 1155–1165).

"... ET OLLA RIIK, KUS VALITSEB ÕIGUS, KUS VALITSEB VABADUS JA KUS RAHVAS VÕIB JULGESTI TULEVIKKU VAADATA"

Eesti Vabariigi 17. aastapäevaks 1935

L.[1]

KIRI AMEERIKASSE. VABADUSPÄEVA PUHUL

V.a. härra Pranspill,[2]

Koostanud Mart Orav. — Tekstides on parandatud ilmsed trükivead ning tehtud väiksemaid ortograafiaparandusi. Vt aastapäevade 1919–1934 kohta: *Akadeemia* 2018, nr 1 – 2019, nr 2, 4–5.

[1]Eduard Laaman (1888 – 1. IX 1941 Kirov), *Tallinna Teataja* toimetuse liige 1912–1913 ja *Tartu Päevalehe* toimetuse liige 1913–1915, Tallinna linnavolikogu sekretäri abi 1915–1917, Eestimaa Toitluskomitee sekretär 1917–1918, Tallinna Eesti Liidu sekretär 1917, Eesti Ajutise Valitsuse sekretär 1918, Eesti rahudelegatsiooni ajakirjandussekretär Pariisis 1918–1919, ajakirjandusatašee Eesti Londoni saatkonna juures 1919–1920, Välisministeeriumi infobüroo juhataja 1920–1923, ajalehe *Vaba Maa* peatoimetaja 1924–1929 ja 1930–1938, *Rahvalehe* peatoimetaja 1938–1939, ajakirjandusatašee Eesti saatkonna juures Moskvas 1939–1940, Rahvuskogu II koja liige 1937; Eesti Tarbijate Kooperatiivi kooliosakonna tõlk 1940–1941; vangistati 24. II 1941 Tallinnas, mõisteti tribunali otsusega 1941. a juulis surma ja hukati Kirovi vanglas.

[2]Andres Pranspill (1887 – 6. II 1968 Milfort, Conn.), velsker Kroonlinna merehospidalis ja Vene sõjalaevadel 1906–1909, madrus Inglise laevadel 1910, haigetalitaja New Yorgi hospidalides 1910–1915, madrus, tüürimees ja puusepp põhiliselt New Yorgis 1916–1930, õppis Columbia Ülikoolis 1914–1916 ja New Yorgi Ülikoolis 1920–1921, elukindlustusseltsi usaldusmees New Yorgis a-st 1930, osales sotsialistlikus liikumises a-st 1916, ajakirjanik.

Ameerika eestlaste ajakirjas "Meie Tee"[3] soovite Teie iseseisvuse päeva puhul kodumaale õnne. Väliseestlased, kirjutate Teie, on sõbralikud kodumaale ja pooldavad ihu ja hingega Eesti iseseisvust ning ta arenemist. Kahjuks puuduvat aga neil otsene kontakt kodumaaga ja nüüdistes Eesti erakordsetes kaitseseisukorra oludes ei saa nad enam kõigest aru, mis seal sünnib, ega tea, mida enam uskuda, kas seda, mis ametlikult kuulukse, või seda, mida kuulujutud kannavad.

Teie küsimusi, hr. Pranspill, jagavad mitte ainult väliseestlased, vaid ka paljud kodumaalasedki.

Kui inimene on terve, siis on kõik tema ümber nii enesestmõistetav. On ta aga haige, siis on ta sagedasti iseendalegi mõistatuseks.

Kes oleks näiteks mõne aasta eest võinud ennustada, et Põhja-Ameerika Ühendr., kõige liberaalsemad maailma riikidest, teevad vabamajandusele otsa peale ja isegi, vastuoksa oma põhiseadusele, hakkavad teostama plaanimajandust? Häda ajab härja kaevu ja häda viib riigid ja rahvad ära nende põlisemaist põhimõtetest.

Ärge unustage ka, et Teie elate riigis, kelle iseseisev demokraatia on sama palju aastakümneid vana kui meie oma — aastaid. Ja teilgi on küllalt olnud siseheitlusi, isegi kodusõdasidki. Ühendriikide kogemuse ja jõu juures võivad nad oma praegust eksperimenti teha erandliselt vabades oludes, kus riigi survet asendab vaba veenmine, propaganda. Meie aga tunneme propaganda asemel peaaegu veel aina n.n. "ropakandaali", millest me nii kurguni tüdinud oleme, et raske on meie inimesi üldse veenda õige propaganda vajaduses.

Nõnda kuuldub meil vahel nõuandeid, et kõige otstarbekohasem oleks minevik lihtsalt ära unustada ja päevakorras edasi minna. Võibolla on see ehk õigegi nende inimeste jaoks, kes pole harjunud üldiste asjade üle järele mõtlema. Nad saavad asjust seda rutem üle, mida kergemini neid võtavad. Aga kui nii kõik teeksid, siis ehk poleks ka Eesti riiki.

Tormis öeldakse laeval üks tähtsam asi olevat — mitte kurssi kaotada. Kursikaotamise hädaoht on suur meie avalikus eluski. Mille järele ja kuhu orienteeruda — see küsimus seisab alatasa päevakorral.

1917. a. revolutsioonist peale on meil ikka räägitud demokraatiast kui juhtnöörist. Seda on peetud nii enesestmõistetavaks, et üldse pole lähemalt küsitudki, mis ta õieti on ja mida peab olema.

---

[3]Ajakiri *Meie Tee* (alapealkirjaga *Väliseestlaste ajakiri* 1931–1940) ilmus 1931–1983 (v.a 1981) New Yorgis.

Nüüd on meil kõik maailm täis demokraate. Ühed on "vormaaldemokraadid", teised on niisama demokraadid. Hitler tahab olla demokraat ja Stalin kah. Üldse jääb vähe üle valitsusvorme, mis mitte ei tahaks olla demokraatlised.

Hiljuti avaldati ühes Tallinna ajalehes veenet, et kui demokraatlik ja diktaatorlik kandidaat meil valimistel võistleksid, siis ei olevat mingit kahtlust, et demokraat võidaks.

Samasugust veenet avaldati ka enne põhiseaduse rahvahääletusi. Aga see tuli hoopis vastupidi.

Tormisel sõidul kipuvad perspektiivid kaduma. Et siis mõni kadakapõõsas võib Mont Blanci ära varjata, pole mingi ime. See on ainult perspektiivi seadus. Viga tekib, kui kadakapõõsast hakatakse Mont Blancist tõesti suuremaks pidama.

Läinud sügisest saadik näib vahel, nagu kipuksid suurte poliitiliste küsimuste asemele astuma juriidilised juukselõhestamised. Vahel koguni, nagu oleks viga üldse vast sügisest saadik olemas.

Ei ole ju kahtlust, et mõnigi asi teisiti tehtud, oleks võinud ka teisiti välja kukkuda. Võib-olla oleksid põhivaated siis selgemaks jäänud. Kuid põhivaated ise on ikkagi need samad.

Kõige mõõduandvam tõeasi meie praeguses seisukorras on see, et ta on järeldus kõigele, mis mitme viimase aasta jooksul sündinud ja kokku kuhjunud. See paistaks ehk kõige selgemalt silma, kui oletaksime, et üks praeguse põhiseaduse autoreist ajaks väga avameelset juttu ühe praeguse riigijuhiga. Millest nad võiksid jutelda? Noh, muidugi põhiseadusest.

– Teie olete meie põhiseadust rikkunud!

– Aga milles?

– Et meid valida ei lasknud.

– Kus seisab see põhiseaduses kirjutatud, et peab valida laskma?

– Kuidas mitte? Valimistest on seal terved peatükid.

– Noh, see on fassaadiks. Aga eks selle taga ole ka palju hoopis muud. Eks seisa seal, et riigivanem võib omaenda äranägemise järele valimised ka edasi lükata ja üldse põhiseaduslised tagatised maksvuselt kõrvaldada.

– Seda küll. Aga meie arvasime, et seda teeks m e i e riigivanem.

– Ja kus see on kirjutatud?

– Meie arvasime, et see peab enesestmõistetav olema.

– Põhiseaduse järele on enesestmõistetav midagi hoopis teist. Põhiseadusest on täitsa selge, et seda kõike võib teha iga riigivanem, niipea kui uus põhiseadus jõusse on astunud.

– Meil on veel teine kaebtus: teie liialdate võimuga.

– Aga meie arvame, et teie põhiseadus meile veel hulga rohkemgi on võimu annud, kui meil vaja.

– Meie juristid tõlgitsevad maha teie eelarve õiguse.

– Aga meie omad jälle tõlgitsevad ta olevaks.

– Neil pole õigus. Põhiseadust ei tule tõlgitseda, vaid tuleb teostada.

– Kui jurist peate teie teadma, et iga seadus vajab tõlgitsemist. Peate teadma, et juba enne rahvahääletust suured juristid, võõrad professorid tõlgitsesid nii nagu meie.

– Juba siis vaidlesime meie sellele vastu.

– Palju, millele teie siis rahvahääletuse eel vastu ei vaielnud. Teie vaidlesite ka vastu, kui teile öeldi, et see võimatu on, mis teie töölistele lubasite: teostada kõike, mis sotsid töölistele lubanud, aga pole teostanud. Tunneme juba neid ennevalimisaegseid silmategemisi.

– Meie mõtlesime siiski teist.

– Palju, mis teie mõtlesite, — tähtsam on, mis te põhiseadusse panite. Teie teate, et iga kahtlus kohtuasjas läheb kaebealuse kasuks. Niisama läheb iga kaebus põhiseaduses — valitsuse kasuks. Ka seda öeldi teile juba ammu enne rahvahääletust.

– Meie rääkisime siis, et anname mõistliku presidendi, kes põhiseadust mõõdukalt kasutab.

– Misjaoks siis anda ühes vaimus põhiseadust, kui president sootu teises vaimus peab valitsema?

– Põhiseadus peab ette nägema ka erakordsed juhused.

– Just siin ta ongi. Just erakordse aja pärast ongi praegu kaitseseisukord.

– Meie arvates seda praegu ei ole.

– Teie enda põhiseadus annab selle just m e i l e otsustada. Ja meie arvame, et on.

*

See jutt võiks veel kauemgi jatkuda — tulemus oleks ikka üks ja seesama: Põhiseaduse autoril ei jää muud kui tunnistada, et "juriidiliselt pole midägi tettä". Tema enda põhiseadus on nüüd tema vastu.

Kõrvaltvaatajale on selge, et ses vaidluses küsimus pole sugugi mõnes põhimõttes. Küsimus on väga proosaline. Kui oleksid põhiseadu-

se autorid ise oma põhiseadust kasutanud, siis oleksid nad ilma mingi kahtluseta võimu kasutamises veel palju kaugemalegi läinud.

Selles ongi kogu asi. 1933. oktoobri rahvahääletus ise on demokraatiale risti üle tõmmanud, andes meile mitte Põhja-, vaid L.-Ameerika põhiseaduse. Mis sellest järeldada?

Et kaine eestlane on hakanud peruks peruulaseks? Vaevalt. Peruks võib meie põhjamaine rahvas minna ainult kriisi ägedamatel hetketel.

Teha nägu, nagu poleks mitte midagi juhtunud? See enesepettus võiks lõppeda väga kurvalt.

Ilmse enesepette ja käega lööva meeleheite vahel tuleb Eestil praegu oma teed otsida. See pole kaugeltki nii kerge, kui vast veel mõne aasta eest oli õõneste lööksõnade järele muretult kuristikku joosta.

Üks Euroopa demokraatia mohikaanlane, kelle maa diktatuuridest ümberringi piiratud, Tshehhi välisminister dr. Benesch,[4] ütles hiljuti:

Kõik uued valitsuskorrad võitlevad raskelt oma olemise eest, kohanevad aegamööda ja muutuvad, tunnevad ära oma nõrkust, on tahestahtmata aegapidi sunnitud teisi teid otsima suuremaks vabaduseks.

Teisest küljest peavad ka demokraatiad autoritaarseilt valitsustelt mõndagi õppima, kõigepealt seda, et vabadus ei tähenda anarhiat.

Ma loodan, et kuigi ma siin pole suutnud seletada, mis kodumaal sünnib, ma võib-olla ehk olen arusaadavamaks teinud, mis Eestis mõeldakse.

Sügava lugupidamisega

L.

Vaba Maa, nr 47, 23. II 1935, lk 2.

E. Lehtmets[5]

---

[4]Edvard Beneš (1884–1948), Tšehhoslovakkia peaminister 1921–1922, välisminister 1918–1935 ning president 1935–1938 ja 1945–1948.

[5]Elmar Lehtmets (Elmar-Aleksander L.; 1901 – 17. VII 1942 Sosva), vabatahtlik õppursõdur Vabadussõjas 1918–1919, Tartu Linna Statistikabüroo ametnik 1923–1924, *Virumaa Teataja* toimetaja 1925–1940, vandeadvokaadi abi Rakveres 1930–1936, vandeadvokaat 1936–1941, Riigivolikogu liige 1938–1940; vangistati 14. VI 1941 Rakveres, abikaasa Ann (Amanda) Lehtmets (1904–2000) küüditati (vabanes 1957. aastal asumiselt Tomski oblastis; lubati lahkuda 1958. aastal Austraaliasse), poeg Tiit (1927 – 1999 Providence, RI) ja tütar Tiia (1931, elab Austraalias) jäid küüditamata; viibis Sevurallagis, Eri-

EESTI SUURE TULEVIKU NIMEL. MIKS PÜHITSEME VABADUSPÜHA TÄNAVU ERILISE PIDULIKKUSEGA

Vabariigi aastapäevi on meil ikka pühitsetud suure pidulikkusega. Ka noil ajul, mil meie rahvas poliitilise võitluse keerises oli lõhestatud paljudesse parteidesse, kus üksikud mõttevoolud võitluses selle eest, et korraldada meie riigi ja rahva elu o m a parema arusaamise järele, ei pidanud enam õiget piiri ega säilitanud a u s t u s t ka oma vastaste p õ h j e n d a t u d seisukohtadele.

Vabariigi aastapäev oma valdava suuruse ja pühalikkusega, meie iseseisvuse eest peetud kangelaslikkude võitluste ja selles võitluses langenud paremate rahvapoegade mälestamisega, iseseisvusaja saavutuste meenutamise ja hindamisega on suutnud meid ikka ü h e n d a d a ja l e p i t a d a. Ja seda ka kõige suuremate omavaheliste tülide ajajärgul. Kui mitte alati, siis vähemalt meie iseseisvuse sünnipäevil oleme endid ikka tundnud ühise pere liikmeina, eestlastena, kes täielikus üksmeeles on suutnud saata korda suuri asju.

*

Erilise pidulikkusega toimub Vabariigi aastapäeva pühitsemine tänavu, 24. veebr. s.a. "Sadadel ja sadadel aktustel ja kõnekoosolekutel tuleme sel päeval jälle kokku kui üks pere, ühest lihast ja verest, et avaldada võimsat tõendust eesti soo, eesti mehe ja naise südame, mõistuse ja töö varadest, ja et iseennast uuesti leida olevikus ja tuleviku jaoks" — nii ütles üks kõnelejaid hiljutisel koolijuhtide kokkutulekul.[6]

M i k s pühitseme oma vabaduse sündi s e e k o r d sarnase üksmeele ja jõurikkusega, kuigi pole tegemist mõne juubeliaastapäevaga? Kas teeme seda mingil "kroonu käsul" või mõnel muul põhjusel?

Kes on jälginud ajakirjandusest teateid eelseisva Vabaduspäeva pühitsemise kavatsusist üksikutes kohtades, eriti maal, igas väiksemaski

---

nõupidamise otsusega mõisteti 1942. juunis surma ja hukati. Tema mälestuseks eraldati poeg Tiidu pärandusest toetusraha KGB Kongide Muuseumi rajamiseks Tartus; ema Siberi-kronoloogia käsikirja vormis raamatuks *Sentence: Siberia* (esmatrükk Hartwell, Vic: Sid Harta Publishers) Elmar Lehtmetsa tütre Tiia abikaasa Douglas Hoile.

[6]Koolinõunike, koolivalitsuse juhatajate ja algkooli juhatajate üleriiklik kokkutulek toimus Estonia kontserdisaalis 17. veebruaril 1935. a. Siin toodud katkend pärineb Hugo Kukke kõnest, vt "Kool andku õnnelikke inimesi: Kool andku elurõõmu ja vähem opositsiooni inimestesse. Siseministri abi H. Kukke kõne kokkuvõte". — *Vaba Maa*, nr 43, 19. II 1935, lk 6.

metsakülakeses, peab möönma, et tung seekordse Vabaduspäeva suurejoonelisemaks pühitsemiseks peitub igas üksikus rahvaliikmes. Kogu rahvas tunneb tarvidust anda Vabaduspäeva pühitsemisele sisukamat ja haaravamat ilmet, kui seda senini vast on saavutatud. Meie kõik tahame eriti innukalt võtta osa Vabaduspäeva pühitsemisest. Miks? Sellepärast, et meie riigielus, kogu meie senises elukorralduses ja mõtteviisis on viimase aasta jooksul palju ja põhjalikult muutunud. Eesti rahvas on ennast uuesti leidnud. Eesti rahvale on selgunud tema suured sihid ja ülesanded.

Eestlasis on jällegi võimsalt ärganud tema rahvuslik iseteadvus ja ühtekuuluvustunne. See ei ole aga sündinud iseenesest, vaid see on meie praeguse Riigivanema ja vab. valitsuse suure töö vili. Kui 12. märtsil 1934. a. praegune riigivanem K. Päts koos valitsusega võttis endale raske ülesande ja vastutuse — viia meie rahvas välja omavah. tülide tagajärjel tekkinud hädaohtlikust seisukorrast, siis oleme vähem kui aasta jooksul võinud veenduda, et see ülesanne õnnestub ja et meie rahvas sammub vastu paremale tulevikule. Ikka vähemaks on jäänud need arad hääled, kes valitsuse töö edukuses kahtlesid. Viimasel ajal võisime elada kaasa kahele tähelepandavale sündmusele, kus üle maa tuli Tallinnasse kokku seninägematul arvul meie rahva juhtivaid tegelasi tähtsamailt elualadelt — omavalitsustegelaste[7] ja koolijuhtide kokkutulekud. Mida need kokkutulekud meile tõendasid? Eks seda, et praeguse Riigivanema ja vab. valitsuse poolt ülesseatud töösuun ja selle teostamise viisid on leidnud laialdaste rahvahulkade poolt täielikku poolehoidu ja heakskiitmist. Sellest tulenevalt kujunesidki need kokkutulekud suurteks isamaalisteks meeleavaldusteks ja võimsaiks austusavaldusiks meie riigijuhtidele. Erilise kiituse ja tunnustuse osaliseks on saanud nii rahva kui ka kogu ajakirjanduse poolt riigivanema K. Pätsi otsekohene väljendus, et poliitilise riiu ja norimise aeg on Eestist jäädavalt kadunud ja et valitsus püüab rakendada oma tööd nüüd ainult üksmeelse rahvusterviku kasvatamisele.[8] Viimase koolijuhtide kokkutuleku kohta ütleb näiteks üks meie suuremaid ajalehti (Päevaleht) järgmist:

---

[7]Riigi- ja omavalitsusjuhtide kokkutulek toimus 19. jaanuaril 1935. a Estonia kontserdisaalis.

[8]Vt nt: "Riiu ja norimise aeg Eestist jäädavalt kadunud: Eestis peab algama elu ülesehitamise ajajärk. Kooliõpetaja peab lähenema endisele koolmeistritüübile ja olema omakasupüüdmatu rahvakasvataja ka väljaspool kooli. Riigivanem K. Pätsi kõne 1317-le koolijuhatajale". — *Päevaleht*, nr 49, 18. II 1935, lk 1.

"Kui peaministri asetäitja ütles, et vaim on kõrgem kui võim, siis pooldavad seda kõik mõistvad inimesed meeleldi ja kui riigivanem tähendas, et praegune valitsus ei ole mitte selleks haaranud enda kätte võimu, et võimu rohkuse ja külluse sees uhkustada ja mõnuleda, vaid meie rahvast vabaks ja võimsaks teha, siis on kindlasti meie rahva rõhuv enamus niisuguste mõtetega päri."[9]

See teadmine, et riigi ja rahva elu juhtimine on v i l u n u d i s i k u t e käes, kes seadnud omale üles k õ r g e d e e s m ä r g i d ja nende poole püüdmisel lasevad end juhtida t e r v e t e s t ning e l u l i s t e s t mõtetest, et nad on valinud rahva rõhuva enamuse arvates õ i g e t ö ö s u u n a ja peavad sellest kinni valju j ä r j e k i n d l u s e g a, — see teadmine sunnibki meid seekord vabaduspäeva pühitsemisele kaasa elama erilise j u l g u s e- ja õ n n e t u n d e g a — v a b a ja e n e s e t e a d l i k u rahvana, kelle pea kohal ei ripu enam e r i l i s i mureja hädaohupilvi. Meil on a l u s t ja põhjust u s k u d a Eesti riigi paremasse tulevikku.

*

Kas ei suudaks ehk tänavune, kogu rahva poolt suure vaimustusega pühitsetav Vabaduspäev juba l e p i t a d a olukorraga ja oma teisitimõtlevate kaaskodanikkudega ka neid üksikuid kodanikke, kes käesoleval murranguajal on saanud isiklikult kannatada, nende e n d i arvates vast ehk ka teenimatult? Kas neid ei suudaks rahustada teadmine, et suurtel pöörde- ja murranguaegadel tuleb vahest mõnel isikul isegi s ü ü t u l t kannatada, kuigi v ä i k s e m a t e valudega pole sündinud ühegi rahva elus sarnast pööret, nagu see sündis meil 12. märtsil 1934. a. Meie saame ju aru, et isiklikud kannatused raskesti ununevad, kuid m e h e d p e a v a d saama neist üle. Kui meie ei jaksa unustada oma kannatusi, mis paratamatud iga inimese elus, siis ei suuda meie ka e l a d a.

Ja lõpuks — valitsus on pakkunud oma kätt kõigile kodanikekihtidele ühiseks koostööks Eesti rahvusteriku parema tuleviku kindlustamiseks. Valitsus on avalikult deklareerinud ja ka tegelike sammudega näidanud, et ta ei aja mingit k ä t t e m a k s u-poliitikat, vaid et teda juhivad omas töös kõige ausamad mõtted; valitsus on teostanud ja

[9]Vt H. T. [= Harald Tammer], "Koolijuhtide kokkutulekust". — *Päevaleht*, nr 50, 19. II 1935, lk 2. — Karl Einbundi kõnet vt: "Vaim on kõrgem kui võim: Rahval on alati olnud kõrged ideaalid alateadvuses. Intelligents on kutsutud mõistma rahvast. Me oleme saanud eurooplasteks, kuid me peame jääma eestlasteks. Peaministri asetäitja K. Einbundi kõne koolitegelastele". — *Päevaleht*, nr 49, 18. II 1935, lk 3.

teostab edespidigi kõike seda, mis oli h e a d ja o t s t a r b e k o h a s t k õ i k i d e võitlevate rühmituste töökavades.

Kui kõike seda arvestatakse, siis peaks saadama üle ka isiklikest kibedustundeist. Eesti rahvas pole nii arvukas, et ei tunneks puudust iga üksiku töötegija järele, kes selleks v õ i m e l i n e.

Sellepärast l e p i t a g u ja ü h e n d a g u eelseisev Vabariigi aastapäev meid kõiki ka ü h i s e k s t ä h t s a k s t ö ö k s meile kõigile armsa Eesti s u u r e t u l e v i k u n i m e l.

Virumaa Teataja, nr 23, 22. II 1935, lk 1.

Konstantin Päts[10]

RIIGIVANEM AVAS RAAMATUAASTA. RIIGIVANEMA TERVITUSED VABARIIGI AASTAPÄEVAKS. RAAMATU AASTA KESTAB VABARIIGI JÄRGMISE AASTAPÄEVANI

Vabariigi aastapäeva eelõhtul, 23. veebruaril kell 18,50 min., riigivanem Konstantin P ä t s pöördus raadio kaudu rahva poole järgmise kõnega:

"Lugupeetud kodanikud! Meie oleme lühikese aja jooksul läbi elanud mitu vererikast sõda. Meie oleme läbi elanud suuri vapustusi, raskeid kannatusi revolutsioonide ajal. Meie põlve inimesed ihkavad rahu, nad tahaksid nende suurte raskuste järele töötada rahulikult oma perekonna, oma riigi, oma rahva heaks, olles kindlad, et neid keegi vägivallaga nende töö juures segama ei tule, et keegi nende töövilja nende käest ära ei võta. See tunne on harilik nähtus seltskonnas pärast suuri vapustusi. On isegi tähele pandud, et pärast suuri revolutsioone inimesed nagu ennast õnnetud tunnevad olevat just sellepärast, et neil seda rahu-tunnet ei ole. See ei ole aga mitte õige, et inimesed, kes suurte raskustega kätte võitnud on vabaduse, et nad nende vabaduste tarvitamise, kasutamise juures oleksid õnnetud sellepärast, nagu oleks endine aeg parem olnud. Ei tule ka meil mitte seda rahu-ihkamist tõlgitseda, nagu oleks meie rahvas külmaks jäänud nende väärtuste vastu, milleks ta on ohverdanud oma paremate poegade verd ja tervist.

Meie rahvas hindab kõrgelt vabariiklikku korda, kus ta ise valitseb ja on oma rahva ja riigi saatuse määrajaks. Kui meie pärast suuri vapustusi, pärast viimase aja ägedaid meeleolusid läheme õnnelikult ja rahuliku südamega oma riigi aastapäevale vastu teadmises, et oleme aasta rahulikult üle elanud, siis ei tule seda nii seletada, nagu ei oleks meie

[10]Konstantin Päts (1874 – 18. I 1956 Kalinini oblasti Buraševo psühhoneuroloogiahaigla), riigivanem 21. X 1933, alates 24. I 1934 peaminister riigivanema ülesannetes ja peaminister.

hinnanud seda riigikorda, mis meil senini olnud. Meie rahvas armastab vabadust, meie rahvas on kindel, et ta ainult vaba riigikorra juures jõuab edasi ja suudab siis teiste rahvastega kultuuriliselt sammu pidada. Ei tule praegust riigikorda tunnistada sellisena, nagu oleks meie rahva käest võtnud vabadused ja et riigivõim on niisugune, kes tahab võimu enese pärast end maksma panna ja ei arvesta rahva õigustega ega vabadustega. Mina võin enese ja vabariigi valitsuse nimel kõikidele teatada, et meie oleme ainult selleks, et kaitsta vabadust liialduste eest.

Vabadus ei ole elevant, kes läheb portselanipoodi ja seal kõik purustab, vaid vabadus on kui õrn kuldehe, mis ilustab naise kaela, kuid millega ei saa kaunistada karvast kaameli kaela. Niisugune õrn vabadus nõuab arusaamist käsitamisel, sest ta on ise kunstitöö.

Meie rahvas on oma arenemises nii kaugele jõudnud, et meie rahvas suudab niisugusele vabadusele rajada oma riiki. Ma põhjendan seda arvamist sellega, et meie rahvas ei ole mitte tänapäev sündinud teiste rahvaste hulka, vaid kui meie oma kultuurajalugu silmas peame, kui meie erapooletult oma ajalugu hindame, siis leiame, et kõigi väliste takistuste peale vaatamata meie rahvas, kes on kultuuriliselt elanud aastasadasid, kitsastest oludest kindlalt ja samm-sammult üle raskuste sammub tähtede poole.

Täna avame meie oma raamatu-aasta.[11] 400 aastat tagasi, võime meie kindlaks teha, on esimene Eesti raamat trükitud.

Meie rahval on võimalik olnud 400 aasta jooksul kirjatähe abil end arendada ja teritada, 400 aastat on meil olnud oma trükitud raamatud. Raamat on see kirjaväärtus ja vaimuteritaja, mis vajalik kultuurinimesele. Raamatust ammutame ilmlõpmata uusi mõtteid ja saame sealt mõtte laiendust. Tõsi on, meie rahvas on pidanud raskel majanduslikul alusel elama, tal pole võimalik olnud suurte rahvastega koos oma vaimuvara tõsta, nagu see mujal suurtel kultuurmaadel on võimalik olnud.

Meie võime uhkelt tagasi vaadata oma tegevusele kultuuri alal, mille kohta ka isegi võõrad, need, kes meie rahvale võib-olla mitte kõige parema meelega seda ei ütle, siiski on sunnitud olnud seda tunnustama. Sest ka raskel tööorjuse ajal kitsastes, pimedates, vähem valgustatud Eesti taludes on [emad] olnud, kes oma väikesi lapsi on lugema õpetanud. On kombeks muutunud, et ema ise oli see, kes oma lapsele esimese

[11] Eesti raamatu aasta peeti 24. veebruarist 1935 kuni 24. veebruarini 1936 ja selle aluseks oli Simon Wanradti ja Johann Koelli eesti- ja alamsaksakeelse luteri katekismuse (Wittenberg, 1535) ilmumise 400. aastapäev. See on vanim (osaliselt säilinud) eestikeelne trükis, kus leidub eestikeelne tekst.

kooli andis, kui kooli polnud. Sellega on ka seletatav, et meie rahvas ikkagi nii kaugele jõudis, et meil vähe oli neid, kes lugeda ei osanud, ja peeti häbiks, kui keegi täiskasvanud oli ega ei osanud lugeda.

Meie peaksime oma riigi ja rahva minevikule mälestusmärgi püstitama, peame üles seadima kuju, kus peeruvalguse juures istub Eesti ema ja õpetab omi väikesi lapsi lugema. See mälestussammas ütleks meile palju ja võiks elavalt rääkida meie rahva edasijõudmisest. Võiksime teistele selgeks teha, et vägivalla all kannatades oleme jõudnud nii kaugele, et parajal momendil maha raputasime võõra vägivalla, suutsime luua riigi ja korraldada seda ka rasketel aegadel ning seda edasi viia. See annab meile julgust tulevikus oma riiki üles ehitada, et meie riik tulevik[us] saab edasi kestma kui vabariik, kui valguse riik, kui rahva vabaduse, tõe ja õiguse riik, et meie kaitseme oma riiki ning varandusi.

Avades täna raamatuaasta selle mälestamiseks, et meie 400 aasta jooksul oleme raamatuid lugenud ja raamatuid armastanud, tahan mina rõhutada, et meie selle mälestuseks aasta jooksul katsume kõik oma jõu pühendada, et lugupidamist avaldada neile, kes on meile loonud raamatuid, ja leida uusi teid ja võimalusi, et nende rasket tööd hõlpsamaks teha. Seda saame siis teha, kui igaüks võtame ja katsume seda tagavara laiali viia.

Meie ehitame uusi koolimajasid. Mitte ainult need majad ei pea olema ilusad ja puhtad, vaid seal peavad olema ka salved meie mineviku ja tuleviku valgustamiseks. Lätis on ilus komme, et need, kes seltskonnas ja riigis on edasi jõudnud, on meelde tuletanud oma esimest valguse allikat, kust nad on välja tulnud. Meie kõik oleme läbi käinud oma esimestes aastates rahvakooli, meie kõik teame, et seal on meile kätte juhitud esimesed rajad. Kõik peame olema tänulikud koolidele ja õpetajatele, kes meid esimestena juhtisid ja kasvatasid. Kas ei oleks pidanud meie kohe nende koolide peale mõtlema ning oma sügava tänutähe avalduseks saatma neile raamatuid? Kui meie selle aasta jooksul teeksime korraldusi ja saadaksime raamatuid laiali, kui näitaksime, et 400 aasta järele see töö õitsele on löönud. Eesti rahvas, tundes end vabana rahvana, nüüd katsub seda näidata, et tema oskab hinnata ja kõrgelt hindab raamatusse pandud tõotust, sellega seotud ilu, elu ning kohustusi. Siis suudaksime oma kohust täita.

Loodan, et ka vabariigi valitsus määrab mingisugused autasud lähemal ajal, mis oleksid seotud selle aastaga ja peav[ad] andma seks tõen-

dust, et vabariigi valitsus tahab omalt poolt hoogu anda, juhtida kätte inimestele seda, mida nemad raamatuaasta jooksul peaksid tegema.[12]

Lootes, et minu lühidad sõnad leiavad vastukaja meie seltskonnas, meie kirjanikkude ja kirjastajate juures, avan sisuliselt kaugele viiva raamatuaasta. See aasta olgu meil ajaks, kus rahulikult suudaksime ühisel jõul ja tahtel kokku tuua salvedesse suuri ja rikkaid vaimuväärtusi.

Soovin raadiokuulajatele meie homseks riigi aastapäeva sünnipäevaks kindlat meeleolu ja kindlat teadmist, et meie riik pühitseb pärast rahulikku aastat seda päeva, sammudes edasi, et olla riik, kus valitseb õigus, kus valitseb vabadus ja kus rahvas võib julgesti tulevikku vaadata. Neid kõrgeid asju peab kõrgelt hindama ja hoidma. Soovin kõikidele kuulajatele rõõmust raamatuaastat ja rõõmust riigi sünnipäeva homme."

Postimees, nr 54, 24. II 1935, lk 3; mõnevõrra erinevalt ka *Uudisleht*, nr 31, 24. II 1935, lk 5.

Helene Ranna[13]

SULLE, MU KODUMAA! VABARIIGI AASTAPÄEVAKS

Õnnitlus sünnipäevaks! nii tahame Sulle ütelda täna, kallis vanemate maa.

Aasta vanemaks ja aasta tugevamaks ja targemaks! — nii oodatakse seda kasvavalt inimlapselt. Nii ootame seda ka Sinult, et iga uue aastaga saaksid tugevamaks ja targemaks.

---

[12]Näiteks anti raamatuaasta peaaktusel 8. detsembril 1935 Estonia kontserdisaalis kätte auhinnad Eesti iseseisvusaegse loomingu eest kirjanikele, rahvuslike ja kodumaiste teadustööde autoreile ning raamatuillustraatoreile. Romaani ja novelli alal said suurima, 1000-kroonise auhinna A. H. Tammsaare ja Mait Metsanurk, luule alal Gustav Suits, näitekirjanduse alal Hugo Raudsepp; noorsookirjanduse alal suurima, 750-kroonise auhinna Oskar Luts; rahvusteaduslike teoste alal suurima, 1000-kroonise auhinna Friedbert Tuglas ja 750-kroonise auhinna Julius Mark, Hans Kruus, Juhan Vasar, Oskar Loorits, Edgar Kant, Theodor Lippmaa ja Armin Öpik; raamatuillustratsiooni alal suurima, 500-kroonise auhinna Eduard Viiralt.

[13]Helene Tamberg (ps Helene Ranna; 1898 – 16. XII 1946 Tartu), Kehila külakooli õpetaja Kihelkonnal 1915–1917, kantseleiametnik sadama ehitusel Arhangelskis 1917–1919, Teedeministeeriumi raudteede valitsuse kontoriametnik 1920–1922, Pidula algkooli õpetaja Kihelkonnal 1923–1927, vabakutseline kirjanik Tartus a-st 1933, Eesti Rahvuskirjanikkude Ühingu liige.

Aga Sinu tarkus peitub meie, Su laste ajudes; Sinu tugevus seisab meie lihaseis, meie teadmisis. Meie, Sinu lapsed, peame selle aasta jooksul olema muutunud tugevamaks ja targemaks. Meie peame oskama alata Sinu uut eluaastat uute teadmistega, uue jõuga, uue hooga. Meie peame oskama anda uuele algavale aastale uue eluvärskema rütmi, uue eluvõitvama sisu, uue elukindlama rühi. Meie peame oskama teha Sinu pinda viljakamaks, Sinu päikse säravamaks, Sinu hinge heledamaks endisest. Meie peame oskama hellitada Sind uue armastusega, ehtida Sind uute annetega.

Meie oleme vastutavad Sinu käekäigu eest. Kui Sa rühid aastast aastasse vilkal ja värskel sammul, siis on see meie au; kui Su samm lonkab ja kõheldes kisub end ühest päevast teise, siis on see meie häbi. Ja Sina oled uhke ning tunned häbi ühes meiega.

Meie, oma kodumaa lapsed, peame täna teravalt võtma arvustuse alla igaüks iseenese.

Kas oleme meie olnud oma maale õiged lapsed? Kas oleme meie seda väärt, et meie ürgesivanemad visades võitlustes kandsid oma keelt ja meelt läbi Venemaa metsade ja lagendikkude siia Balti mere kallaste poole, et meie esivanemad kandsid läbi orjuseöö vaevade ja viletsuste oma Eesti südame ja selja, et meie vanemad ärkamisajul sulatasid ühtedeks ühisteks üritusteks oma viimased veeringud ja hinge heledad leegid, et meie vennad meile ostsid vabaduse oma vere ja eluga? Kas oleme meie seda väärt?

Meie kodumaa ootab meilt suurt ja tüsedat iseloomu seista omal kohal, ennastsalgavat tööd ühiseiks üritusiks ja üksteise eest seismiseks, avarat pilku nii enda isiku kui kaaskodaniku töö õieti hindamiseks, äraostetamatut meelt seal, kus muud võimalused rohkem au ja hüvesid pakuvad. Meie kodumaa ootab meilt, et me tema nime ilusalt, suurelt ja selgelt kirjutaksime ajalukku — sellesse kaunisse rubriiki, kus seisavad nimed, kes väikse jõuga on saavutanud suuri ja püsivaid väärtusi. — Kas oleme meie need, kes suudavad täita need ootused?

Me ütleme loomulikult, et me oleme. Jõudumööda oleme kõike seda teinud, mis auks peaks tulema meie maale ja rahvale. Me oleme jõudu pingutanud rahva majandusliku külje paremale järjele viimiseks; meie oleme vaeva näinud rahva haridusliku tasapinna tõstmiseks; me oleme suuri summasid maksnud rahvusliku kultuuri kunstivaldade, spordialade edendamiseks ja toetamiseks. — Mis peame meie siis veel tegema? — Me oleme loonud ühinguid, ühisusi, komiteesid, liite, korraldanud koosolekuid ja kongresse iga mõeldava majandusliku ja kultuurilise ala arendamiseks; me oleme koos käinud ja kõnelnud; me oleme kirjutanud ja kirjastanud — mis saame meie siis veel teha?

See on tõsi, et me oleme teinud. — Au tegijale ja vaevanägijale; häbi asjatult aia taga vahtijale! Aga teha jääb siiski veel tohutu palju. Sest meie võiksime rohkem. Ja meie kodumaa ootab meilt rohkem. Ta esitab meile täna, oma sünnipäeval, igaühele üksikult ühe terava küsimuse:

"Kas oled sina t õ e g a ä r a t e e n i n u d selle leiva, mis annab sulle mu pind, selle kaitse, mis tagavad sulle mu piirid, selle palga, mille sa enesele lased maksta iga kuu nii endastmõistetavalt minu taskust?

Kas oled sina t õ e g a k õ i k t e i n u d, mis sinu jõud on kannud, selleks et minu nimi säraks, minu tugevus tõuseks?

Kas oled sina see, k e s s a p e a d o l e m a, et nimetuda Eestimaa pojaks ja tütreks?"

– Meie ei ole seda mitte.

Aga meie peame selleks saama, sest meie kodumaa nõuab ja ootab meilt seda.

Sulle, meie kallis kodumaa, tõotame täna seda, et meie tahame saada Sinu tõelisteks lasteks!

Meie Maa, nr 23, 22. II 1935, lk 2.

A. R.[14]

24-DAKS VEEBRUARIKS

Homme pühitseme oma vabariigi 17-dat sünnipäeva. Ligi aasta sellest elasime võõra ikke all, ja alles vabadussõjas võitsime tagasi oma riigi ja vabaduse.

Meie vabariigi algpäevad langevad ühte raske ja ennastohverdava vabadusheitlusega. See oli aeg, kus käputäis julgeid optimiste asus teos-

[14]Alfred Rästas (Räästas; 1904 – 1. IV 1972 Uppsala), vabatahtlik Vabadussõjas 1918–1919, Tallinna Majaomanikkude Seltsi asjaajaja 1931–1935, Tallinna Majaomanikkude Seltsi ajakirja *Majaomanik* tegevtoimetaja 1931–1932 ja sama seltsi ajalehe *Pealinna Teataja* vastutav toimetaja 1933–1935, Majaomanikkude Koja sekretär 1935–1939, Eesti Majaomanike Seltside Liidu sekretär, kindlustussseltsi EEKS-Maja asjaajaja-direktor 1939–1940, Tallinna linnavolikogu liige 1934–1940 majaomanike esindajana; Kommunaalmajanduse Rahvakomissariaadi töötaja ja Tallinna ehitustrusti arveametnik 1940–1941, Sotsiaaldirektooriumi tööosakonna juhataja 1941–1942, Tallinna Majaomanike Panga asjaajaja-direktor 1942–1944, Saksa sõjaväes ja sõjakirjasaatja 1944–1945; põgenes 1944. aastal Saksamaale, kust asus Taani kaudu Rootsi 1945, tegutses arhiivitöölise, trükitöölise ja kokana, a-st 1952 Uppsala üliõpilaslinnaku rahandusjuhataja.

tama meie isaisade palavamat igatsust — looma oma riiki. Kuigi paljudel näis seisukord olevat täiesti lootusetu, pärisid julged ometi võidu — õnne kaasabil ja tuues suuri ohvreid.

Siitpeale algas meie riigi ülesehitamistöö, mis ei teostunud aga kaugeltki nii õilsas vaimus, kui seda oma südames olid lootnud riigi loojad ise. Riigiasjade juhtimisel hakkasid domineerivat osa mängima "seljatagused kangelased", kes teiste võidust hankisid isiklikku kasu. Siin ei ole aeg ega koht hakata harutama lugematuid riiklikke väärnähteid ja nende põhjusi; nad on selleks ajaliselt meile veel liiga lähedal.

Nüüd, kus meie riigikord muudetud, on sellest jäänud järgi vaid halb mälestus. Homse tähtpäeva puhul ei taha meie olla kohtumõistjaks kellelegi, tahaksime vaid märkida neid sihte, mida mööda peame sammuma edasi. Uue tee üheks tähiseks olgu see ennastohverdav vaim, mis tiivustas meie noort malevat võitlema ja võitma endast mitu korda suuremat vaenlast. Olgu see suur kohusetunne ja ausus, mis vabadusvõitlejad õlg õla kõrval viis vaenlasele vastu, eeskujuks ka tulevastele riigiehitajatele. Ühendagu kogu meie rahvast see südamlik vennaarmastus, mis sundis meie noori malevlasi vaenlase tule alt ära kandma haavatud või langenud lahingukaaslast.

Püütagu praeguses rahutöös olla ennem andjad kui võtjad, nagu seda olid vabadusvõitlejad, kes tundsid end kohustatuna — anda oma parimat. Ärgu nõutagu ainult omi õigusi, jättes täitmata oma kohustused, kuna need, kes lõid meie riigi ja võitsid meile vabaduse, täitsid oma kohustuse ka näljastena ja janustena.

Saagu uuesti elavaks see eneseohverdamise vaim, mis valitses meie vabadussõjas ja mis oli pandiks sellele, et võime pühitseda oma vabariigi 17-dat sünnipäeva vabade eestlastena.

Ühendagu see vaim, mis kandis meie iseseisvusevõitluse kangelastegusid, uuesti meie rahvast, et võiksime kartmatult ja üksmeelselt võidelda oma riigi parema tuleviku eest.

Pealinna Teataja, nr 15, 23. II 1935, lk 2.

V. Trossi[15]

[15]Verner Trossi (1890 – 19. VI 1953 Narva), võttis osa Esimesest maailmasõjast 1915–1917, Vabadussõjas pataljoniülem ja polguülema abi 1918–1920, VR I/3, II/3; Tallinna vahipataljoni ülem 1920–1922, 3. üksiku jalaväepataljoni ülem 1922–1924, Sakala Partisanide Rügemendi ja Viljandi garnisoni ülem 1924–1926, Sõjakooli ülem ja õppejõud 1927–1930, kolonel 1928, 9. üksiku jalaväepataljoni ja Pärnu garnisoni ülem 1930–1934, Võru-Petseri kaitseringkonna ja Võru garniso-

MEIE VARA ON MEIE RIIK.

Eesti Vabariigi 17. aastapäevaks meile kirjutanud Võru-Petseri kaitseringkonna ülem kol. V. Trossi

Meie riigi sünd on olnud rahva elu kõige raskem ja traagilisem, kuid seejuures kõige väärikam ajajärk. Maruhoona käisid meie maast ja rahvast üle enamline revolutsioon, saksa okupatsioon ja vaenuliste vägede kallaletung noorele iseseisvale riigile. Ennastsalgava vastupanu ja visadusega suutsime need pääletungid pidurdada ja maa vaenlastest puhastada. Vabanemine võõra ikke ja võimu alt paistis paljudele ootamatu imena. Kuid see oli vaid näiliselt nii: aastakümnete jooksul valmistas rahvas end suurteks võitlusteks ette; läbi ärkamisaja, rahvusliku ja majandusliku tõusu jõudsime 1918. a. küsimuse ette, kas võidelda või alla anda. Sel otsustaval silmapilgul leidus neid, kes julgesid otsustada võitluse kasuks.

Paljud rahva paremad pojad langesid rasketes võitlustes iseseisvuse mõtte teostamisel; kandsime suuri kaotusi ja raskeid majanduslikke ohvreid oma olemasolu eest, aga saavutused olid suuremad, kui esialgu arvati.

Möödunud iseseisvuse aastal tähtsamaks sündmuseks oli rahvalt vastuvõetud uue põhiseaduse alusel meie riigielu uuenduseks valitsuse poolt ettevõetud sammud. Tänu meie riigijuhtide oskusele ja rahva kainele mõtlemisviisile teostati need rahulikul teel. Valitsuse poolt ettevõetud ja maksma pandud eluliste uuenduste läbi paranes silmanähtavalt olukord majanduslikul alal nii riigi- kui ka eramajanduses. Ühes sellega paranes ka rahva meeleolu, mis viimastel rasketel kriisiaastatel näitas languse tendentsi. Kuigi kõige selle juures riigi ja rahva elus on valitsusvõimude poolt maksma pandud mõningad kitsendavad seadused, siis ei ole seda tehtud mõne üksiku isiku huvides, vaid selleks, et meie maa ja rahvas võiks elada ja areneda rahus.

---

ni ülem 1934–1936, Valga kaitseringkonna (sõjaväeringkonna) ja Valga garnisoni ülem 1936–1939, Viru-Järva sõjaväeringkonna ülem, ühtlasi Rakvere garnisoni ülem 1939; Kreenholmi vabriku laohoidja Narvas 1939–1940; Harju sõjaväeringkonna ülem 1940. a juulist, 22. territoriaalse laskurkorpuse 180. laskurdiviisi 21. laskurpolgu ülem 1940–1941, Frunze-nimelise Sõjaväeakadeemia õppejõud Moskvas a-st 1941; TRÜ sõjalise kateedri professor 1945–1947, dotsent 1947–1948, vanemõpetaja 1948–1949; Tallinna Piimakombinaadi jäätisetsehhi juhataja 1949–1950; vangistati 25. IX 1950 Tallinnas, ENSV Ülemkohtu otsusega mõisteti 1951. a veebruaris 25 aastaks vangilaagrisse ja 5 aastaks asumisele, suri Narva vangilaagris.

18-dat iseseisvuse aastat alates tahaksin siinkohal alla kriipsutada, et meie riigielu parandamiseks ja rahva hää käekäigu tõstmiseks seisab ees veel suur töö. Et seda saavutada, peame unustama väiklused, mis iseseisvuse viimastel aastatel rahva hingeelu kippusid mürgitama; peame üksmeelseks ja sõbralikuks koostööks vennalikult ulatama käe kõigile, kellele kallis meie riik ja rahvas ja kellele ei ole ükskõik meie kodumaa saatus ja hääolu. Iga tõsiselt mõtleja vabariigi kodaniku päämiseks kohuseks ja ülesandeks olgu riigivõimule, meie rahva paremate poegadele neis rasketes ülesannetes, mis nad suurest kohusetundest ja isamaa-armastusest oma kanda võtnud, oskuse- ja jõukohaselt kaasa aidata ja abiks olla. Üksmeelse ja sõbraliku koostööga suudame ühiselt nii mõnedki puudused kõrvaldada, suudame riigielu paremale järjele viia.

Et alal hoida Vabadussõjas suurte ohvritega kätte võidetud vabadust ja iseseisvust, ei tohi meie igapäevase töö ja askelduse kõrval hetkekski unustada noorsugu. Oma järeltulevat põlve peame kasvatama isamaalises vaimus ja arendama temas samasugust sangarlikkust, mis valitses Vabadussõja päevil ja mis võimaldas meile riigi loomist. Järeltulevas põlves tahame näha noori, kelledele kallis oma kodu, riik ja rahvas.

Meie noortest peavad eranditult sirguma kodanikud, kes on suutelised vanemate poolt rasketes heitlustes kätte võidetud vabadust ja iseseisvust kaitsma, kelle hoolde võime kartuseta usaldada oma kodumaa saatuse ja kes vanemate eeskujul, kui saatus seda kunagi peaks nõudma, valmis on kodumaa altarile end ohvriks tooma.

Meie kõige suuremaks ühiseks varaks on meie riik. Temale tahame elada, pühendada kogu oma jõu, oskuse ja tahtmise. Meie riigi ja rahva õnn on meie kõikide õnn ja rõõm!

20. veebruaril 1935. a.

Võru Teataja: Võru- ja Petserimaa ajaleht, nr 23, 22. II 1935, lk 2.

Vaatleja.[16]

24. VEEBRUARIKS

Meie riik on jälle aasta vanemaks saanud. Juba 17-damat korda mälestame homme seda unustamatut ja õnnerikast 24. veebruari, kus teostusid meie rahva salajasemad unistused, kus saavutasime omale riikliku iseseisvuse.

17 aastat. See on noore inimese elus kõige ilusam aeg. Selles eas hakkab poisikesest sirguma mees ja plikast neiu. See on aeg, kus lapse-

[16] Avamata nimemärk.

põlv hakkab jääma seljataha ja kus noor inimene hakkab juba muutuma küpsemaks, kus ta hakkab tõsisemalt ja järelemõtlikumalt suhtuma elule ja kus temas hakkab juba kindlamalt välja kujunema nii ta väline ilme kui ka iseloom.

Kõiki neid nähteid võime terasemal vaatlemisel märgata ka riigi eluski. Ka riikidel on oma nooruseaastad, kus tehakse teinekord rumalusigi, kuid siis möödub mõni aeg, mõteldakse järele ja asutakse parandama endisi väärsamme.

Niisugust aega elab ka Eesti praegu üle.

Oleme oma noorusetuhinas oma riigi ülesehitamisel teinud mõndagi halvasti ja ekslikult. Juba see plaan — meie esimene Põhiseadus, mille järele ehitusega algust tehti, osutus puudulikuks. Sellest ei tahtnud mingit head hoonet välja tulla. Ka ehitajate hulgas oli palju halbu inimesi, niisuguseid, kes ainult oma isiku huvides väljas olid ja sellepärast ka igal sammul aina riielda ja tülitseda armastasid. Sellepärast ei edenenud asi soovitavalt, olgugi et ehitusmaterjal — rahvas — oli oma väärtuselt kõige parem.

Aastate jooksul katsuti küll ühel küll teisel teel olukorda parandust tuua, kuid tulemused osutusid nigelaiks, sest kurja juur — halb plaan ja halvad ehitajad — jäi püsima.

Alles möödunud aasta 12. märts tõi siin pöörde. Sellel päeval heideti vana plaan lõpulikult kõrvale ja otsustati ehitust jatkata uue parema plaani järele. Ka paljud vanadest ehitajatest, kes olid riiakad ja ei sobinud teistega kokku, vallandati ametist ja jäeti tööle ainult need, kes olid korralikud ja ustavad töömehed.

Nii võiks piltlikult iseloomustada möödunud iseseisvuse-aasta tähtsamat sündmust — 12. märtsi.

Sellest tähtsast päevast ei armasta üks osa ajakirjandust praegu palju rääkida. Ühele osale ajalehtedest ei näi see, mis praegu sünnib, hästi meeldivat, vaid nemad oleks nähtavasti tahtnud, et oleks lastud asjadel edasi areneda omasoodu ja vanas suunas.

Õnneks on see vaid üksikute poliitikategelaste ja nende omanduses seisvate ajalehtede seisukoht. See on nende vanavaimuliste ehitajate seisukoht, kes nüüd ei ole juhtimas ja kes sellepärast on täis kibedust.

See ei pruugi aga kedagi heidutada. Rahvas vaatab asjale hoopis teisiti. Kodanikkude laiad hulgad toetavad ja pooldavad praegust kodurahu ja praegust poliitilist kurssi täiel määral. Sellest annavad tunnistust ka need suured koosolekudki, mis viimasel ajal "Estonias" ära on peetud. Omavalitsustegelased enne ja nende järele nüüd kooliõpetajad, nad kõik

kiitsid suure vaimustusega õigeks nii 12. märtsi pöörde kui ka sellele järgnenud sammud.

Selle juures oli väga iseloomustav, kui kooliõpetajad ütlesid, et nad võivad seda öelda kogu rahva nimel, sest nad on iga päev rahvaga kokkupuutumises ja teavad, mida rahva hulgas mõeldakse ja kõneldakse.

Ja tõesti, igaüks, kes asjale vaatab mitte kitsa omakasu, vaid üldhuvide seisukohalt, see ei saa teisiti, kui peab heaks kiitma 12. märtsi ühes ta järeldustega, sest on päevselge, et kui riigivanem ja ülemjuhataja ei oleks tol korral seda otsustavat sammu astunud, siis ei oleks meist kodusõda ja kokkuvarisemine kaugel olnud.

Tänapäeval võib öelda, et 12. märtsil päästeti meie rahvas suurest hädaohust. Sel päeval pandi maksma kindel ja püsiv kodurahu ja hakati Eestit valitsema uues vaimus ja uue korra järele.

Selle head tulemused ei ole end avaldamata jätnud. Meie näeme nüüd, kuidas riigi majanduselu on märgatavalt paranenud. Näeme, kuidas kodanikud on jälle tagasi saanud enesekindluse tunde. Näeme, kuidas kogu rahvast on nagu värske tuulepuhang läbi käinud ja kuidas selle tagajärjel nüüd igal sammul võib märgata uut elu, uusi algatusi ja uusi saavutusi.

Kõik see on tulnud sellest, et lahkusime 12. märtsil vanadelt riiuradadelt ja asusime uuele teele, mille tähisteks on rahulik ja üksmeelne ülesehitav töö.

Võib sellepärast küll eksimatult öelda, et 17. iseseisvuse aasta läheb meie rahva ajalukku suure murrangu aastana, mille mõju ulatab meie rahva elus võib-olla aastasadadele.

Kättesaadud võitudele ja tulemustele ei või aga kunagi puhkama jääda, sest strateegia üks põhireeglitest õpetab, et iga kasutamata võit võib kergesti muutuda kaotuseks.

Kui rahva seas on praegu valitsuse suhtes soodne ja hea meeleolu, siis on valitsuse kohus selle eest hoolitseda, et see jääks ka tulevikuski nii kestma ja et see meeleolu järjest enam süveneks. Selleks on vaja head valitsemist ka edaspidigi. Kuid mitte ainult seda. Samavõrd tarvilik on, et inimestele alaliselt selgitataks ja näidataks, miks peab just nii talitama, aga mitte teisiti. Sarnasel selgitusetööl ja sellega käsikäes käival rahva koondamisel valitsuse seljataha on riiklikus elus väga suur tähtsus, sest ei tohi kunagi unustada, et rahva poolehoid on see, mis kannab valitsusi.

Kaja, nr 47, 23. II 1935, lk 2; ka *Järva Teataja: Põllumeeste ja asunikkude häälekandja*, nr 23, 22. II 1935, lk 2, *Pärnumaa Teataja*, nr 23,

23. II 1935, lk 2, *Saaremaa Teataja*, nr 23, 22. II 1935, lk 2, *Teataja*, nr 23, 22. II 1935, lk 2.[17]

---

[17]Vt ka J. A. [= Jakob Aunver], "Vabariigi aastapäevaks". — *Eesti Kirik: Eesti Ev. Luteri Usu Kiriku häälekandja*, nr 8, 21. II 1935, lk 1; ""Selle tähise all võidate!": Peaministri asetäitja K. Eenpalu kõne Eesti vabariigi aastapäeva aktusel Riias, 24. veebruaril 1935". — *Uudisleht*, nr 31, 24. II 1935, lk 5; Jaan Gnadenteich, Tapa Jakobi kog. õpetaja, "Vabariigi aastapäevaks!" — *Maaleht: Ühinenud põllumeeste häälekandja*, nr 23, 22. II 1935, lk 4, ka *Tapa Sõnumed*, nr 23, 22. II 1935, lk 4, *Võru Maaleht: Ühinenud põllumeeste ja väikemaapidajate häälekandja*, nr 23, 22. II 1935, lk 4; G. Koit [= Gustav Koit], "Põllumees ja haridus: Milliseid kohustusi asetab vabaduspäev põllumehele". — *Saaremaa Teataja*, nr 23, 22. II 1935, lk 4; F. K. [= Ferdinand Kool], "Läbi raskuste tähtede poole!". — *Oma Maa: Sakalamaa häälekandja*, nr 23, 22. II 1935, lk 2; K. M. [= Karl Meimre], "Vabariigi aastapäeva puhul". — *Pärnu Päevaleht*, nr 46, 23. II 1935, lk 2; Mos Kiito [= Oska Gustavson], "Sünnipäevalaps". — *Rahva Sõna*, nr 16, 23. II 1935, lk 7; V. Mustel, "Tervete mõtetega vabaduspäeva pühitsedes...". — *Virumaa Teataja*, nr 23, 22. II 1935, lk 2; A. O. [= August Ots], "Eesti vabariigi 17. sünnipäev". — *Sakala*, nr 23, 22. II 1935, lk 1; E. A. Paigaline, Sindi koguduse õpetaja, "Sinu riik tulgu!". — *Eesti Kirik: Eesti Ev. Luteri Usu Kiriku häälekandja*, nr 8, 21. II 1935, lk 2; Th. Randvere, "Omariikluse hällipäevaks". — *Võru Teataja: Võru- ja Petserimaa ajaleht*, nr 23, 22. II 1935, lk 1; Ed. Reinvald, "Ja tuluke põles...". — *Uus Sõna: Rahvuslik informatsioonileht erakondliku kuuluvuseta*, nr 46, 23. II 1935, lk 3; E. Rieman [= Riimand], Vändra-Sikana, "Selles kindlas usus nad võitlesid...". — *Külaleht: Erapooletu külakultuuri nädalaleht*, nr 8, 21. II 1935, lk 2, ka *Türi Uudisleht*, nr 8, 21. II 1935, lk 2, *Põltsamaa Teataja*, nr 8, 21. II 1935, lk 2; [Hendrik Saar], "Sarja Siimu sirgeldusi". — *Jutuleht*, nr 8, 21. II 1935, lk 2; K. Soo, "Vabariigi 17. aastapäevaks". — *Lääne Elu: Läänemaa häälekandja*, nr 15, 22. II 1935, lk 2, ka *Hiiumaa Teataja: Hiiumaa häälekandja*, nr 15, 22. II 1935, lk 2; Jaan Treufeldt, "Igavesti püsigu vaba Eesti!". — *Meie Maa*, nr 23, 22. II 1935, lk 1; "17 aastat...". — *Nõmme Sõna*, nr 8, 23. II 1935, lk 2; "Rohkem valgust". — *Petseri Uudised: Petseri eestlaste häälekandja*, nr 8, 22. II 1935, lk 2; "Iseseisvuspäevaks". — *Põhja Kodu*, nr 23, 22. II 1935, lk 2; "17 aastat". — *Uus Sõna: Rahvuslik informatsioonileht erakondliku kuuluvuseta*, nr 46, 23. II 1935, lk 2; "Õnne ja edu vabariigi aastapäevaks!". — *Võru Teataja: Võru- ja Petserimaa ajaleht*, nr 23, 22. II 1935, lk 1.

LUULET

Jonathan Locke Hart

Tõlkinud Lauri Pilter

PÕLEV JÄRV
(algne pealkiri TULI VALGUSE VAHEL)

Sean Caulfieldile ja Susan Colbergile,
kes olid mu kaaskunstnikud ühe siinsega seotud töö juures
ja aitasid kaasa käesoleva raamatu sünnile,
mis valmis 2008. aastal

I

Eksinuna siin pimedas
metsas, nagu oleksin surnud,
seisin, olles jäänud tuuletusse unne,

justkui kesk luupainajat või valekäiku,
ei paistnud mingit korda, suu kuivanud, varjusin
iseenda eest ega liigatanud,

vaadates otsa oma suurimale hirmule.
Puude kaas peitis taeva
ja mu üle langes vari, karjatus

"The Burning Lake": I. Here, lost, in a wood, dark. II. He spoke as he wrote how that city fell. III. The river was dry and they cried. — "The Swimmer": She left in a grove. — The sea was blue. — Her toes played in the sand.

tihnikust, laul kõleda
meeleheite keskel. Peaaegu
ilma suitsuta tuli levis

ja mähkis silmapiiri oma surirüüsse.
Haige maailm peidab väravat ja minuga
sõitlevad mu meel, süda, hing.

II

Kirjutamise ajal ta rääkis, kuidas see linn langes,
kuidas mõned surid ja teised rändasid laiali,
nagu maakera oleks taevas ja põrgu,

ja halastus jäi varju.
Ja siis vallandus
segadus, nagu leekima löönud
tumedal merel:

põlev ihu, lõputud tõved ja piinad
ning üha uuesti saabuv ängistus.

III

Jõgi oli kuivanud ja mõlemal kaldal
karjuti, tuleratas
kerkis ja vajus koos nende eluga.

Nad vandusid väsinult ja julmalt,
justkui nad elaksid alalises raevus
ja õuduse kleepuvas higis.

Keegi ei saanud mind viia sinna,
kuhu igatsesin. . .

kabuhirm —
tunne, et olen sündinud jäätmaale,
kus ükski rõõm ega elu ei jää püsima.

KOLM LUULETUST TSÜKLIST *UJUJA*

Kirjutatud Harvardi ülikooli Kirklandi majas 2010. aasta maikuus

NAINE LAHKUS PUUDESALLU

ja säras õlist
ta jõi ojast

ja laulis tuuleiilis
ning vaatas seisatades
tagasi, et näha, mis silmad

puude haljusest
vaadata võivad. Ta kõndis
edasi ja tundis

päikese käes nähtamatut kuumust
märkamata jäänud pilku, maitset
oma keelel, jalad

peaaegu nagu maasse
juurdunud viinapuud
ning põledes soovist

hingata, tundis ta õhku
endast kaduvat
ja hakkas erutushoos

tuikuma ning alustas
hingeldades jooksu
kuni päike läks peitu

ja naine libises
otsekui pilbas
kuupaistel merre.

MERI OLI SININE
meri oli tume
järv oli lähedal

naise sõnad olid selged
tema sõnad olid kindlad
nad tabasid mehe kõrva

ja langesid eemale. Tulesäde
ränikivil kogeles vihmas
jättes endast põletushaava märgi.

Jõgi kuivab
jõgi ajab üle kallaste
sellal kui naine kurdab

tuulele ja merele
et mehe keel on lõdvaks jäänud
ja mäed pole enam need mis varem.

NAISE VARBAD MÄNGISID LIIVAS
meri uhtis tema jalgu
mererohuga otsekui juustega

ja tema keel rippus
tuules. Liiv kleepus
tema märja naha külge

ja tema huult kattis sool
ja meri hiilis tema sülle
ja päike langes tema juustele

nagu kosk. Ja ta kuulis
meest kaldalt hüüdmas
ja valgus helkis purjedel

ja langes uuesti naise näole.
Nähtamatud käed hoidsid
seda, mida ta öelda ei saanud

ja terve päeva tulid lained
ja mängisid temaga ning liiv
ja tuul võtsid ta enda hoolde.

1956. aastal sündinud JONATHAN LOCKE HART on Kanada luuletaja ja kirjandusajaloolane, professor, rohkete kirjandusteaduslike teoste ning luuleraamatute autor. Ta õppis Toronto Ülikoolis ja Cambridge'i Ülikoolis, on olnud külalisprofessoriks Harvardi Ülikoolis, Princetoni Ülikoolis ja paljudes teistes ülikoolides, sealhulgas Hiinas Shanghai Jiao Tongi Ülikoolis. 2003. aastal esines ta Tartus Eesti Võrdleva Kirjandusteaduse Assotsiatsiooni konverentsil; 2019. a veebruaris pidas ta sarja loenguid Tartu Ülikooli humanitaarvaldkonna õppureile ning esines koos Jüri Talvetiga Tartu Kirjanduse Majas, kus luges oma uuemat luulet. Temalt on varem eesti keeles ilmunud 11 luuletusest koosnev valik Jüri Talveti tõlkes ja saatesõnaga *Loomingu* 2003. aasta 10. numbris.

Tsükkel "Põlev järv" (kolm luuletust sama pealkirja kandvast raamatust *The Burning Lake*; Hong Kong: Proverse Hong Kong, 2016) näitab, millised võivad olla põliste elukoodide tõrjumise tagajärjed, kui inimsugu suunistest ja teetähistest ilmajäetuna on asunud iseennast hävitama. "Põleva järve" alguskujund "eksinuna siin pimedas metsas" loob tsüklit läbiva temaatilise seose Dante *Põrguga*.

Tsükkel “Ujuja” ilmus inglise keeles rööbiti Emanuel Vasiliu rumeenia tõlkega raamatus *Hingus ja tolm* (Breath and Dust. Suflare şi colb; Bucureşti: Editura Academiei Internaţionale Orient-Occident, 2016). Kolm luuletust mõjuvad omamoodi paradiisinägemusena, kuid siingi pole tasakaal lävivate poolte vahel ideaalne. “Ujuja” teise luuletuse algupärandis leidub kolmekordseid lõppriime, mida värsiridade lühiduse tõttu osutus eestikeelses tõlkes võimatuks edasi anda.

L. P.

RETI SAKS. Copy paste (2012)

KATOLIIKLUS JA EVOLUTSIONISM 19. SAJANDI LÕPUS

Gustav Lauringson

AJASTU KONTEKST

Katoliikluse ja teaduse suhete käsitlused on harjumuspäraselt keskendunud Galileo Galilei ja kiriku vastasseisule 17. sajandil. Vatikani reaktsioonist evolutsioonilise mõtte arengule on teada võrdlemisi vähe, kusjuures varasemad kirjatööd põhinevad olulises osas kaudsetel allikatel. On avaldatud arvamust, et Darwini evolutsiooniteooria tunnistamisel olid katoliiklased paremas olukorras kui protestandid: sõltudes pigem kiriku autoriteedist kui pühakirjast, oli neil tõlgendamisruumi rohkem (Himmelfarb 1968: 395). See ei tähenda, et kirikul oleks olnud võimalik väitluses kõrvaltvaatajaks jääda. Doktriinile toetuv kirikuvõim oli sunnitud darvinistlikule väljakutsele vastama olukorras, kus teoloogilisi seisukohti rünnati teaduse nime all pidevalt.

19. sajandi lõpukümnendeil süvenes arusaam, et teadus ja teoloogia on püsivas ja möödapääsmatus konfliktis. Sellist seisukohta õhutasid mitu mõjukat teost, näiteks William Draperi *Religiooni ja teaduse vahelise võitluse ajalugu* (1874) ning Andrew Dickson White'i *Teaduse ja teoloogia vahelise sõja ajalugu kristlikus maailmas* (1896). Mõlemad raamatud olid väga populaarsed nii Ameerika Ühendriikides kui ka Euroopas (Martinez 2011: 590). Vaenulikkust kristluse, eriti Rooma kiriku vastu kütsid üles ideoloogilised rühmitused, mis kasutasid osavalt ära viimase aja saavutusi teaduses.

Sellises õhustikus oli mõistetav katoliikliku teoloogia kriitika evolutsionismi pihta.[1] Järkjärgulise arengu idee ja varasemad rekapitulatsiooniteooriad[2] polnud kirikule mõistagi võõrad. Evolutsiooniprintsiibi darvinistlik tõlgendus oli aga ohu märk; see seostus materialistliku maailmavaatega, mille rakendused ühiskondlikule korrale ja moraalile olid talumatud. 1876. aastal nimetas Vatikani mõjuvõimas teoloog Tommaso Zigliara oma teoses *Summa philosophica* (Filosoofia kokkuvõte) darvinismi materialistlikuks õpetuseks, täiustatud Lamarcki süsteemiks, mis toetub antiikaja materialistidele, nagu Demokritos, Leukippos ja Lucretius (tsit. Artigas jt 2006: 40–41).

Teemat käsitledes on kohane põgusalt vaadelda laiemat tausta ja olukorda, millesse Rooma kirik oli 19. sajandi jooksul sattunud. Väljakutse, mille ilmalikustumine läänekristlusele esitas, oli oma iseloomult keeruline ja kumulatiivne. Üldistatult võiks eristada kolme komponenti:

> 1. Revolutsioon teaduses, kus induktiivne argument vastandus teoloogias levinud deduktiivsele argumendile.
> 2. Valgustusajal toimunud murrang ajaloolises ja filosoofilises mõtlemises.
> 3. Prantsuse revolutsioon, mis kukutas *ancien régime*'i, millega Rooma kirikut oli samastatud (Daly 2000: 91).

Prantsuse revolutsiooni vapustusele järgnes katoliikliku mõtte polariseerumine. Kiriku sees oli tekkinud väikesearvuline liberaalne tiib, mis vastandus konservatiivsele, ultramontanistlikule tiivale.[3] Alates 1823. aastast ehk Leo XII valitsusaja

[1] Käesolevas artiklis hõlmab evolutsionismi mõiste evolutsiooniprintsiipi kõige laiemas tähenduses. Siia alla kuulub ka Darwini evolutsiooniteooria kui keskne, ent siiski ainult üks võimalik evolutsiooni seletus.

[2] Bioloogias tuntakse rekapitulatsiooniteooriat selgroogsete organismide lootelise arengu seaduspärasusena, mille kohaselt individuaalse arengu ehk ontogeneesi alguses (embrüogeneesis) läbitakse liigi fülogeneetiliste eellaste embrüonaalse arengu etapid.

[3] Ultramontanism on katolitsismile omistatav usuline ja poliitiline taotlus, mis püüab ellu rakendada paavsti piiramatut kiriklikku ülem-

algusest oli paavstitool tugevalt seotud konservatiivse suunaga (O'Leary 2007: 46). Kasvavale ilmalikustumisele reageeris kirik liberalismi- ja modernismivastase hoiakuga. Ultramontanistid kogusid jõudu, räägiti kristliku tsivilisatsiooni restauratsioonist, Gregorius XVI (valitsemisaeg 1831–1846) nimetati restauratsiooni-paavstiks (Misner 2000: 59). Liberaalid jäid valdavalt vähemusse, neid esindasid üksikud eestkõnelejad Saksamaal, Prantsusmaal ja Inglismaal, kusjuures vaimulikkond tervikuna kaldus pigem konservatismi. Itaalia ja Hispaania piiskopid olid — kui mõned erandid välja arvata — suuremalt jaolt ultramontanistid (O'Leary 2007: 45).

Pius IX, Syllabus errorum *ja Vatikani I kirikukogu*

Evolutsioonilise mõtte darvinistlik vormumine algas Pius IX valitsusajal, mis kujunes paavstluse ajaloo pikimaks: 1846–1878. Samas jäi Pius IX võimuperiood suurte poliitiliste segaduste ja Itaalia ühendamise aega, mille märksõnadeks on 1848. aasta Itaalia revolutsioon, paavsti eksiil 1848–1849, suure osa Kirikuriigi territooriumide kaotus 1859–1860 ning lõpuks ka Rooma kaotus ja Kirikuriigi pisenemine Vatikaniks 1870. aastal (Cook, Stevenson 1994: 98–100, 289–293). Uuele paavstile panid liberaalid suuri lootusi, kuid ühel või teisel põhjusel — kirikupea hoiakuid võisid mõjutada ka tormilised poliitilised sündmused — mõistis ta vaid paar aastat pärast võimuletulekut hukka moodsa tsivilisatsiooni vead ning avaldas veendumust, et Prantsuse revolutsiooni põhimõtted kujutavad endast peamist ohtu religioonile, moraalile ja ühiskondlikule korrale (O'Leary 2007: 48).

Laialdast tähelepanu pälvis entsüklika *Quanta cura* (Millise hoolega; 1864) kaasandena ilmunud *Syllabus errorum* (Eksituste loend[4]). Tegu oli kirikuvastaste ja väärõpetuslike seisukohtade hukkamõistuga kokku 80 anateemis. Dokument oli ilmalikustumisvastane, traditsiooni ja kiriku õpetust kaitsev ning ajendatud

võimu ja kanoonilise õiguse esimust tsiviilõiguse suhtes ning ühtlasi katoliiklike riikide siseasjadesse sekkumise õigust (*Eesti...* 1998: 47).

[4]Varem tõlgitud ka kui "Väärväidete loend".

eelkõige Itaalia sisepoliitilisest olukorrast. Nii tekitas rahvusvahelist hämmingut loendi viimane, 80. punkt, milles mõisteti hukka "progress, liberalism ja moodne tsivilisatsioon" (Pius IX 1864: p 80). Itaalia kontekstis tuli seda mõista kriitikana ilmaliku valitsuse tegevuse pihta ning "progress, liberalism ja moodne tsivilisatsioon" tähendas kloostrite ja kloostrikoolide sulgemist ning ilmaliku haridussüsteemi juurutamist (O'Leary 2007: 51–52).

Juba aasta enne loendi ilmumist oli Püha Tool reageerinud valuliselt liberaalsete katoliiklaste kokkukutsutud Müncheni kongressile septembris 1863. Eriliselt ärritas pontifikaati kongressi kokkukutsumine Vatikaniga kooskõlastamata. See oli valdavalt Saksa teoloogide kokkusaamine, kus põhisõnumina leiti, et ajaloolastel, loodusteadlastel ja filosoofidel peab olema rohkem sõltumatust. Üks ürituse organisaatoreid oli paavstivõimu ja skolastilise teoloogia suhtes kriitiline ajaloolane Ignatz von Döllinger. Oma kõnes kiitis Döllinger Saksa õpetlaste taset, viidates samas teoloogilise mõtte mandumisele ladina maades (samas: 48; Daly 2000: 100). Kirik rõhutas omakorda, et teadus ei tohi teoloogilise doktriiniga vastuollu minna, tema vabas isetoimetamises nähti ohtu. See joonistus välja ka *Eksituste loendist*, kus inimmõistuse kuulutamist ainsaks tõe mõõdupuuks peeti rängaks veaks (Pius IX 1864: p 1–14). Protestantlikes maades oli loodusteadus väljumas teoloogia mõjusfäärist, koos ilmalikustumisega kasvas loodusteaduste maine ühiskonnas. Samas võis katoliiklikke loodusteadlasi leida peamiselt Saksamaalt, Lõuna-Euroopas oli neid vähe (O'Leary 2007: 53). Pius IX valitsemisaega ilmestas tõik, et katoliiklike loodusteadlaste koolitamine oli äärmiselt nõrk. Olulise läbimurde tegid siin prantslased, kes said 1875. aastal loa rajada viis kõrgemat katoliiklikku õppeasutust (samas: 54, 277).

Viimasest kirikukogust oli möödunud kolm sajandit. Uue kokkukutsumist oli kavandatud mitu aastat, kuni lõpuks 8. detsembril 1869 avas paavst Vatikani I kirikukogu. See oli katoliiklusele kriitiline aeg: ilmaliku Itaalia väed olid koputamas Rooma uksele ning vana ja uue vastuolu muutus üha teravamaks. Kiriku jaoks polnud küsimus lihtsalt muutustes. Põhiprobleem oli, kuidas suhtuda maailma, mis eitab religiooni harjumuspärast rolli lääne ühiskonnas (Misner 2000: 63). Sellega haakub kirikuko-

gu kolmandal sessioonil käsitlust leidnud usu ja mõistuse probleemaatika. Kogu leidis sissejuhatavas osas, et üle maailma leviv ratsionalismi ja naturalismi õpetus on sulgenud ukse moraalse elu ees ning loobumine kristlikust religioonist on paisanud paljude meeled panteismi, materialismi ja ateismi kuristikku (First... 1870: p 7).

Usu ja mõistuse vahekorda nähti tomistlikult seisukohalt: usk asub mõistusest kõrgemal, usu ja mõistuse vahel ei saa kunagi olla ebakõla ehk tõde ei saa olla vastuolus tõega. Vastuolude ilmnedes on need põhjustatud kas usudogmade mittemõistmisest või on väärvaated mõistuse eksijäreldused (samas: 4. ptk, p 5, 6). Ka teadus kui mõistuse saadus peab alluma usu ülimuslikkusele. Ükski kristlane ei tohi kaitsta teaduse esitatud järeldusi, kui need lähevad vastuollu usudoktriiniga, ammugi mitte siis, kui kirik on need hukka mõistnud (samas: 4. ptk, p 9). Kuigi kirikukogu ei võtnud evolutsiooniidee suhtes mingit ametlikku seisukohta, oli enamik prelaate teooria vastu vaenulikult meelestatud. Inimese põlvnemist loomast peeti inimväärikusega kokkusobimatuks (O'Leary 2007: 56).

Leo XIII ja uustomismi kõrgaeg

Pärast Vatikani I kirikukogu paavsti mõjuvõim kiriku hierarhias kasvas ning võimuvahetus Vatikanis 1878. aastal tähendas vertikaalse võimupüramiidi edasist tugevnemist. Uus paavst Leo XIII sekkus rahvuslike piiskopkondade tegevusse ning soosis ordude peakorterite koondumist Rooma (samas: 58). Kirik tugevdas haaret ka teoloogilise doktriini üle. Tomism näis kõigutamatu, igasugused uued teoloogilised suundumused said võimalikuks üksnes Vatikani heakskiidul. Samal ajal kasvas kiriku liikmeskond, eriti märgatavalt Ameerika Ühendriikides (Appleby 1999: 177).

Nii Pius IX kui ka Leo XIII olid konservatiivid. Leo oli Perugia piiskopina mänginud keskset rolli *Eksituste loendi* koostamisel. Kui suhtumises modernismi hinnatakse Piust järeleandmatuna, siis Leod on peetud pigem ettevaatliku kompromissi pooldajaks. Tõsi, tema ajal, just sajandi viimasel kümnendil kujune-

sid Vatikanis mõjukaks ultramontanistlikud taustajõud (O'Leary 2007: 102).

Leo oli veendunud, et tema kaasaegne poliitiline ja sotsiaalne pahelisus tuleneb filosoofilistest ja teoloogilistest vigadest, mille lätteid tuleb otsida juba reformatsioonist. Paavst samastas oma vaateid üheselt tomismiga, mis pidi kaitsma kirikut ilmaliku filosoofia, protestantliku subjektivismi, ratsionalismi ja teaduse kallaletungide eest (samas: 59). Leo pontifikaadi programmiliseks dokumendiks kujunes 4. augustil 1879 ilmunud entsüklika *Aeterni patris* (Igavesest isast), millega on seostatud ka uustomismi sündi (Blackburn 2002: 467). See oli kristliku filosoofia lühikursus alates varastest kirikuisadest kuni kirikudoktor Aquino Thomaseni. Leo arvates pidi skolastiline filosoofia olema loodusteaduslikele uuringutele väärtuslikuks abimeheks (Leo... 1879: p 29).

Ühtlasi on *Aeterni patrist* peetud Leo suureks kavaks uue kristliku ühiskonna loomisel, mille aluseks pidi saama taaselustatud tomistlik filosoofia. Leo nägi uustomistlikku süsteemi sobiva alternatiivina Kanti subjektivismile ja laiutavale ratsionalismile, mis sammhaaval hõivab ühe valdkonna teise järel kuni filosoofia ja teoloogiani välja (Misner 2000: 80). Mõningaid piirjooni uuest korrast visandas juba piiskop Vincent Gasser Vatikani I kirikukogul: ilmaliku maailma hädad ja pinged muutuvad aja jooksul nii ilmseks, et varem või hiljem pöördub ühiskond ise abipalvega kiriku poole; liberaalsed institutsioonid, parlamendid, parteid ja ajalehed on sunnitud otsima lepitust katoliiklusega, maailm mõistab kiriku moraalset rolli tsiviilühiskonnas ning loobub antiklerikaalsusest; vabamüürlaste ja teiste sõnakuulmatute salaühingute suhtes võtab ühiskond ise tarvitusele ranged abinõud; mõistetakse, et religioossetest mõjudest vaba ühiskond kujutab endast utoopiat (samas: 65).

Kuid Euroopa ilmalikustumine sajandi lõpukümnenditel aina süvenes. Vastuolu ühelt poolt kiriku ja teiselt poolt liberaalsete ja sotsialistlike ideede vahel teravnes ning eriti ilmnes see sotsiaalpoliitiliste teemade puhul, mille kohta paavst üllitas mitu entsüklikat. Neist tuntuim on *Rerum novarum* (Uutest asjadest; 1891), mis etendas keskset osa Leo programmilises plaanis. Kui *Aeterni*

patris sõnastas uue ühiskonna filosoofilise aluse, siis *Rerum novarum* näitas, milline peaks olema selle uue kristliku ühiskonna sotsiaalne korraldus (samas: 79–80).[5]

Ilmalikus maailmas vastandati religiooni üha enam teadusele, mida reklaamiti kui kindlaimat teed tõeni. Kui liberaalid rääkisid individualismist, siis radikaalsemad vasakpoolsed voolud sidusid loodusteaduse anti- või areligioossuse osavalt poliitiliste ideoloogiatega. Sotsialistide hulgas, eeskätt Saksamaal, levis Marxi ja Darwini teooria süntees eesmärgiga konstrueerida kõikehõlmav seletus nii sotsiaalsele kui ka looduses esinevale korrale (O'Leary 2007: 59).

Liberaalne tiib muutus häälekamaks ka kiriku sees. Just Leo ajal hakkasid katoliiklaste kirjutatud evolutsiooniteemalised raamatud jõudma Vatikani hindamisele ning tõsiseks teemaks muutus piibli eksegees. Kirik oli harjunud kuni 19. sajandini püsinud olukorraga, kus piibliuuringutes valitses passiivsus. Selle põhjuseks oli peaasjalikult kartus ajaloolis-kriitilise uurimismeetodi ees, mis oli erilise hoo sisse saanud protestantlikus maailmas. Olukorra reguleerimiseks avaldas paavst entsüklika *Providentissimus Deus* (Ettenägelikem Jumal; 1893), mis pidi andma ametliku volituse ja maha märkima rajajooned, kuidas piibliuuringutes edasi minna. Sajand hiljem hindas paavst Johannes Paulus II oma eelkäija pärandit kõrgelt. Kirik käitus tema sõnul targalt, et ei pannud kriitilist eksegeesi kirikuvande alla. Vastupidi, entsüklika kutsus katoliiklikke eksegeete üles omandama teaduses levinud arvamusi ja rakendatud oskusi, et vaenlane tema enda väljakul üle mängida (Johannes... 1995: 2–3). Leo tugevus seisneski selles, et ta ei soosinud isolatsionismi, vaid kutsus teaduse karmist kritiseerimisest hoolimata katoliiklastest õpetlasi üles tõsiselt süvenema ratsionaalse teaduse maailma: "Pühakirja professorile on teadmised loodusteadustest väga suureks abiks, et tuvastada ratsionalistlikud rünnakud pühade raamatute vastu ja need kummutada" (Leo XIII 1893: p 18). Teoloogia pidi taas kujunema üli-

[5] *Rerum novarumit* on peetud üheks nüüdisajaloo tähtsaimaks paavsti dokumendiks üldse. See on põhjalikult mõjutanud katoliku kiriku sotsiaalõpetuse kujunemist kogu 20. sajandi vältel (O'Leary 2007: 102).

muslikuks teaduseks ja see haakus täielikult *Aeterni patrises* esitatud uue kristliku ühiskonna mudeliga.

Aastatel 1888–1900 korraldasid katoliiklastest teadlased viis järjestikust teaduskongressi. Üritused tuli Vatikaniga kooskõlastada. Esimesele kohtumisele saadetud läkituses ütles paavst, et kongressidel ei tule tegelda otseselt teoloogiliste teemadega, mis vajavad teistsugust formaati, vaid arutelu peab toimuma teaduslike küsimuste ümber, mis oleksid toeks teoloogiale (Artigas jt 2006: 139). Pariisis toimunud esimesel kokkusaamisel oli kõne all ettepanek vastanduda üheselt evolutsiooniteooriale, sest see on kokkusobimatu katoliku usuga ja vastuolus piibliga. Ettepanek ei saanud piisavalt poolthääli. Märgatav toetus oli evolutsiooniideele just loodusteadlaste hulgas; seejuures tehti vahet evolutsiooniteoorial kui teaduskontseptsioonil ning teooria kasutamisel religioonivastase ideoloogiana. Avatud aruteludega tõusid sajandivahetusel esile Prantsuse bioloogid ja antropoloogid. 1870. aastatel loodud tugev alus katoliiklikule kõrgharidusele, kus teoloogide kõrval koolitati ka loodusteadlasi, oli vilja kandnud. Sealjuures ei klammerdunud ka teoloogid alati literalismi, vaid kritiseerisid evolutsiooniideed just läbi teaduse prisma (O'Leary 2007: 94–95).

Samas jätkus konservatiivide rünnak evolutsionismile, mida uustomismi laineharjal oli kirikul raske seedida. Järjekindlaim arenguteooria kritiseerija oli Roomas ilmunud (ja praeguseni ilmuv), jesuiitide väljaantud ajakiri *La Civiltà Cattolica*, mida tollal peeti ka Vatikani poolametlikuks häälekandjaks. 1891. aastal liitus toimetusega ultramontanistist jesuiit Salvatore Brandi, kelle mõjukus aastatega kasvas. Ta sai lähedaseks nii paavst Leo XIII kui ka kardinal Giuseppe Melchiorre Sartoga, hilisema paavsti Pius X-ga (samas: 112). Brandil oli oluline roll puhkenud evolutsionismiteemalises vaidluses.

VÄLJAKUTSE TEOLOOGIALE

Nagu eespool juba tõdetud, tuginesid varasemad katoliikluse ja evolutsionismi suhete käsitlused enamasti kaudsetele allikatele. Väärtuslikku infot selguse toomiseks sellesse küsimusse on nüüd

andnud Vatikani kaua salastatud dokumendid. 1998. aastal avas Vatikan Usudoktriini kongregatsiooni arhiivi ning esmakordselt avanes uurijail ligipääs algallikaile, muu hulgas dokumentidele, mis puudutavad Darwini evolutsiooniteooriat ja selle retseptsiooni Vatikani valitsusaparaadis. 19. sajandi viimase veerandi kohta avanenud pilt osutus keeruliseks. Varasemate käsitlustega võrreldes ilmnes uusi seiku ja faktivigu, samuti põhjendamatuid rõhuasetusi (Artigas jt 2006: 2–6).

Evolutsionismi teema tuli hierarhia tipus päevakorda tavaliselt siis, kui oli tehtud esildis mõne problemaatilise sisuga artikli või raamatu kohta. Tsenseerimine kuulus Rooma kuurias kahe kongregatsiooni, Püha Ameti ja Indeksi[6] kompetentsi. Nemad pidid otsustama trükise saatuse ja ütlema, kas lisada see keelatud raamatute nimekirja või mitte. Tegu oli enamasti pika, põhjaliku ja bürokraatliku protseduuriga, mis võttis aega kuid, mõnel juhul isegi aastaid, enne kui otsus jõudis paavstile kinnitamiseks.[7] Just teoloog-konsultantide hinnangud, kongregatsiooni istungite protokollid, päevikud ja kirjavahetus aitavad mõista konteksti, milles kirik oma otsuseid langetas (samas: 8–13).

---

[6]Ladina keeles vastavalt *Congregatio Sancti Officii* ja *Congregatio Indicis*.

[7]Põhimõtteline menetlusskeem Indeksis oli 19. sajandi lõpukümnenditel järgmine: raamatu, mille kohta oli esitatud kaebus, saatis Indeksit juhtinud kardinal-prefekt hindamiseks teoloog-konsultandile. (Indeks võis alustada menetlust ka omal initsiatiivil, ilma kaebuseta.) Hinnangu valmimise järel arutati raamatu saatust ettevalmistavas kogus, kuhu kuulusid veel teised konsultandid. Ettevalmistava kogu otsus liikus edasi kongregatsiooni üldkogusse, millesse kuulusid ainult kardinalid. Kui nemad pidasid vajalikuks raamatu keelustada, viis kongregatsiooni sekretär otsuse paavsti ette. Püha isa allkirjastas dekreedi, mis kuulus avaldamisele. Alles seejärel oli kirikuõiguse kohaselt raamat kantud keelatud publikatsioonide nimistusse (*Index librorum prohibitorum*). Dekreedis esitati raamatu andmed ja autori nimi, kuid mitte kunagi ei mainitud keelustamise põhjust. Tavaliselt oli korraga arutlusel mitu teost ning dekreet sisaldas publikatsioonide nimekirja. Protsessis esines mitut liiki erandeid, näiteks võis paavst sekkuda varem või mõne teose puhul dekreeti mitte allkirjastada. Kui mõne raamatu otsustas keelustada tähtsaim kongregatsioon, Püha Amet, siis lõplik vormistamine toimus ikkagi Indeksis (Artigas jt 2006: 8–9).

Vatikani reaktsioon katoliiklastest evolutsionistide tegevusele oli vastuoluline ning see on andnud uurijatele küllaga peamurdmist. 1870. aastatel propageeris oma kirjutistega teistlikku evolutsiooni[8] Inglise loodusteadlane St. George Jackson Mivart. Tema suhted Püha Tooliga olid tol perioodil igati korrektsed ning 1876. aastal andis paavst Pius IX talle filosoofiadoktori kraadi (Gruber 1980: 74). Aasta hiljem ilmus Itaalia preestri Raffaello Caverni sulest raamat *Uued uurimused filosoofiast. Raffaello Caverni loengud noorele õppurile*, milles ta muude teemade kõrval kirjutab pooldavalt ka teistlikust evolutsioonist. Firenze peapiiskop esitas raamatu peale kaebuse Vatikanile veel sama aasta novembris. Indeksis läbis teos tavapärase protseduuri ning juba suvel 1878 kanti see keelatud raamatute nimistusse. Kuna teose pealkirjas puudub viide evolutsioonile ning avaldatud dekreet ei nimeta keelamise põhjust, jäi Caverni teos aastakümneteks tähelepanuta. Arhiivide avamise järel selgus, et keelamise peamiseks põhjuseks oli autori soosiv suhtumine evolutsiooniteooriasse. Ühtlasi jäigi Caverni raamat ainsaks evolutsionismi kaitsvaks teoseks, mis keelatud raamatute nimistusse sattus (Artigas jt 2006: 32–33, 270). Samas tasub tähele panna, et Mivarti ja Caverni juhtum esindavad ühel ajal täiesti vastupidiseid stsenaariume: üks mees saab paavstilt autasu, teise raamat keelatakse. Mõistagi võib spekuleerida meeste erineva ühiskondliku seisundi üle: Mivart oli ilmik ja Inglismaal hinnatud loodusteadlane, Caverni aga Itaalia külapreester. Ometi ei seleta see asjaolu lõpuni veenvalt Rooma võimude nii erinevat suhtumist (samas: 271).

Siinkohal väärib mainimist, et keelatud raamatute nimekirja ei kantud ei Darwini ega Lamarcki teoseid (O'Leary 2007: 101). Samas oli nimekirjas Darwini vanaisa Erasmus Darwini evolutsionismiajastueelne, küllaltki materialistlik kirjutis *Zoonomy* (Zoonoomia). Seevastu selliste veendunud darvinistide nagu Thomas Henry Huxley ja Ernst Haeckeli kirjatöid indeksisse ei sattunud. Need tõigad annavad alust oletada, et mingit süstemaatilist pub-

[8] Teistliku evolutsioonikäsituse kohaselt ei ole evolutsiooniteooria ja kristlik õpetus omavahel vastuolus. Arusaama iseloomustab suur variatiivsus, kuid üldveendumusena on elusloodus areng seotud Jumalaga, kes on evolutsiooniprotsessi käima lükanud ja juhib seda.

likatsioonide sõelumist Vatikanis ei toimunud. Tuleb muidugi arvestada, et 19. sajandi lõpuks keskendus kirik peaasjalikult katoliiklike maade ja katoliiklike autorite teostele (Artigas jt 2006: 14; Martinez 2011: 601–602).[9]

Teoloogilised küsimused

Leebelt öeldes oli katoliiklik teoloogia evolutsiooniteooria suhtes kriitiline. Samal ajal ei esitanud Püha Tool evolutsiooniteooria kohta ühtki ametlikku seisukohavõttu. 19. sajandil jäi ainsaks evolutsionismi puudutavaks dokumendiks 1860. aasta Kölni kohalikul kontsiilil vastu võetud dekreet. Kuigi selles väljendus vaid Kölni kirikuprovintsi piiskoppide seisukoht, andis reeglite kohaselt dekreedile heakskiidu ka Vatikan (Artigas jt 2006: 21). Kontsiil eitas võimalust, et esimene inimene arenes madalamatest olenditest täiustumise teel, iseeneslike muutuste (*spontanea immutatione*) kaudu. Samas ei eitatud evolutsiooniprintsiipi kui sellist. Valitud sõnastuses vastanduti üksnes neile, kes eitasid Jumala osalust protsessis. Sellele nüansile toetusid hilisemad liberaalsed tõlgendajad. Hoolimata teoloogide valdavast vastuseisust liikide muutumise ehk transmutatsiooni teooriale oli teistlik evolutsioon Kölni dekreedi järgi mööndav (samas: 23; O'Leary 2007: 47).

Suured küsimused, mille evolutsiooniteooria kristliku teoloogia ette püstitas, võiks tinglikult jagada kolmeks. Esiteks suhtumine evolutsiooniteooriasse kui järkjärgulise arengu printsiipi; teiseks Genesise ehk Esimese Moosese raamatu tõlgendamine evolutsiooniteooria valguses; ja kolmandaks, eelmisega seotud keskne probleem, milleks on inimese põlvnemine. Konk-

[9]Trento kirikukogust alates (1545–1563) olid keelatud kõik religioonist rääkivad raamatud, mille olid kirjutanud hereetikud. See põhimõte kehtis ka Leo XIII ajal: raamatud, mille olid kirjutanud mittekatoliiklased ja mis käsitlesid religiooni *ex professo*, olid keelatud, välja arvatud siis, kui ei olnud eraldi kinnitatud, et raamatus pole midagi, mis oleks vastuolus katoliku usuga. Seetõttu pole iseenesest üllatav, et darvinistide teoseid Indeksis teadaolevalt ei menetletud (Artigas jt 2006: 14).

reetselt katoliiklik teoloogia kasutab arutelus järgmisi argumente: piibli tõlgendamine, katoliiklik traditsioon, kiriku õpetus ning mõistusele toetuvad väited. Esimesed kaks on seotud ilmutusega ja täiendavad teineteist. Traditsiooni, mis sisaldab kirikuisade konsensuslikku arusaama, samuti muid aspekte, nagu näiteks liturgia, kasutatakse pühakirja tõlgendamisel. Kiriku õpetus toetub omakorda nii piiblile kui ka traditsioonile (Artigas jt 2006: 228).

Kuidas tuli orienteeruda 19. sajandi viimasel kümnendil, kui vastukäivaid seisukohti evolutsiooniteooria poolt ja vastu lisandus pidevalt? Nimetatud nelja argumenti osavalt sidudes arutles konservatiivne jesuiit, *La Civiltà Cattolica* toimetaja Salvatore Brandi järgmiselt:

> Evolutsiooni tunnistamisel pole haritud katoliiklasele esimeseks takistuseks mitte kartus minna vastuollu piibliga, vaid süsteemi [evolutsiooniteooria] teaduslik küündimatus. See on teooriat või hüpoteesi kinnitavate tõendite täielik puudumine. Selles olukorras tuleks igaüht, kes vastupidi kirikuisade traditsioonilisele vaateviisile kaitseb põikpäiselt teooriat inimese põlvnemisest ahvist või mõnest muust loomast, pidada põhjendatult tormakaks. [---] See, et kirik pole vaadet [evolutsionismi] hukka mõistnud, ei ole katoliiklasele piisav põhjus seda toetada, sest katoliiklasena, olles sõnakuulelik usklik, peaks ta ühtlasi rakendama mõistust (tsit. Artigas jt 2006: 229).

Nimetatud neli argumenti on väärtuslikud pidepunktid tollase arutelu jälgimisel.

Kui järkjärgulise arengu põhimõtet võis näha suhteliselt ohutuna, siis Genesise tõlgendamine oli juba tõsine teoloogiline katsumus. Siin pandi proovile nii traditsioon kui ka kiriku õpetus. Nii loodusteaduste kui ka kriitilise ajalooteaduse areng 19. sajandi teises pooles tekitas tõsiseid kontseptuaalseid probleeme. Tähelepanu keskmesse tõusis piibli tõlgendamine ning eriti selle inspiratsiooni problemaatika. Mõned protestantlikud käsitused jõudsid siin äärmuseni; muu hulgas kujunes piibli sõnasõnaline tõlgendamine aluseks kreatsionismile. Katoliikluses toetus pühakirja mõistmine kahele dogmale: esiteks oli pühakiri läbinisti Pühast Vaimust inspireeritud; teiseks oli usu ja moraali küsimustes pühade tekstide eksimatuks tõlgendajaks kirik (O'Leary 2007:

64). Trento ja Vatikani I kirikukogu tunnistasid küll verbaalinspiratsiooni kui Püha Vaimu diktaati piibli kirjapanijaile, kuid selle protsessi täpsemad üksikasjad jäeti määratlemata (Salumaa 2009: 108). Nii tekkis tõlgendamises teatud lõtk, mis väljendus arutelus vigade võimalikkuse üle pühakirjas. Kui kogu tekst oli inspireeritud Pühast Vaimust ja samas näitasid loodusteaduslikud avastused midagi piiblis öeldule vastupidist, jõuti paratamatult Galilei eksegeetilise printsiibini: tõde ei saa olla vastuolus tõega. Jumala kaks raamatut, piibel ja loodus, ei saa teineteisele vastu rääkida (Shea 1986: 126). Galileile oli selge, et vastuolu korral tuleb leida pühakirjalõigule uus tõlgendus. Ometi oli 19. sajandi katoliiklike teoloogide hulgas asi selgusest kaugel. Konservatiivid olid veendunud, et teadus eksib, pealegi muudab teadus pidevalt oma seisukohti ja pole seega usaldusväärne. Oli isolatsioniste, kelle arvates tegeleb piibel religioossete väärtustega ja tal pole teadusega mingit kokkupuutepunkti. Oli neid, kes piirdusid Vulgatas ettetulevate tõlkevigade kriitikaga või nägid eksimusi arvudes ja nimedes, ehkki kirik pidas Vulgatat autentseks pühaks tekstiks. Liberaalide eestvedamisel kujunes aktuaalseks teemaks pentateuhi ehk viie Moosese raamatu autorsuse küsimus (O'Leary 2007: 62–67). Kirikul tuli oma autoriteet maksma panna ja 1893. aastal ilmuski piibli uurimist käsitlev paavsti entsüklika *Providentissimus Deus*.

Evolutsionistide sekkumine piibli uurimisse puudutas küll vaid üht, kuid see-eest väga olulist lõiku, nimelt loomislugu. Paavsti antud hermeneutilise reegli järgi oli pühakirja sõnasõnalisest tähendusest loobumine põhjendatud juhul, kui see viis ilmselgelt paikapidamatu järelduseni või kui pühakirja mõni teine peatükk või ka traditsiooniline tõlgendus viitasid allegooriale (Leo XIII 1893: p 15). Püha Augustinuse teosele *De Genesi ad litteram* (Esimese Moosese raamatu sõnasõnalisest tähendusest) toetuv reegel andis võimaluse liberaalide entusiasmi jahutada. 1887. aastal kirjutas teistlik evolutsionist, preester Marie-Dalmace Leroy, et Esimese Moosese raamatu narratiiv on tervikuna stiililt poeetiline ja seda ei saa mõista sõna-sõnalt. Seitse aastat hiljem, juba pärast paavsti entsüklika ilmumist Leroy teost Indeksis hinnanud konsultant Luigi Tripepi oli kriitiline. Ta möönis, et Esimese Moosese raamatu esimestel lehekülgedel on metafoore, kuid mingil juhul ei saa kogu teksti pidada

metafoorseks. Kuuepäevase loomise kohta on erinevad tõlgendused võimalikud, kuid taime- ja loomaliikide puhul tuleb kõne alla ainult sõnasõnaline tõlgendus. See toetub kirikuisade ja teoloogide selgele, evolutsiooni välistavale seisukohale (Artigas jt 2006: 86–87). Tripepi, samuti mitme teise konsultandi silmis oli tollal tüvitekstiks mõjuka jesuiidi Camillo Mazzella õpperaamat *De Deo creante* (Jumal Looja). Kardinal Mazella oli ühtlasi Leo XIII teoloogiline nõustaja ning üks tomistliku taassünni eestvedaja. Juba 1877. aastal, Marylandi jesuiitide seminari päevil hoiatas Mazzella, et idee inimese evolutsioonist, nagu Darwin seda esitab, on otseses vastuolus jumaliku ilmutuse ja kirikuisade õpetusega (Appleby 1999: 180).

Konservatiivsusele kalduv katoliiklik apologeetika kasutas ära olukorda, kuhu darvinism kui üks võimalik evolutsiooniseletus oli 19. sajandi lõpus sattunud. Ebaselgus evolutsiooni mehhanismide osas andis võimaluse teooriat rünnata; seda esitati kui usaldusväärse aluseta hüpoteetilist konstruktsiooni. Indeksi konsultant Tripepi nimetas 1894. aastal evolutsionismi "nüüdseks hüljatud ja ümber lükatud valeks ning rumaluseks", kusjuures hülgajateks olid needsamad ratsionalistid ja uskmatud, kes seda varem toetasid (Artigas jt 2006: 80). Veelgi enam, ideoloogilised rakendused revolutsiooniideedest tiines maailmas võimaldasid darvinismi süüdistada materialismi ja ateismi kultiveerimises. Ka järkjärgulise arengu pooldajad lükkasid joonelt tagasi igasuguse ateistliku evolutsionismi. Näiteks oli preester Leroy meelest välistatud arusaam, nagu oleks mateeria ilma Jumala sekkumiseta vorminud maailmas kõik eksisteeriva (samas: 55). 1877. aastal oli Itaalia preester Raffaello Caverni oma raamatus sõnastanud teistliku evolutsiooni põhimõtte. Caverni järgi toimub organismide järkjärguline areng neile Jumala poolt antud võime tõttu. Kui Jumal loob mateeria, annab ta sellele arenguvõime. Evolutsiooni juhib jumalik ettehooldus ning evolutsioonil pole mingit pistmist ei materialismi ega panteismiga (samas: 42).

Selge eraldusjoone tõmbamine teistliku ja ateistliku evolutsiooni vahele oli enesestmõistetav. Huvipakkuv on aga katoliikliku teoloogia sees puhkenud väitlus. Kuna suhtumist evolutsiooni polnud õpetuslikult sõnastatud, tekkis võimalus aruteluks. Paljudel juhtudel oldi nõus evolutsiooniprintsiibi üle arutlema, kuni

see ei puudutanud inimese päritolu. Kui taimede ja loomade puhul võis evolveerumist rohkem või vähem tunnistada, siis inimese põlvnemine ahvist, nagu darvinistid seda mõistsid, tuli välistada. See oli sügavas vastuolus inimväärikusega. Samas polnud inimese päritolu teemat sajandi teisel poolel enam võimalik eirata. Tasapisi kujunes sellest keskne vaidlusküsimus, mis jäi kirikut saatma ka järgmisel sajandil. Fookusesse tõusis inimese erilisus ning teoloogiliseks sõlmprobleemiks kujunes Aadama ja Eeva saamislugu.

Ettekujutus inimese erilisest positsioonist toetus arusaamale, millest räägib piibli kirjakoht (1Mo 2:7): "Ja Issand Jumal valmistas inimese, kes põrm on, mullast, ja puhus tema ninasse eluhinguse: nõnda sai inimene elavaks hingeks." Traditsioonilise vaateviisi kohaselt oli Jumala otsene ja vahetu loomisakt jagamatu tervik, mis hõlmas nii ihu kui ka hinge. Evolutsionistid asusid aga loomisakti tõlgendama lõdvalt: inimese hing oli nende meelest vahetult jumalikku päritolu, üksnes inimest määratlevaks tunnuseks, kuid inimese ihulises kujunemisloos anti teatud roll evolutsioonile. Esmapõhjuse (*prima causa*) ehk Jumala loomisakti kõrval hakati rääkima teisestest põhjustest ehk vahendatud, tuletuslikust loomisest (Mivart 1871: 305). Näiteks kahtles USA preester John Augustine Zahm piibli kirjakoha sõnasõnalises tõlgenduses ja formuleeris keskse küsimuse: "Kas esimese inimese ihu, meie tõu esiisa, loodi Jumala poolt otseselt ja vahetult või loodi ta kaudselt, teiseste põhjuste toimimise kaudu?" (Zahm 2010: 350). Teisisõnu, hingestamisele, mis oli Jumala otsene ja vahetu tahteakt, pidi eelnema ettevalmistav faas ehk evolutsioon — mõistagi jumaliku ettehoolduse tingimustes. 19. sajandi lõpus toetasid väikeste variatsioonidega seda seisukohta kõik tuntumad katoliiklikud evolutsionistid. Nende tõlgenduses võimaldas Kölni dekreet, mis välistas inimese arenemise iseeneslike spontaansete muutuste kaudu, rääkida evolutsioonist, mida juhib Looja (Artigas jt 2006: 112). Konservatiivid hindasid seda argumenti nõrgaks, pidades määravaks dekreedi sõnastust: "Esimesed vanemad loodi vahetult Jumala poolt"; igasugune spontaanne muutumine, järkjärguline täiustumine kuni inimeseni välja on pühakirja ja traditsiooni vastane. Toetuti Mazzellale, kelle järgi ei saa katoliiklane eitada Aadama ihu vahetut loomist Jumala poolt; ehkki see po-

le kiriku ametlik doktriin, tähendaks vastupidine järelemõtlematut, usaldusväärse aluseta tõekspidamist (Martinez 2011: 591). Ja lõpuks kerkis küsimus, kas evolveerumist tunnistades on enam üldse põhjust rääkida inimese jumalanäolisusest (Artigas jt 2006: 112).

Kuigi evolutsionistid kõnelesid Jumala juhitud protsessist, peeti seda ikkagi riskantseks, ebakindlaks argumendiks, kus libisemine ketserlusse on küllaltki tõenäoline. Liberaalid tegid Rooma kuuria silmis vea, seades kahtluse alla uustomistliku paradigma kui kõikehõlmava maailmavaate ülimuslikkuse. Väljaspool uustomismi võis "teistlik evolutsioon" langeda kergesti materialismi ja üldise allakäigu, näiteks sotsiaaldarvinismi küüsi (Appleby 1999: 198–199).

KATOLIIKLIKUD EVOLUTSIONISTID

St. George Jackson Mivart

Poleemika evolutsionismi üle tipnes 1890. aastatel, kui Vatikaniga sattusid vastuollu kaks evolutsioonilise teismi eestkõnelejat, Prantsuse dominiiklane, preester Marie-Dalmace Leroy ning ameeriklane, Notre Dame'i ülikooli professor ja Püha Risti kongregatsiooni preester John Augustine Zahm. Mõlemad mehed tuginesid oma teostes Inglise loodusteadlasele, katoliiklikule ilmikule St. George Jackson Mivartile (1827–1900), kes oli ühendavaks lüliks Darwini, tema evolutsioonikäsituse ja roomakatoliku usu vahel. Lõviosa katoliiklikke haritlasi Inglismaal olid sajandi keskpaigas usku vahetanud konvertiidid. Nad olid enamasti parema hariduse ja liberaalsema hoiakuga kui sünnijärgsed katoliiklased (O'Leary 2007: 78). Mivart ühines katoliku kirikuga 1844. aastal. Saanud küll juriidilise hariduse, ei loobunud ta oma noorpõlvekutsumusest, milleks olid loodusteadused. Noorele Mivartile oli suurimaks autoriteediks loodusteadlane ja anatoom Richard Owen, Inglise teaduse Cuvier.[10] Tutvus Oweniga jäi kestma kogu eluks (Gruber 1980: 18). 1859. aasta veebruaris

[10]Georges Cuvier oli Prantsuse loodusteadlane, keda peetakse võrdleva anatoomia ja paleontoloogia rajajaks. *Toim.*

esitleti Mivartit Charles Darwini lähedasele kaasvõitlejale Thomas Henry Huxleyle. Mivarti ja Huxley vahel kujunesid tihedad sõprussuhted, mis kestsid kümmekond aastat. 1861. aastal sai Mivartist Huxley õpilane ning kolm aastat hiljem tutvustas ta oma esimest teadustööd primaatidest Londoni Zooloogia Ühingus. 1862. aastal sai Mivart Oweni ja Huxley toetusel võrdleva anatoomia lektori ja hiljem professori koha Londoni Püha Mary haigla meditsiinikoolis. Selles ametis töötas Mivart järgnenud 22 aastat (samas: 25, 27). Huxley viis Mivarti kokku ka Charles Darwiniga, kelle lähiringi sattumine tähendas tutvumist mitme tollal tuntud evolutsionistiga, nagu Joseph Hooker, Alfred Russel Wallace ja Ernst Haeckel. 1869. aastal sai Mivart Kuningliku Ühingu liikmeks ja temast kujunes ainuke väljapaistev katoliiklasest loodusteadlane Inglismaal (O'Leary 2007: 78; Darwin 2006: 187).

Mivart oli väga hästi teadlik põlglikust suhtumisest katoliiklusse ja levinud seisukohast, mille järgi Rooma kirik on vaenulik teaduse ja progressi suhtes. Samas oli ta veendunud, et kiriku õpetus pole teadusega lootusetus konfliktis ning vastuolu evolutsiooniteooria ja katoliikluse vahel on ületatav. Mivart oli 1860. aastate lõpul jõudnud keerulise dilemma ette: ta tahtis olla ühtaegu edukas teadlane ja eeskujulik katoliiklane. 1868. aastal tekkisid Mivartil raskused Darwini evolutsioonikäsituse, täpsemalt loodusliku valiku tunnistamisega. Võimalik, et oma osa oli siin ka teoloogilistel kaalutlustel (O'Leary 2007: 80). Otsustavaks kujunes küsimus inimese põlvnemisest, eriti pärast tutvumist Haeckeli sirgjoonelise materialismiga tema 1866. aasta raamatus *Organismide üldine morfoloogia*, kus inimese unikaalsus ja intellektuaalsed võimed on taandatud pettekujutluseks. Mivartit hakkas üha rohkem vaevama tohutu kuristik, mis eraldab inimest lähimatest primaatidest. 1871. aastal tõdes ta, et "inimene erineb gorillast rohkem kui gorilla maa põrmust" (tsit. Gruber 1980: 40). Loodusliku valiku näiline võimetus seletada inimese põlvnemist vaevas ka teisi evolutsioniste. Näiteks väljendas loodusliku valiku suhtes tõsiseid kahtlusi Darwini kirjasõbrana tuntud Arthur Russel Wallace (Wallace 1871: 355–360).

1871. aastal, veidi enne Darwini teise peateose *Inimese põlvnemine* ilmumist nägi trükivalgust Mivarti raamat *Liikide loomi-*

sest. See oli viimase kümne aasta uurimistöö süsteemne esitus, mida täitis kriitika loodusliku valiku pihta. Nagu märgib Mivarti biograaf Jacob Gruber, olid Mivarti arutluskäik ja argumendid, mida toetas ulatuslik andmestik, tolle aja kohta teaduslikult täiesti pädevad (Gruber 1980: 56). Mivartil oli kaks kandvat ideed. Esiteks, näidata teaduslikult, et Darwini teooria pole paikapidav ning looduslik valik seletab evolutsiooni ja liikide päritolu vaid osaliselt. Teiseks, et evolutsiooniprotsessis, isegi Darwini variandis, ei ole midagi sellist, mis oleks tingimata vastuolus kristlusega (samas: 52). Kritiseerides looduslikku valikut, esitas Mivart oma teooria liikide loomupärasest "sisemisest jõust" kui uute liikide tekkimise allikast:

> Kas on alust arvata, et liikide tekkimisse sekkub sisemine jõud, mis juhib tegevust ja töötab üheskoos väliste tingimustega? [---] Selline alus on olemas ja kuigi pärilikkus, reversioon, atavism, looduslik valik vms ei mängi sugugi vähetähtsat rolli, on selline sisemine jõud tähtis, võib-olla isegi peamine määrav tegur (Mivart 1871: 242–243).

Mivarti evolutsioonikäsitus oli oma põhiolemuselt süntees teistlikust naturalismist ja darvinistide empiirilisest naturalismist. Tema mõtlemise aluseks oli veendumus, et orgaanilises maailmas peab toimima mingi transtsendentne jõud, mida ei saa seletada füüsikaterminitega. Arusaadavalt ei olnud inimese põlvnemist võimalik mõista "pimeda", juhusest kantud loodusliku valiku kaudu. Inimese "hing tulenes otsesest ja vahetust loomisest", samal ajal kui ihu loodi „tuletusliku ehk teisese loomisega loodusseaduste abil" (samas: 305). Samas avaldub kõikides loodusseadustes jumalik toime. Mivart oli seisukohal, et teistlikku evolutsiooni on tunnistanud enamik konservatiivseid teolooge, mille tõestuseks tõi ta näitena Augustinuse, Aquino Thomase ja Francisco Suáreze (samas: 280–283).

Kirikuringkondades tekitas raamat vastakaid reaktsioone. Kuigi ultramontanistliku kallakuga väljaanded, nagu *Tablet* ja *Dublin Review*, suhtusid teosesse soosivalt, kostis vaimulikkonna hulgast ka kriitikat, seda nii Inglismaal kui mandril. Mõnel juhul kuulutati teos ketserlikuks ja nõuti selle keelustamist (Gruber 1980: 71, 147). Teaduslikud ja populaarteaduslikud ajakirjad

enamasti kiitsid raamatut ning Mivart kogus tunnustust. Seevastu darvinistide leer oli ärevil. Darwin kirjutas Wallace'ile 30. jaanuaril 1871: "Mivarti loodusliku valiku vastane kriitika mõjub eriti tõhusalt. Pendel on pööranud meie vastu" (O'Leary 2007: 82). Mivarti kriitika loodusliku valiku pihta sundis Darwinit oma *Liikide tekkimise* 6. väljaandele kirjutama lisapeatüki, mis vastas tekkinud probleemidele (Himmelfarb 1968: 362).

Kuigi Mivarti *Liikide loomises* võis näha vastust Darwini *Liikide tekkimisele*, oli see tegelikult alles eelmäng suuremale kokkupõrkele. Kohe pärast Mivarti raamatut ilmus Darwini *Inimese põlvnemine*, kus senised darvinistide visandlikud mõtteavaldused inimese põlvnemisest olid ühte koondatud. Inimest nähti osana orgaanilisest maailmast, lihtsalt ühe evolutsiooni saadusena, kes on arenenud oma kaugest eelkäijast loodusliku valiku teel. See oli Mivartile vastuvõetamatu, pelk tõenditeta hüpotees, eriti mis puudutas "suurt lünka" inimese ja lähimate primaatide vahel. Mivart reageeris sellega, et kirjutas suvel 1871 *Quarterly Review*'sse anonüümse arvustuse, kus argumentatsioon oli muutunud silmatorkavalt ründavaks (Gruber 1980: 79–81). Mivarti suhted Darwini ja tema lähimate toetajatega halvenesid järsult. Eriti ärritas Darwinit tõik, et teda hukka mõistev arvustus ilmus anonüümselt, kuigi selle stiil ja väited ei jätnud kahtlust Mivarti autorsuses. Darwin oli sügavalt solvunud; kirjas Hookerile viitas ta Mivarti katoliiklikule taustale: "Selle juured on neetud religioosses sõgeusklikkuses" (Himmelfarb 1968: 360).

Darvinistid ei jäänud vastust võlgu. Huxley, kes oli tuntud oma rõhutatult katoliiklusevastase hoiaku poolest, ei suutnud taluda, et Mivart püüab leida lepitust ratsionaalse teaduse ja põlastusväärse usudoktriini vahel. Ta otsustas rünnata, kasutades just katoliiklikku teoloogiat. Mivarti apelleerimine kirikuisadele võimaldas Huxleyl irooniliselt tõdeda, et "tõelist katoliiklikku ortodokssust tuleb Mivarti eest kaitsta" (samas: 361). Vastuolu Huxley ja Mivarti vahel oli muutunud põhimõtteliseks. Huxleyle oli vastuvõetamatu religioossete teemade sidumine teadusliku diskursusega. Siin oli oht, et teadus, mis tegeleb maailma empiirilise uurimisega, kaotab oma autonoomsuse. Uskumused ja religioossed eelarvamused takistasid Huxley arvates teaduse progressi (O'Leary 2007: 83).

Mivarti suhted nii Huxley kui ka Darwiniga olid pöördumatult rikutud ja lõhe nende vahel kasvas. Viimane avalik kokkupõrge puhkes Mivarti lauskriitika pärast Darwini poja George Darwini pihta, kes oli 1874. aasta suvel avaldanud eugeenikat propageeriva artikli. Üksnes Huxley sekkumise tõttu otsustas Charles Darwin loobuda avalikust seisukohavõtust (Himmelfarb 1968: 362). Autobiograafias kirjutab Darwin, et on andestanud kõigile oma kriitikutele peale Mivarti (Darwin 2006: 112). Otsides lepitust katoliikluse ja teaduse vahel üllitas Mivart 1870. ja 1880. aastatel terve hulga artikleid.[11] Need ärritasid endiselt darviniste, ehkki kriitikat kostis ka kohaliku konservatiivse vaimulikkonna seast. Toetus saabus aga 1876. aastal Roomast, kui paavst Pius IX andis Mivartile filosoofiadoktori kraadi, mis tähendas tema senise töö väärtustamist Vatikani poolt (O'Leary 2007: 85).

Üha enam liikus Mivart loodusteadustest laiemale pinnale, rääkides teadlase vabadusest nii teoloogias kui ka ajaloos. Biograaf Jacob Gruberi arvates oli 1885. aastal ilmunud artikkel "Modern catholics and scientific freedom" (Tänapäeva katoliiklased ja teadusvabadus) murdepunktiks, mis tähistas Mivarti kirikust eemaldumise algust (Gruber 1980: 170). Taas kord kisti lahti vana haav, Galilei afäär. Mivart tegi kaks järeldust. Teaduse ja piibli kirjakoha vastuolu korral võib kiriklik autoriteet eksida. Teiseks, on olukordi, nagu Galilei puhul, kus teadlane tunneb pühakirja paremini kui kirik. Mivarti arvates tegi kirik 17. sajandil vea ning ta avaldas kartust, et sellised vead võivad korduda. Teaduslike ja filosoofiliste hüpoteeside üle otsustamisel on ainsaks autoriteediks tõendusmaterjal. Kiriku autoriteeti tuleks piirata usu ja moraali valdkonnaga. Mivarti artikkel oli provokatsioonilise iseloomuga ning sellele järgnes katoliiklikus pressis terav vastureaktsioon. Samas ametlik kirik vaikis. Mivart tundis end kindlalt; kiriku kõrgem võim oli hoidunud evolutsiooniteooria hukkamõis-

[11] Siinkohal olgu mainitud sellised nagu "Man and apes" (Inimene ja inimahvid; 1873), "Contemporary evolution" (Tänapäeva evolutsioon; 1876), "Lessons from nature" (Looduse õppetunnid; 1876), "Nature and thought" (Loodus ja mõte; 1882), "The origin of human reason" (Inimmõistuse päritolu; 1889) (O'Leary, 2007: 85).

tust ning seepärast oli põhjust uskuda, et teadus ja katoliiklik teoloogia jõuavad lepituseni (O'Leary 2007: 86–88).

Intellektuaalne vabadus, mida Mivart taotles nii endale kui ka teistele liberaalidele, ületas kaugelt need piirid, mida institutsionaalne kirik oli valmis neile andma. Tekkisid pinged, mida kohalik kirik püüdis alguses ise siluda. Newporti piiskop John Hedley kutsus Mivartit üles taganema oma seisukohtadest, kuid see keeldus.[12] Et Inglise kirikult ega ka Vatikanist mingit tsenseerimist ei järgnenud, pidas Mivart oma positsiooni endiselt tugevaks. Selle asemel et käsitada kiriku näpuviibutust hoiatusena, sukeldus ta teemasse, millel polnud teadusega enam mingit pistmist. Naiivselt pidas ta oma ülesandeks vabastada katoliiklik teoloogia põrguõpetusest. Ta oli veendunud, et teadmine põrgu olemasolust valmistab paljudele katoliiklastele tõsiseid raskusi ning õpetus põrgust takistab inimestel katoliku usku omaks võtmast. Mivart ei lähtunud siin mitte teoloogilistest, vaid puhthumaansetest kaalutlustest. Ta ei eitanud täielikult põrgu olemasolu vajalikkust, vaid leidis, et ka sealsed asukad peaksid mingil moel õnnest osa saama (Gruber 1980: 177; O'Leary 2007: 93). Nii ilmus ajavahemikus detsembrist 1892 aprillini 1893 kolmest artiklist koosnev seeria "Happiness in Hell" (Õnn põrgus). Tegelikult kujutasid teine ja kolmas artikkel endast vastust Inglise vaimulike ägedale kriitikale esimese kohta. Juba pärast teise artikli ilmumist esitas Nottinghami piiskop Vatikanile kaebuse (Artigas jt 2006: 248–250).

Tagajärjed ei lasknud ennast kaua oodata. Rooma kuuria reageeris nüüd otsustavalt ning 19. juulil 1893 artiklid keelustati. Neli kuud hiljem ilmus Leo XIII entsüklika *Providentissimus Deus*, mis põrmustas Mivarti heauskse arusaamise pühakirja ja loodusteaduste sõbralikust läbisaamisest. Kuigi neutraalselt hinnates oli

[12] 1887. aastal ilmus järjestikku veel kaks kiriku jaoks probleemset artiklit: "The Catholic church and Biblical criticism" (Katoliku kirik ja piiblikriitika) ning "Catholicity and Reason" (Katoliiklus ja mõistus). Mivartile vastas piiskop John Hedley, kes oli Inglise kiriku poolametlik esindaja vaidlusalustes küsimustes. Hedley nimetas Mivarti seisukohti teoloogiliselt vigasteks, mis kuuluksid tsenseerimisele, kui autoriteet seda hindaks (O'Leary: 92).

entsüklika mitmeti tõlgendatav, kujutas see Mivartile tõsist tagasilööki; kibestunult loobus ta mõneks ajaks sekkumast teoloogilistesse vaidlustesse (O'Leary 2007: 93).

Saatuse tahtel ei pääsenud Mivart kokkupõrkest kiriku kõrgema hierarhiaga. 1899. aastal avaldati Vatikanis redigeeritud nimekiri keelatud kirjutistest ja Mivarti põrguteemalised artiklid olid nimistusse alles jäetud. Järgnes kirjavahetus Indeksi kongregatsiooni prefekti Andreas Steinhuberiga. Soovitud selgust kaebaja isiku ja süüdistuse sisu kohta Mivart ei saanud (Gruber 1980: 192). Pöördumatult haigena otsustas ta hakata Rooma kuuriat ründama. 1899. aasta oktoobrist 1900. aasta märtsini ilmus ridamisi kirikut laimavaid artikleid. Ta oli mõistnud, et Vatikanis praktiseeritav katoliiklus on teadusega diametraalses vastuolus ning ükski haritud inimene, kellel on korralikud teadmised nii piiblist kui ka katoliku õpetusest, sellise kirikuga ei ühine. Ja ta tegi selle kõvahäälselt teatavaks. Katoliiklasest kriitikust oli saanud katoliikluse kriitik (samas: 198).

9. jaanuaril 1900 esitas kardinal Herbert Vaughan ultimaatumi, milles nõudis Mivartilt usutunnistuse allkirjastamist, mis sisaldas muu hulgas Rooma Katoliku Kiriku tunnistamist kristluse kõrgeimaks ja eksimatuks eestkostjaks ning nõustumist dogmaga, mis kuulutab piibli veatuks. Ta kordas ultimaatumit veel kahel korral, kuid Mivart jäi oma seisukohtadele kindlaks ja keeldus alla kirjutamast. 18. jaanuaril avaldas kardinal Vaughan ringkirja vaimulikkonnale, teatades, et Mivart on jäetud ilma sakramentidest. Ainus katoliiklasest Inglise loodusteadlane oli kirikust välja heidetud.[13] Mivart suri sama aasta 1. aprillil (Artigas jt 2006: 258–259; O'Leary 2007: 108).

Arhiiviallikatest on selgunud, et Rooma kuuria jälgis sündmuste arengut Inglismaal murelikult. Mivart oli liiga tuntud nimi ning tema personaalküsimuse lahendamisel tuli vältida suuremat

[13]Tollal kehtinud kirikuõiguse järgi ei tähendanud ekskommunikatsioon mitte ainult sakramentidest ilmajätmist, vaid ka osaduse täielikku katkemist. See oli keeld osaleda igasuguses kiriklikus tegevuses ning piirangud võisid ulatuda isegi kirikuvälisesse sotsiaalsfääri. Seega pole päris korrektne väita, et Mivart ekskommunikeeriti, kuigi sisuliselt sakramentidest ilmajätmine seda tähendas (Artigas jt 2006: 267).

skandaali. Nii nagu Ameerika Ühendriigid kuulus ka Inglismaa tollal Vatikani misjoneeritavate territooriumide hulka, mistõttu valed otsused oleksid kohalikule kirikule võinud olla tõsiste tagajärgedega. Kardinal Vaughan oli tihedas kontaktis kuuriaga. Ta küsis Püha Tooli toetust juhuks, kui tuleb jõuliselt tegutseda, seda just Inglise ajakirjanduses leviva protestilaine kartuses. 10. jaanuaril 1900 arutasid Vatikanis Mivarti küsimust Püha Ameti kardinalid. Muu hulgas otsustati anda kardinal Vaughanile täielik valikuvabadus otsustamaks Mivarti sakramentide küsimus. Kaheksa päeva hiljem oli otsus tehtud (Artigas jt 2006: 261–263).

Marie-Dalmace Leroy

Marie-Dalmace Leroy (1828–1905) oli dominiiklaste ordu preester, kes tundis noorest saati kiindumust filosoofilise ja loodusteadusliku mõtte arengu vastu. Ta liitus dominiiklastega 1851. aastal, kui ordu oli äsja saanud tagasi ametliku tunnustuse. Teadupärast oli Prantsuse revolutsioon teinud dominiiklastega puhta töö ja ordu oli sisuliselt lakanud eksisteerimast ligi pooleks sajandiks (samas: 54).

19. sajandil olid Prantsusmaal evolutsiooniteooriaga omad suhted. Leroy raamatu *Orgaaniliste liikide evolutsioon* ilmumise ajal 1887. aastal oli Prantsuse mõtlemine kaugel sellest, et tunnistada darvinismi koos loodusliku valiku kui evolutsiooni mehhanismiga. Väitlustes oli tunda rahvusliku eneseväärikuse pitserit. Darvinismivastane opositsioon oli jagunenud evolutsionistidelamarkistide ning antievolutsionistide ehk Cuvier' toetajate vahel (Himmelfarb 1968: 304). Tänu katoliikliku loodusteadusliku hariduse edenemisele oli sajandi lõpus kasvamas teistliku evolutsiooni populaarsus. See eitas igasugust teooria darvinistlikku tõlgendust.

Leroy pooldas Mivarti seisukohti ja toetus oma väidetes Kölni dekreedile, mis välistas iseenesliku ja juhusliku evolveerumise, kuid ei välistanud evolutsiooni Jumala juhituna (O'Leary 2007: 96). Leroy oli veendunud, et evolutsiooniidee ei ole vastuolus katoliku usuga ning materialistide rünnakud religiooni vastu ei ole piisav põhjus evolutsiooniteooriat üle parda heita. Meenuta-

des Galilei saagat, ütleb Leroy prohvetlikud sõnad: "Ma arvan, et evolutsiooniidee liigub sama rada pidi nagu Galilei; alguses ajab ta ortodoksid ärevusse, kuid emotsioonide vaibudes tõuseb mõlema poole liialdustest esile tõde" (Artigas jt 2006: 55).

Raamatu täiendatud kordustrükk ilmus neli aastat hiljem. Kuigi autor rõhutab, et ta võimaluste piirides väldib inimese evolutsiooni temaatikat, on ta raamatu viimase peatüki ikkagi pühendanud oma kesksele huvile, milleks on inimese põlvnemine. Leroy kaldub — küll pigem arutelu vormis — seisukoha poole, et piibel ei välista evolutsiooni rolli inimese kujunemises ning et üheselt selget vastust ei anna ka kirikuisad (O'Leary 2007: 96). Autori mõttekäigu järgi on ebatõenäoline, et Jumal lõi Aadama otse mullast, mis vastaks pühakirja sõnasõnalisele tõlgendusele. Pigem esines mingit laadi ettevalmistav faas — evolutsioon, mis Jumala juhituna kujundas antropomorfse loomolendi, kellele Jumal puhus sisse ainukordse hinge (Zahm 2010: 363). Eeva päritolu küsimuses tunnistab Leroy raskusi ja eelistab jääda piiblis esitatud sõnasõnalise tõlgenduse juurde. Selline ebajärjekindlus andis võimaluse oponentidele: miks Aadama loomisel eelistada metafoorset vaadet (evolutsiooni), kuid Eeva puhul järgida täht-tähelist tõlgendust? Evolutsionistide kõikuv suhtumine Aadama ja Eeva päritolu küsimusse heitis varju ka monogenismi ja polügenismi vaidlusele, mis jäi kirikus kestma aastakümneteks — katoliiklik arusaam oli selge: inimkond põlvneb ühest paarist vanemaist, Aadamast ja Eevast (monogenism). Seevastu transmutatsiooniteooria jättis avatuks võimaluse, et eksisteeris mitu esivanemate paari, mis tähendab kollateraalsete põlvnemisharude olemasolu (Artigas jt 2006: 64–65). Küsimus oli põhimõtteline, sest polügenism muutnuks kehtetuks õpetuse pärispatust.

Leroy raamatu peale laekus kaebus Indeksisse 1894. aasta suve algul, kusjuures esildis tehti raamatu esmatrüki kohta (samas: 65). Sündmuste edasist arengut käsitleb üksikasjalikult Vatikani arhiivi materjalidele toetuv Mariano Artigase, Thomas F. Glicki ja Rafael A. Martínezi raamat *Toimetulek Darwiniga. Vatikan silmitsi evolutsiooniga. 1877–1902*. Alljärgnevalt on esitatud sündmuste lühikokkuvõte.

Kaebuse esitajaks oli keegi prantslane Ch. Chalmel. Kaebaja isik oli Vatikanile tundmatu, kuid arvatakse, et aktsioon oli ette võetud kindla sihiga provotseerida Rooma kirikut võtma seisukohta evolutsiooniteooria küsimuses. Samas oli Prantsusmaal juba mitu aastat käinud sõnasõda dominiiklaste ja jesuiitide vahel ning Leroy oli oma poleemiliste seisukohtadega muutunud tuntud tegelaseks. Siiski pole õnnestunud tuvastada, nagu oleksid kaebuse taga olnud jesuiidid.

Indeksi kongregatsiooni prefekt, kardinal Serafino Vannutelli andis Leroy raamatu hindamiseks uuele konsultandile, frantsiskaan Teofilo Domenichellile. Augusti lõpuks oli raport valmis ja see oli Leroy suhtes positiivne: raamat ei väärinud keelustamist. Vastavalt protseduurireeglitele arutati järgnevalt raamatut ettevalmistavas kogus, mis koosnes konsultantidest ja tuli kokku 13. septembril 1894. Sedapuhku võttis koosolekust osa seitse konsultanti ning otsustamisel oli nelja raamatu, teiste hulgas ka Leroy teose saatus. Vastu ootusi ei toetanud kogu Domenichelli seisukohti; leiti, et keegi peaks veel raamatu kohta hinnangu andma. Paavst Benedictus XIV loodud korra järgi rändas otsus viseerimiseks kõrgemale konsiiliumile, milleks oli Indeksi kongregatsiooni üldkogu ja mille moodustasid kardinalid. Kongregatsiooni sekretär Cicognani kirjutab oma päevikus, et Leroy raamatu üle toimus kardinalide vahel tõsine mõttevahetus. Lõpuks jõuti otsusele, et raamat kuulub uuesti hindamisele, ning sõnastati kolm küsimust, millest konsultandid pidid oma tegevuses juhinduma: hindama eksegeetilisi kriteeriume, millest autor on Esimese Moosese raamatu tõlgendamisel lähtunud; hindama autori käsitust liikide evolutsioonist; hindama autori arusaama esimese inimese loomisest.

Leroy raamatut asusid nüüd hindama koguni kaks konsultanti. Neist Ernesto Fontana kirjutas kiiresti vaevalt viieleheküljelise aruande ja oli Leroy suhtes kriitiline. Siiski soovitas ka tema raamatut mitte keelata, kuigi tõdes, et mingi pehmem sanktsioon võiks kõne alla tulla.

Teiseks hindajaks oli Luigi Tripepi. Ta oli kogenud konsultant, kel oli veel hästi meeles Caverni juhtum. Tripepi kirjutas 54 lehekülje pikkuse raporti ning pidas vajalikuks mingi

sanktsiooni rakendamist Leroy suhtes, kuid ei nõudnud otsustavalt raamatu keelustamist. Seekord kogunes konsultantide kogu 1895. aasta jaanuaris. Arutuse all oli kaks võimalust: kas keelustada raamat või hoiatada autorit ning paluda tal avalikult tunnistada oma seisukohtade paikapidamatust (retraktsioon). Tripepi ise pooldas teist varianti.

Paraku muutus Leroy olukord üha täbaramaks. Enne kardinalide kogu toimumist sekkus asjasse konservatiivne dominiiklane Enrico Buonpensiere, kes oli viimasel konsultantide kogul aktiivselt osalenud. Võimalik, et sekretär Cicognani oli palunud tal vormistada oma seisukohad kirjalikult. Need on dateeritud 21. jaanuaril 1895, seega neli päeva pärast istungi toimumist. Buonpensiere seisukohad olid muljet avaldavad, eriti tema ekskurss katoliiklikku filosoofiasse ning ontoloogilise ja empiirilise argumendi vilunud kasutamine. Kui enamasti kasutasid konsultandid kitsalt teoloogilisi vastuväiteid, siis Buonpensiere toetub empiirilisele teadusele, nimelt hübridisatsiooni reeglile, nii nagu antidarvinistid seda 19. sajandi lõpus mõistsid: kaks eraldiseisvat liiki ei anna järglasi või kui annavad, siis on nende järglased steriilsed. Selline reproduktiivne isolatsioon oli tõestuseks, et liigid eksisteerivad ning on samas ka muutumatud. Liikide muutumatuse korral pole põhjust rääkida evolutsioonist. Buonpensiere teeb lühikese järelduse: "Evolutsionismi ei saa nimetada isegi hüpoteesiks, see on lihtne [---] materialistide soovunelm." Nende käitumine, kes püüavad harmoniseerida evolutsionismi ilmutusdoktriiniga, nagu näiteks Leroy, olevat järelemõtlematu ja antikristlik. Buonpensiere isiklik arvamus oli, et "õigluse nimel" tuleks Leroy teos panna keelatud raamatute nimistusse. Nii olid Leroy väljavaated muutunud otsustava kogu eel üsna süngeks.

Kardinalide kogu tuli kokku 25. jaanuaril 1895. Osales kümme kardinali ning Leroy raamat tuli arutusele neljanda päevakorrapunktina. Otsuses võib aimata teatud kompromissi. Leiti, et autori esitatud doktriini ei saa õpetada ega toetada. Raamat küll keelustati, kuid mingit avalikku dekreeti selle kohta ei üllitatud. See tähendas, et keelatud raamatute nimistusse Leroy teost ei paigutatud. Otsus edastati vaid ordumeistrile, kes pidi autorile "vihjama, et vaja oleks avalikku kahetsust". Ühtlasi tuli autoril eemaldada kõik seni müügis olevad raamatu eksemplarid. On tähelepa-

nuväärne, et otsus polnud üksmeelne. Üks kardinal jäi eriarvamusele ning pidas piisavaks vaid autori hoiatamist ordumeistri kaudu. Nagu arhiivist selgus, oli selleks kardinaliks vägagi mõjukas mees, Vatikani tähtsaima kongregatsiooni, Püha Ameti assessor, kardinal Francesco Segna. Vägagi võimalik, et just Segna sekkumine hoidis ära Leroy raamatu sattumise keelatud raamatute nimistusse.

Juba järgmisel päeval, 26. jaanuaril tegi Indeksi kongregatsiooni sekretär audientsi paavstile, kes kinnitas kardinalide kogul otsustatu. Dekreedis, mis ilmus 28. jaanuaril, Leroy raamatut ei mainitud. Veidi üle kuu aja hiljem, 4. märtsil 1895, ilmus ajalehes *Le Monde* Dalmace Leroy kahetsuskiri, kus ta "kiriku sõnakuuleliku lapsena" tunnistab Rooma asjatundliku autoriteedi hinnangut tema seisukohtadele ning lubab teha kõik, et piirata oma raamatu levikut.

Teinud tekstis mõningaid muudatusi, üritas Leroy veel kahel korral saada luba oma raamatu avaldamiseks. Ta saatis käsikirja Rooma, kuid kummalgi juhul, ei 1897. ega 1902. aastal pidanud Indeks parandusi piisavaks ning raamat jäigi ilmumata (Artigas jt 2006: 65–119).

John Augustine Zahm

Laiahaardelise käsitluse evolutsiooniteooria ja katoliikliku õpetuse kokkusobivusest esitas USAs Indiana osariigis asuva Notre Dame'i katoliikliku ülikooli professor ja Püha Risti kongregatsiooni preester John Augustine Zahm (1851–1921). 1896. aastal avaldas ta raamatu *Evolution and Dogma* (Evolutsioon ja dogma), mis sai tuntuks mõlemal pool Atlandit ning tõlgiti kiiresti prantsuse ja itaalia keelde. Zahm oli produktiivne autor, kümnendi esimesel poolel oli tema sulest ilmunud mitu teaduse ja usu problemaatikat puudutavat artiklit ning 1894. aastal raamat *Bible, Science and Faith* (Piibel, teadus ja usk). Oma vaadete tõttu kutsuti teda Ameerika Mivartiks (O'Leary 2007: 97). Järgnenud sündmuste taustal on tähelepanuväärne, et Zahmi saavutusi hindas ka paavst. Leo XIII andis talle 1895. aastal doktorikraadi (Artigas jt 2006: 125).

Zahm oli veendunud, et tõeline ja aus teadus ei saa kujutada usule mingit ohtu. *Evolutsioon ja dogma* oli kantud kesksest ideest, mille järgi "evolutsiooniteoorias, kui seda on õigesti mõistetud, ei ole midagi, mis oleks vastuolus pühakirja või katoliku õpetusega" (Zahm 2010: xxx). Evolutsiooniteooriat tuli hoida lahus mitteteaduslikest ideoloogiatest, nagu materialism ja agnostitsism, samas teadusteooriana oli ta avatud Jumala loomistegevusele. Teisalt oli Zahm kriitiline piibli tähttähelise tõlgendamise suhtes ning toetas loomise küsimuses Leroy ja Mivarti seisukohti. Lamarkismis ja darvinismis nägi Ameerika preester tõsiseid vajakajäämisi, kuid ei kahelnud evolutsioonis kui printsiibis (samas: 196–200). Teistliku evolutsiooni puhul on tegemist protsessiga, milles Jumal osaleb kui Looja ja Valitseja. Veelgi enam, selles ei kahelnud Zahmi arvates ka kirikuisad. Augustinuse ja Aquino Thomase rõhutatud rakendamine oma väidete tõestuseks teoses oli ilmne: "Evolutsioonis, õigesti mõistetuna, pole midagi, mis oleks vastuolus ilmutuse või dogmaga. Vastupidi, [---] evolutsioon, nii nagu on õpetanud püha Augustinus ja püha Aquino Thomas, on kõige mõistlikum vaateviis, mis on täielikus kooskõlas Esimese Moosese raamatu loomisloo sõnaselge kuulutusega" (samas: 300).

Oli ilmne, et Zahm mängis tulega. Leo XIII valitsemisaeg tähendas skolastika renessanssi ning katse näidata Augustinust või Aquino Thomast evolutsionistina oli pehmelt öeldes ärritav. See riivas Rooma kuuria arusaama tomismi erilisest rollist ning Zahmi tõlgendused võisid väljaspool tomistlik-aristoteleslikku raamistikku muutuda juhitamatuks (Appleby 1999: 198).

Kaebus Zahmi raamatu peale esitati Indeksi kongregatsioonile 5. novembril 1897. Kaebajaks oli pika Ameerika-kogemusega, hiljuti Bukaresti peapiiskopi kohalt Rooma saabunud Otto Zardetti (O'Leary 2007: 100). *Evolutsioon ja dogma* kujunes Vatikanile tõsiseks pähkliks hoolimata sellest, et Leroy raamatu hiljutine menetlemine oli loonud pretsedendi. Et paremini mõista sündmusi, mis järgnesid Zahmi raamatu denuntseerimisele, tuleks heita põgus pilk katoliikluse eripäradele Ameerika Ühendriikides, kus ühiskondlikku mõtlemist iseloomustas tugev sotsiaaldarvinistlik aktsent. 19. sajandi lõpukümnendeil hoogustunud immigratsioon USAsse tekitas anglosaksi protestantlikule eliidile tõsist

peavalu. Sisserännanud olid valdavalt iiri, itaalia või poola päritolu vähe haritud katoliiklased, kelle saabumine suurtes hulkades tekitas sotsiaalseid pingeid. Kasvasid antikatoliiklikud meeleolud, asutati mitu immigratsioonivastast liikumist, mis käsitasid katoliiklasi teisejärguliste inimestena. Vatikan võis küll rahul olla liikmeskonna kiire kasvuga, kuid samas jälgisid katoliiklased ärevusega arutelusid Darwini evolutsiooniteooria sotsiaalsete tõlgenduste üle alates IQ-testidest sisserännanutele kuni eugeenilis-te programmide rakendusteni, s.h "nõrgaaruliste" steriliseerimine (Appleby 1999: 177).

Sel ajal joonistusid Ameerika katoliikluses selgelt välja liberaalne ja konservatiivne tiib. Valdavalt iiri taustaga liberaalid pooldasid küll katoliku kiriku reegleid ja distsipliini, kuid rõhutasid samas demokraatlikke väärtusi ning toetasid kiriku ja riigi lahutatust. Seevastu konservatiivide hulgas oli palju saksa päritolu katoliiklasi, kes hoidsid kinni traditsioonist ja vastandusid muutustele. Osa liberaale rääkis kiriku moderniseerimisest, mida nõuavad ajastu ideed, kusjuures juhtrolli pidi võtma Ameerika kirik, nii nagu üleilmses poliitikas olid seda parajasti tegemas Ameerika Ühendriigid. See kõlas kui katoliku kiriku amerikaniseerimine ja nii kutsutigi liberaale amerikanistideks (Artigas jt 2006: 159–161). Eriti kohutas konservatiive amerikanistide soosiv suhtumine hereetilisse pauliinide ordusse, kelle järgi "anglosaksi rass kannab endas tuleviku maailmakuningriigi seemet ning "amerikanism" ühendab katoliikluse protestantismiga" (samas: 163).

Vastasseis, mida liberaalide poolt vedasid kardinal James Gibbons ja Minnesota peapiiskop John Ireland ning konservatiivide poolt New Yorgi peapiiskop Michael Corrigan, kogus sajandi lõpukümnendil tuure. Vatikan oli mõistagi olukorrast hästi teadlik ja 1890. aastatel avaldati mitu amerikanismiteemalist dokumenti. Mõlemal rühmitusel olid Vatikanis omad toetajad ja lobistid, kuid alates kümnendi keskpaigast võis täheldada liberaalide mõju mõningast vähenemist. Otsides küll lepitust kahe tiiva vahel, kaldus Zahm üha rohkem liberaalide poole ning tema vaidlusaluse raamatu menetlus sattus just amerikanismi poleemika haripunkti. Arusaadavalt oli amerikanismi poliitilis-religioosne pretensioon Vatikani silmis peateema, kuid teisalt muutus Zahmi raa-

mat osaks suurest poliitikast ning evolutsionismi sisuline pool jäi tagaplaanile. Amerikanistid käsitasid *Evolutsiooni ja dogma* võimalikku keelustamist rünnakuna amerikanismi vastu. Ja vastupidi, kui amerikanism oleks hukka mõistetud, oleks kaotajaks olnud ka Zahm oma raamatuga. Pinge kasvas, kui levisid kuuldused, et Vatikan on kohe-kohe tegemas transmutatsiooniteooriat hukkamõistvat avaldust (samas: 159–166; Appleby 1999: 192).

Sündmuste arengut jälgime Vatikani arhiivi materjalide abil, mida vahendab juba eespool viidatud teos *Toimetulek Darwiniga*.

Zardetti kaebuse põhjal hakkas Zahmi raamatut hindama juba tuttav dominiiklane Enrico Buonpensiere. Ootuspäraselt oli 15. aprillil 1898 esitatud raport kriitiline. Konsultant soovitas käituda samamoodi nagu Leroyga: jätta Zahmi teos keelatud raamatute nimistusse kandmata, kuid hoiatada autorit, nõuda talt avalikku kahetsust ja eemaldada raamat müügilt. Tähelepanuväärne on Buonpensiere raporti lõpus sisalduv ettepanek, et kirik võiks teha ametliku õpetusliku avalduse ning mõista hukka arusaama Aadama evolutsioonilisest päritolust. Mõistagi kuulus selline teema tähtsaima kongregatsiooni, Püha Ameti kompetentsi, mille poole samas küsimuses oli pöördunud teisigi konsultante. Paraku pole arhiivist leitud ühtki viidet, et Püha Amet oleks küsimust arutanud.

Konsultantide kogu tuli Buonpensiere raportit vaagima alles augustis, sest kongregatsiooni prefekt, kardinal Steinhuber soovis enne veenduda itaaliakeelse tõlke (see oli Buonpensiere raporti aluseks) ja ingliskeelse originaali identsuses. Zahmi raamat tekitas tõsiseid lahkarvamusi. Juhtunu kohta on erinevaid ülestähendusi, kuid kindel on see, et kogunes 13 teoloogi, kellest vähemalt viis pooldas raamatu keelustamist koos dekreedi avaldamisega (s.t. keelatud raamatute nimekirja kandmist). Ühtlasi paluti Püha Ametit anda hinnang transformismi (evolutsiooni) teooriale. Küllaltki ebamäärases seisus juhtum läks otsustamiseks edasi kardinalide kogusse, mis tuli kokku 1. septembril 1898. Kuue kardinali osavõtul toimunud koosolekust annab ülevaate sekretär Cicognani poolt paavstile esitatud memorandum. Selles tsiteeritakse Buonpensiere raportit, mille järgi Ameerika preester toetab arusaama evolutsioonist, mis ei hõlma mitte ainult taimi ja loo-

mi, vaid ka inimest, kes on lähisuguluses ahviga. Zahm väidab, et sellises suguluses pole midagi kirikuõpetusevastast. Oma teesi toetuseks esitab autor arvamuse, mille järgi Aadama põlvnemine ahvist on kooskõlas kahe väljapaistva kirikudoktori, Augustinuse ja Aquino Thomase seisukohtadega. Konsultandi arvates on Zahmi õpetus teoloogiliselt mitmeti mõistetav ning läheb täielikult vastuollu katoliku usuga. Pärast pikka ja tõsist arutelu ning tuginedes nimetatud asjaoludele otsustas kardinalide kogu raamatu keelustada, kuid oodata sellesisulise dekreedi avaldamisega, kuni autor esitab oma nõustumisotsuse. Seega kujunes kardinalide seisukoht kraadi võrra kangemaks, kui oli pannud ette Buonpensiere, kes teadupärast soovitas lähtuda Leroy pretsedendist.

Pärast kongregatsiooni sekretäri audientsi paavstile 3. septembril 1898 näis, et jäänud on vaid üks väike formaalsus: oodata ära Zahmi vastus. Dekreedi avaldamine oli ju otsustatud olenemata sellest, kuidas Zahm olukorrale reageerib. Paraku võttis kogu lugu ootamatu pöörde ning tavaline bürokraatlik protseduur, mis pidi lähiajal vormistatud saama, moondus ülikeeruliseks kümne kuu pikkuseks diplomaatiliseks pingpongiks.

Zahm kuulis Roomas toimunust septembri lõpus. Oma vastuses teatas ta ootuspäraselt alistumisest Rooma asjatundlikule autoriteedile. Vastuse vahendajaks oli Püha Risti kongregatsiooni ülemkindral Gilbert Français, kes edastas selle Indeksi prefektile, kardinal Steinhuberile. Mis on aga üllatav: arhiivis leidub teinegi Français' kiri Steinhuberile, läkitatud samal päeval ehk 4. novembril 1898. Selles palub ta Zahmi raamatu kohta dekreeti mitte avaldada, s.t teost mitte keelatud publikatsioonide nimekirja kanda. Vaid kolm päeva hiljem, 7. novembril teeb paavstile audientsi mõjukas kardinal, amerikanistide toetaja Serafino Vannutelli, kes oli varem ise olnud Indeksi kongregatsiooni prefekt. Püha Isa lubas kardinalile, et dekreeti ei avaldata.

Mõneks ajaks näis, et teema on päevakorrast maas, kuid *La Civiltà Cattolica* aasta viimases numbris ilmus toimetaja Salvatore Brandi terav rünnak *Evolutsiooni ja dogma* vastu. See oli märk, et uus aasta algab konservatiivide vastupealetungiga. Juba 2. jaanuaril kirjutas Brandi peapiiskop Corriganile New Yorki, teatades usaldusväärsetele allikatele tuginedes amerikanismivas-

tase paavsti entsüklika peatsest ilmumisest, ning väljendas veendumust, et dekreedi avaldamine *Evolutsiooni ja dogma* hukkamõistu kohta on kindel. 22. jaanuaril ilmus lõpuks amerikanismi käsitlev kuuria dokument, kuid mitte entsüklikana, vaid tagasihoidlikumal kujul. Paavst kirjutas apostelliku kirja *Testem benevolentiae nostrae* (Meie hea tahte tunnistust) Baltimore'i peapiiskopile, kardinal James Gibbonsile. Dokument pakkus üht-teist mõlemale poolele ning eeldused olukorra rahunemiseks olid loodud.

Samas oli Zahmi ja tema raamatu saatus endiselt ebamäärane. 2. veebruaril oli kardinal Steinhuber paavsti juures ning muu hulgas oli arutuse all *Evolutsioon ja dogma*. Kongregatsiooni päevikus on kirjas, et "paavst andis korralduse peatada dekreedi avaldamine, [---] kuni isa Zahm, kes on peagi saabumas Ameerikast Rooma, on ära kuulatud". Autori kutsumine Rooma selgitusi andma oleks Indeksis järgitud protseduurireeglite järgi olnud täiesti ebaharilik praktika. Ajalugu teab, et ametlikku kutset ei järgnenud ning Zahm Rooma ei jõudnud. Samas oli olukord Zahmi jaoks kriitiline veel mitu kuud. Erakirjavahetusest on ilmnenud, et Rooma kuuria kõhkles. Raamatu otsene hukkamõist oleks tähendanud suhete halvenemist Saksa ja Inglise kirikuga. Ühtlasi sai seda tõlgendada kui evolutsiooniteooria hukkamõistu, mida ilmselt püüti vältida. Seega oleks kuuria jaoks olnud parim lahendus Zahmi avalik teade oma taganemisest, nagu oli teinud Leroy — variant, mis nii Zahmile kui ka amerikanistidele tähendanuks võidu loovutamist konservatiividele.

Ometi polnud viimased veel oma lõplikku sõna öelnud. Mais leidis aset apostoolse delegatsiooni külaskäik Ameerika Ühendriikidesse ning 15. kuupäeval toimus bankett Notre Dame'is, kus Zahm võõrustas apostoolset delegaati USAs, peapiiskop Sebastiano Martinellit. Meeldivas õhustikus kulgenud kokkusaamisel toimus avameelne vestlus mitmesugustel teemadel. Juba järgmisel päeval kirjutas Zahm Maltal elavale Alfonso Maria Galeale, kes oli *Evolutsiooni ja dogma* itaalia keelde tõlkinud. Zahm tunnistas lühidas vormis, et Püha Tool on vastu raamatu levitamisele ning palub Galeal teha kõik, mis tema võimuses, et raamat turult kõrvaldada. 31. mail ilmus üllatuslikult ja Zahmi teadmata tema erakiri Galeale Malta ajalehes *Gazetta di Malta* koos tõl-

kija lühikese kommentaariga, milles Galea teatas vastutulelikkusest Püha Tooli soovile. Juunis jõudis Zahmi saaga lõpusirgele, kui *La Civiltà Cattolica* avaldas mõlemad kirjad koos ülilühikese kommentaariga. Selles meenutati, et ajakiri on varem korduvalt hoiatanud "arvukate vigade" eest Zahmi raamatus. Kuigi mõlemas kirjas räägiti üksnes Püha Tooli vastuseisust raamatu levitamisele, õnnestus *La Civiltà Cattolicas* jätta mulje, nagu oleks tegemist autori avaliku kahetsuskirjaga — just nii nagu Leroy puhul. Brandi ja teised konservatiivid käsitasid seda kui võitu evolutsionistide üle (Artigas jt 2006: 143–199).

LÕPETUSEKS

Kõnealusele perioodile hinnangut andes tuleb rõhutada katoliikliku teoloogia üldist negatiivset hoiakut evolutsionismi, eriti selle darvinistliku seletuse suhtes. Samas kujunes liberaalsema tiiva eestvedamisel arutelu evolutsiooni teistliku variandi üle, mis mõnel juhul viis probleemideni Rooma kuuriaga. Kiriku ja teaduse suhete kohal rippus endiselt Galilei vari, mistõttu võib olla üpris kindel, et Püha Tool püüdis vältida suuremat konflikti teadusega. Galilei nimi jookseb läbi olulisemate katoliiklike evolutsionistide kirjatöödest, samuti Indeksi konsultantide hinnangutest. Siiski on kohane küsida, kas kirikul oli evolutsiooniteooria suhtes sõnastatud mingi kindel poliitika. Kas sajandi viimasele kümnendile koondunud vastasseis oli lihtsalt kokkusattumus? Läks ju kuuriaga sel ajal ja sel teemal vastuollu veel Itaalia piiskop Geremia Bonomelli ning *La Civiltà Cattolicaga* ristas piike Inglise piiskop John Hedley.

Esitatud küsimustele ei ole ühest vastust, kuid olgu siinkohal välja toodud mõned olulisemad punktid. Esiteks, Püha Tool vältis ametliku seisukoha võtmist. Arhiivimaterjalidest pole selgunud, et ettevalmistamisel oleks olnud mingi õpetuslik seisukoht evolutsiooniteooria küsimuses või näiteks Aadama evolutsioonilist päritolu tunnistava vaate hukkamõist. Teiseks, kuuria reageeris ainult juhul, kui Indeksisse oli laekunud kaebus konkreetse raamatu kohta. Kolmandaks, evolutsionismi tunnistamine ühel või teisel viisil oleks tähendanud uute küsimuste kerkimist; näiteks oleksid võinud kahtluse alla sattunud õpetused inimese hingest

ja pärispatust. Neljandaks, üldise hoiakuna välditi avalikku tähelepanu, mille oleks võinud kaasa tuua sirgjooneline hukkamõist või dekreedi avaldamine mõne teose kohta. Eesmärk oli aeglustada evolutsionistlike ideede levikut katoliiklaste hulgas. Arvestati võimalike uute avastustega teaduses ja nii oli mõistlik tegutseda vaoshoitult.

Jääb veel jesuiitide vandenõu küsimus. On tõsi, et sajandi lõpukümnendil kasvas ultramontanistlike jesuiitide mõju Rooma kuurias. *La Civiltà Cattolica* oli juba aastakümneid üllitanud evolutsionismivastaseid artikleid ja selle toimetuse ümber olid koondunud mõjukad konservatiivid. Ometi nähtub kas või Brandi kirjavahetusest amerikanismi kriisi ajal, et jesuiitide mõju on mõnevõrra üle hinnatud. Zahmi raamatu keelustamine takerdus ning dekreeti ei avaldatud. Mis veelgi olulisem: evolutsionismi ametlikku hukkamõistu, ei paavsti entsüklika ega madalama taseme dokumendi kujul, saavutada ei õnnestunud. Õpetusliku seisukoha puudumine tekitas segadust. See ilmneb nii poleemika laiemat tausta jälgides kui ka Indeksi konsultantide konkreetsetest kommentaaridest. Vatikani ametlikku avaldust evolutsiooniteooria kohta tuli oodata veel pool sajandit. 1950. aastal ilmus Pius XII entsüklika *Humani generis* (Inimkonnast), milles paavst nimetab teooriat tõestamata teaduslikuks hüpoteesiks. Teistlikule evolutsioonile paotatakse küll ust, kuid evolutsiooniteooria kriitikavabal tunnistamisel pidid katoliiklased jääma ettevaatlikuks. Entsüklika ja sellele järgnenud kümnendid on aga juba omaette peatükk bioloogia ja katoliikliku teoloogia pingeväljas.

Kirjandus

A p p l e b y, Scott R. 1999. Exposing Darwin's "hidden agenda": Roman Catholic responses to evolution, 1875–1925. — Ronald L. Numbers, John Stenhouse (eds.). *Disseminating Darwinism: The Role of Place, Race, Religion and Gender.* Cambridge: Cambridge University Press, pp. 173–208

A r t i g a s, Mariano, Thomas F. G l i c k, Rafael A. M a r t í n e z 2006. *Negotiating Darwin: The Vatican Confronts Evolution 1877–1902.* Baltimore: Johns Hopkins University Press

B l a c k b u r n, Simon 2002. *Oxfordi filosoofialeksikon*. Tlk Märt Väljataga, Bruno Mölder. Tallinn: Vagabund

C a v e r n i, Raffaello 1877. *De' nuovi studi della filosofia: Discorsi di Raffaello Caverni a un giovane studente*. Firenze: G. Carnesecchio e figli

C o o k, Chris, John S t e v e n s o n 1994. *Euroopa ajalugu 1763–1991: Käsiraamat*. Tlk Olev Luhaveer, Merike Mölder, Raivo Rammus. Tallinn: Olion

D a l y, Gabriel 2000. Theological and philosophical modernism. — Darrell Jodock (ed.). *Catholicism Contending with Modernity*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 88–114

D a r w i n, Charles 2006. *Autobiograafia*. Tlk Mart Niklus. Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts

D a r w i n, Charles 1871. *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. London: John Murray. Eesti k: *Inimese põlvnemine ja suguline valik*. Tlk Mart Niklus. Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts, 2015

D r a p e r, William 1874. *History of the Conflict between Religion and Science*. New York — London: D. Appleton and Company

E e s t i Entsüklopeedia. 1998. 10. kd. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus

F i r s t Vatican Council (1869–1870). 1870. Session 3: Dogmatic constitution on the Catholic faith. Www.ewtn.com/library/COUNCILS/V1.htm

G r u b e r, Jacob W. 1980. *A Conscience in Conflict: The Life of St. George Jackson Mivart*. Reprint. Westport: Greenwood Press Inc.

H a e c k e l, Ernst 1866. *Generelle Morphologie der Organismen*. Berlin: G. Reimer

H i m m e l f a r b, Gertrude 1968. *Darwin and the Darwinian Revolution*. 2nd ed. New York: The Norton Library

J o h a n n e s Paulus II 1995 = Pope John Paul II. Address on the interpretation of the Bible in the church. — Joseph A. Fitzmyer. *The Biblical Commission's Document The Interpretation of the Bible in the Church: Text and Commentary*. Roma: Editrice Pontificio Istituto Biblico

L e o XIII 1879. Aeterni patris. W2.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_04081879_aeterni-patris.html

L e o XIII 1893. Providentissimus Deus. W2.vatican.va/content/leoxiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_18111893_providentissimus-deus.html

L e r o y, Marie-Dalmace 1887. *L'évolution des espèces organiques*. Paris: Perrin

M a r t i n e z, Rafael A. 2011. The reception of evolutionary theories in the church. — Gennaro Auletta, Marc Leclerc, Rafael A. Martinez (eds.). *Biological Evolution: Facts and Theories. A Critical Appraisal 150 Years After "The Origin of Species"*. Roma: Gregorian & Biblical Press

M i s n e r, Paul 2000. Catholic anti-modernism: The ecclesial setting. — Darrell Jodock (ed.). *Catholicism Contending with Modernity*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 56–87

M i v a r t, St. George Jackson 1871. *On the Genesis of Species*. New York: D. Appleton and Company; https://archive.org/details/a593007300mivauoft

O'Le a r y, Don 2007. *Roman Catholicism and Modern Science: A History*. New York — London: The Continuum International

P i u s IX 1864. The syllabus of errors. Www.papalencyclicals.net/pius09/p9syll.htm

S a l u m a a, Elmar 2009. *Süstemaatilise teoloogia käsiraamat*. (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised, XVII). Tallinn: Logos

S h e a, William R. 1986. Galileo and the church. — David C. Lindberg, Ronald L. Numbers (eds.). *God and Nature*. Berkeley: University of California Press, pp. 114–135

Z a h m, John A. 2010 (1896). *Evolution and Dogma*. Cambridge: Cambridge University Press; www.cambridge.org/core/books/evolution-and-dogma/97167E381EA2E46EA73B2AFBD7148ED7

W a l l a c e, Alfred R. 1871. *Contributions to the Theory of Natural Selection: A Series of Essays*. Second edition, with corrections and additions. New York: MacMillan and Co.; https://archive.org/details/contributionsto02wallgoog

W h i t e, Andrew Dickson 1896. *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom*. 2 vols. London: Macmillan and Co.

GUSTAV LAURINGSON (1961) on lõpetanud Tartu Ülikooli bioloogina (1987) ja EELK Usuteaduse Instituudi kristliku kultuuriloo erialal (2006). Viimastel aastatel on töötanud keskkonnauuringute alal ning lugenud Usuteaduse Instituudis kursust "Teadus ja religioon". *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid "Kreatsionism ja kavandamine" (2009, nr 12, lk 2328–2352) ning "Malthus ja Darwin: võitlus ja progress" (2012, nr 10, lk 1816–1829).

RETI SAKS. Pikk silm (2017)

TÕE TUVASTAMINE JA KRIMINAALMENETLUS

Jüri Saar

Amicus Plato, sed magis amica veritas
Aristoteles

Käesolev artikkel on osaliselt jätkuks väitlusele, mis toimus mõni aeg tagasi meie õigusteadlaste vahel tõe tuvastamise võimalikkuse ja vajalikkuse üle kriminaalmenetluses (vt Heger 2013; Lõhmus 2013; Kergandberg 2016; Pikamäe 2015). Kuna eelnevates seisukohavõttudes lähtuti põhiliselt õiguslikust ja praktilis-pragmaatilisest vaatest, proovin allpool analüüsida tõe küsimust kultuurilis-tsivilisatsioonilisest aspektist lähtudes.

Artikli peamise hüpoteesi järgi on õiguse legitiimsus ka läänemaises ilmalikustunud õiguses oma algpäritolult religioosset laadi. Õigusemõistmisele on omane olemuslik "pühadus" seetõttu, et selle käigus tuvastatakse tõde, mis aga eri kultuuridestsivilisatsioonides võib tähendada erinevaid asju. Samas, vaatamata õiguse ja õigusemõistmise lahutamatule seosele tõega ei saa õigus ise ega õigusinstitutsioonid muutuda tõe määratlejaks.

Kontrollimaks esitatud hüpoteesi, analüüsin esmalt tõe positsiooni ja selle tuvastamise loogikat läänemaises õigusemõistmises. Teiseks vaatlen alternatiivseid käsitlusi islami õiguses (šariaadis) ja nõukogude õiguses. Viimane esindab ühest küljest slaavi-õigeusklikku pikemaajalist traditsiooni (vt Berdjajev 1989–1990). Teisest küljest lubas Nõukogude Liidu rohkem kui seitse aastakümmet väldanud olemasolu luua tervikliku kriminaalõiguse, milles kristalliseerunud seisukohad tulevad üsnagi hästi esile. Seejärel võrdlen kahte läänemaise kriminaalmenetluse põhitüüpi tõe tuvastamise seisukohast.

ÕIGUSNORMID JA KRIMINAALMENETLUS

Õigusteoreetik Carl Schmitti (1888–1985) arvates on igal ühiskonnal mingi vaimu ja maitse, kujutluse ja moraaliteadvuse vorm, mis võimaldab ükskõik millist päritolu ja igas vanuses institutsioonidel seal toimida ainult siis, kui need vormuvad teataval tüüpilisel viisil ning võtavad kindla arengusuuna. Õiguse legitiimsus peab paratamatult tulenema millestki väljaspoolt õigust. Modernsed riigiteooriad on tegelikult ilmalikud teoloogilised kontseptsioonid, teiste sõnadega, poliitiline teooria põimub riigi ja suveräänsuse küsimustega samal viisil, nagu teoloogia suhestub Jumalaga (Schmitt 1996: 24–25). Tema üldjäreldus riigi olemuse kohta on:

> Kõik moodsa riigiteooria olulised mõisted on ilmalikustunud teoloogilised mõisted mitte üksnes oma ajaloolise kujunemise tõttu — mille käigus need kaldusid üle teoloogiast riigiteooriasse, kus näiteks kõikvõimsast Jumalast saab kõikvõimas seadusandja —, vaid ka oma süstemaatilise struktuuri poolest. [---] Konkreetse ajastu loodud metafüüsiline kujutlus maailmast on samasuguse struktuuriga nagu selle ajastu poliitiline korralduski (Schmitt 1985: 36, 46).

Filosoofi ja sotsioloogi Niklas Luhmanni (1927–1988) määratluse järgi tähendab õigus kindlal viisil maailma keerukuse vähendamist, mille käigus õigus kui süsteem loob ja taastoodab iseennast. See on protsess, mida Luhmann nimetab eneseloomeks, *autopoiesis*'eks ja mis tagab igasuguse sotsiaalse süsteemi kestmise ning ka selle, kuidas pannakse paika piir süsteemi ja keskkonna ehk mittesüsteemi vahel (2009: 18). Õiguse kaudu kinnitatakse kehtivat tõe diskursust, sõna ja tegelikkuse vahekordi, indiviidi-grupi suhet ja luuakse sotsiaalset korrastatust. Nii et õigusemõistmine on ühel ajal kindlate reeglite järgi kulgev protseduur, kuid samas hoopis olulisem ja tähenduslikum ning mõnes mõttes isegi sakraalne nähtus ühiskonnaelu toimimise ja sotsiaalse solidaarsuse seisukohast.

Lääneliku kriminaalõiguse traditsioonis on kasutusel kahesugused normid. Esiteks, nn esmased õigusnormid, mis panevad indiviididele kindlad käitumuslikud kohustused, piiritledes

lubatut-keelatut. Kriminaalõigusest suure osa moodustab sel viisil n-ö normide pool (*ius poenale*), milles avaldub riigi definitiivvõim ehk voli määratleda teatavad teod karistatavana ehk kuriteona. Nende otsene adressaat pole riiki esindav kohtunik (või mõni teine diskriminatiivsete otsuste tegija), vaid kodanik, kellelt eeldatakse enda kohustuste täitmist ja teatavatest keeldudest kinnipidamist.

Teisesed normid (*ius puniendi*) lubavad hinnata üleastumise ja seeläbi ka üleastuja pahelisust, hälbelisust, mis on rohkem astmeline entiteet ja suunatud pigem hindajatele, rakendajale (kohtunikule ja teistele) indiviidi süüdioleku (ulatuse) määratlemiseks.[1] Need sekundaarnormid ei anna indiviidile otseseid käitumisjuhiseid, kuid toovad esile tingimused, mille kaudu hinnata isiku poolt toimepandud primaarnormidest üleastumist (Fletcher 2000: 380–384). Näiteks teatavad individuaalsed või olukorda iseloomustavad asjaolud välistavad süüdioleku: kriminaalvastutuse ikka mittejõudmine, hädakaitse seisund, teo vältimatus, süüdimatuse seisund, või vastutust, karistust kergendavad asjaolud: provotseerimine, piiratud kriminaalvastutus alaealisuse korral või muud vastutust kergendavad-raskendavad asjaolud (nt tahtluse eri vormid — otsene, kaudne). Tegude eest vastutamine võib sõltuda sotsiaalse keskkonna seisundist, sest näiteks tavaolukordadest lahknevates eriolukordades (nt sõjaseisukord, looduskatastroofid, hulgalised haigestumised) võidakse üldistes huvides kehtestada täiendavaid piiranguid ja suurendada vastutuse määra (nt karmid karistused rüüstamise või marodööritsemise, deserteerumise eest sõja ajal).

Riik omakorda on õigusinstitutsioonide (kriminaal-justiitssüsteemi) kaudu esindatud samuti täpselt reglementeeritud viisil, kus politseinik, uurija, prokurör, kohtunik, täitevametnik täidavad oma ametialaseid kohustusi. Ühtlasi kuuluvad kriminaalmenetluse juurde osalistena advokaadid ja eksperdid, kes peavad tagama soovitud tulemuse parima kvaliteedi. Advokaat tugevdab isiku positsioone süüdistuse vastu, ekspert toob endaga kaasa mitte-

[1] Jaotus kattub suuresti kriminaalõiguses kasutatava traditsioonilise normide jaotusega materiaalõiguslikeks ja menetlusõiguslikeks.

õiguslikud eriteadmised, mis pole üldlevinud ja mida ei valda menetluses osalevad juristid.

Niisugune on tavapärane menetlusahel kriminaalõiguse (-menetluse) kui "sotsiaalse vabriku" tegevuses, kus koos kuriteojuhtumiga (tegu) "kulgeb" süsteemis ühest lülist järgmisesse selle subjekt (teo toimepanija), kelle õiguslik staatus menetluses muutub liikudes ühest etapist teise: kahtlustatav-süüdistatav-kohtualune-süüdimõistetu-karistusalune. Isiku staatus menetluses on alati täpselt määratletud, sest kõik need positsioonid peavad olema võimalikult kindlal kujul õiguslikult paigas, koos vastavate õiguste ja kohustustega ning ettenähtud menetlustoimingutega.

LÄÄNEMAINE ÕIGUSE JA TÕE SUHE

Siinkohal küsime: aga tõde, kuhu jääb tõde, "kus ta asub", kes isiklikult või milline institutsioon ikkagi vastutab tõe kui "kullatüki" üles leidmise eest kuriteo menetlemise käigus või tulemusel? Rääkides tõe tuvastamisest kriminaalmenetluses peab minema filosoofilisemaks, kuid mitte ülearu palju, sest õiguse jaoks on sisulise tähtsusega eelkõige üks tõe tähendus ehk vastus küsimusele, mis on (juhtus) tegelikult (vt Moore 2003). Metafüüsilised küsimused *à la* "kes me oleme, kust tuleme, kuhu läheme, kas me üldse suudame adekvaatselt tajuda maailma ja ennast maailmas" ning muud sellised paljuski hämaravõitu arutlused, mis on samuti seotud tõe teemaga, jäävad läänemaises õigusemõistmises enamasti kõrvale.[2]

Tõde pole asi, mida saab käega katsuda või hambaga proovida, vaid tunnetuslik kategooria, mis kirjeldab inimese ja teda ümbritseva maailma suhet ning mida võib selle olulisuse tõttu nimetada ühiskondliku sidususe alussuhteks. Inimesed vajavad tõde, mis annaks nende olemasolule sügavama ja nende jaoks üld-

[2]Sedalaadi arutlustesse võib kohus paraku sattuda, kui kohtunik laseb ennast lihtsameelselt kaasa tõmmata kellegi püüdest ajada kogu protsess irratsionaalsetele radadele, mida oleme rohkem kui korra näinud ka siinmail.

kehtiva mõtte. Ehk "tõde on nii suur asi, et me ei tohi ära põlata ühtegi vahetalitajat, mis võiks meid selleni juhtida" (Montaigne 2013: 529). Just erilise "suuruse" tõttu pole tõde nimetatud riikide põhiseadustes (ka mitte Eesti Vabariigi omas) ja tõde pole õigusmõistena määratletav.[3] Kuid me oskame ometi küllalt selgelt öelda, mida kujutab endast "tõde" läänemaises õiguslikus mõtlemises.

Omakasupüüdmatul pürgimisel tõe poole, kummalises kires intellektuaalse aususe järele on läänemaailmas pikk ajalugu. Läänelik meid sellest aspektist huvitav tõde on singulaarne, seotud ühise ja faktilise tegelikkusega ning (empiirilistele) faktidele kui tugevaimale võimalikule vaimsele alusele tuginev. Isegi ülimalt traumaatiliste sündmuste puhul peetakse läänemaailmas olulisimaks asjaks saada teada "tegelikult" juhtunu, sest "valus tõde on väärtuslikum kui petlik vale". Faktid asuvad "kõrgemal kokkuleppest, vaidlustamisest, arvamusest ja nõustumisest" (Arendt 2012: 285),

> [f]aktid kehtestavad end kangekaelsuse abil ning kummalisel kombel lisandub nende haprusele suur elastsus — seesama tühistamatus [---]. Oma tõrksuses on faktid võimust tugevamad; nad pole nii ajutised kui võimuformeeringud, mis tekivad, kui inimesed mingil eesmärgil kokku tulevad, kuid kaovad niipea, kui see eesmärk on kas saavutatud või kadunud (samas: 309).

Teaduse tekkimine ja areng läänemaailmas on otseselt seotud püüdega uurida objektiivset tegelikkust ja selle seaduspärasusi, mis on raamiks inimese eksistentsile. Sedalaadi vaates kõiksusele on midagi inimülest, lausa kosmilist, sest "isegi Jumal ei suuda sundida kaks korda kahte olema midagi muud kui neli", nagu väitis näiteks omal ajal Hugo Grotius (tsit. Arendt 2012: 286). Seda, mis on olnud, ei suuda muuta ega teha olematuks ükski inimene ega institutsioon, sealt tuleneb faktitõe ülim jõud. Lääneliku arusaama järgi on tegelikult toimunu, asetleidnu rangelt faktiküsimus (*Wie es eigentlich gewesen* — Leopold von Ranke (1885:

[3]Püüd "tõde" riigi põhiseaduses määratleda oleks niisama küsitav ettevõtmine kui asuda selle tekstis defineerima näiteks "inimest" või "elu".

vii)), toimunule hinnangu andmine aga subjektiivse usu küsimus, või kui keegi soovib, maitse asi. Ühe või teise hinnangu andmine minevikus toimunule ei saa aga vähimalgi määral muuta tegelikult toimunut.

Kuna korralik läänemaine inimene on tõemeelne ja lastele õpetatakse maast madalast ausust kui väärtust ("valel on lühikesed jalad", "kes valetab, see varastab, ja vargad pannakse vangi"), hinnatakse Läänes kõrgelt just sedalaadi tõde, mis on kooskõlas tegelikkusega. Senise läänemaise arusaama järgi on igal kuriteol vähemalt üks tunnistaja ehk kurjategija ise. Mitte ainult see isik pole kurjategija, kes tabati kuriteolt ja kelle seos kuriteoga on kohtu poolt tuvastatud. Jah, vormiliselt on kurjategija üksnes kurjategijana kohtu otsusega tuvastatud isik, mida kajastab hästi venekeelne ütlus — *ne poiman, ne vor* (kui pole kinni püütud, pole varas) kui üks omamoodi süütuse presumptsiooni väärtõlgendus. Kellelegi pole aga teadmata, et suur hulk kuritegusid jääb eri põhjusel lahendamata, ja pole harv olukord, kus kuritegu pandi toime, kuid kurjategijat, keda selle eest karistada, pole tuvastatud. Ehkki riik teeb normaalsetes oludes sihipäraseid pingutusi, et kõik kuriteod lahendataks.

Kriminaalmenetluses on ontoloogilisena käsitletav (kuriteo)sündmus ja selle seostamine kindla subjektiga (*corpus delicti*). Epistemoloogia valdkonda kuuluvad nii kuritegude määratlemine kui ka nende eest seadusega ettenähtud karistusmäärad. Veelgi enam, sedalaadi muudetav ja asendatav on ka kogu reeglistik, kuidas kuritegusid menetletakse, ning eeskirjad, mida teha siis, kui tavapärane menetlus, kus selgitatakse välja kuriteo asjaolud, pole võimalik või vajalik. Pean siinkohal silmas immuniteete, samuti kuriteo aegumistähtaja möödumist või mõistliku menetlusaja ületamist, oportuniteedivõimalusi leppimise või süüdistatava poolt riigi abistamise puhul, amnesteerimist jms. Ometi on need võrreldes tegelikult toimunud sündmuse rolliga teisejärgulised, tegelikult subjektiivset riiklikku suhtumist kajastavad klauslid, mis ei tohi muutuda õigusemõistmises esineva tavaolukorra atribuutideks.

Läänemaise kriminaalmenetluse keskne ülesanne on alates inkvisitsiooniprotsessidest olnud tõe tuvastamine, seega kohtupi-

damise hindamisel lähtutakse selle protsessi võimekusest tuvastada faktitõde. Kanooniline kriminaalõigus tähendas põhimõttelist muutust protsessiõiguses, mille sihiks sai teha kindlaks kohtualuse süüdiolek. Kui tõe otsimine tähendab objektiivse tegelikkuse ilmutamist, esile toomist, avastamist, siis sellega seaduspärastatakse kogu õigusemõistmise protsess. Tegelikku sündmust, olukorda, mida usuti olevat võimalik empiiriliselt tuvastada, hakati kokku viima õigusemõistmisega. Jah, tõepoolest tõusis keskajal kriminaalmenetluses saavutatavaks eesmärgiks see, et õnnestuks tuvastada tõde. Tänapäeval võib käsiraamatuna mõeldud *Nõiahaamer* (Malleus maleficarum, vt Kramer, Sprenger 2007) mõjuda monumendina inimlikule rumalusele, kuid esimest korda inimajaloos võtsid inimesed õigusemõistmine enda kätte ega jäetud seda enam Jumala kohtu, nt ordaalide või vandekäendamise hooleks.

Kohtupidamisega sooviti varem saavutada hoopis muid eesmärke (nt taastada jumalikku korda, mis oli kuriteoga kahtluse alla pandud, teenida ära Jumala heatahtlikkus, saavutada tülitsejate omavaheline kokkulepe). See asjaolu on jäänud üsnagi varju esiteks seoses tolleaegse tavapärase kuritegude määratlemisega kui Jumala tahte vastu sooritatutega. Ja teiseks inkvisitsiooni rakendatud drastiliste uurimismeetodite (nt kahtlustavate ja tunnistajate piinamine) ning ränkade kehaliste karistuste tõttu. Edaspidi sai läänemaises kohtumõistmises jumalikust tõest üha enam faktitõde, jäi peale faustilik soov maailma kohta üha rohkem teada saada. See oli ühiskonna ja inimese üldisema arengu võimas tulemus, sest kasvav mõistuspärasus ja kiirelt arenev teadus andsid üha uusi võimalusi maailmas toimuva mõistmiseks. Tõde hakkas nüüd tähendama ka kriminaalkohtus tegelikkust ehk seda, kuidas asjad olid "päriselt", ja see muutus argumendina tugevamaks igasugusest kokkuleppest ja hinnangust.

Muutumine ei kulgenud aga tõrgeteta. Karistusõiguslik tegelemine müstiliste objektide, subjektide ja nendega seotud ebamaiste toimingutega osutus faktide pühaduse poole arenevale kriminaalmenetlusele liiga kõvaks pähkliks. Kuidas ikkagi tõendada objektiivselt, mitte üksnes ülestunnistuse abil näiteks seda, et tegelikult oli toimunud suguakt saatana ja nõia vahel? Karistus-

õigus loobus ajapikku enamikust "pühaduste" kaitsmisest, samuti "mõttes sooritatud roimade menetlemisest", mille seos tegelikkusega jääb kohtupidamise jaoks liiga ebamääraseks. Vastutus kriminaalkoodeksi koostajatel (seaduseandjal) on seetõttu ka tänapäeval väga suur, et määratledes kuriteokoosseise oleks üldse võimalik nende toimumist tuvastada, sest kui sisuliselt menetluse lõpuni ei suudeta kokku leppida kuriteosündmuse kui toimunud fakti suhtes, jäävad kõik järgmised menetluse käigus tehtavad sammud n-ö õhku rippuma.

Et probleem pole laest võetud ka praegu, mõtleme korra näiteks selliste korruptsioonikuritegude faktilise poole peale nagu "mõjuvõimuga kauplemine". Või värskematest läänemaistest suundumustest "seksuaalse ahistamise" kriminaliseerimise püüetele, kus juhtumite fikseerimiseks olevat Ameerikas juba paika pandud kord, kui kaua tohib mees vaadata otsa naisele, ilma et teda võiks käsitada perverdi ja ahistajana. Kuidas aga fikseerida pilgu "iharust, limasust" objektiivselt, jääb ikkagi lahtiseks, mis tähendab, et ahistamises kui toimingus endas on midagi sellist, mida läänemaine karistusõigus siiani hõlmama pole võimeline. Ja oleks hea, kui seda sorti valdkonnad karistusõigusest väljapoole jääksidki. Seetõttu ei tasu ka väga valjuhäälselt naerda *Nõiahaamri* üle ja tuleks olla pigem tähelepanelik, et sedasorti manuaalid mingis uues vormis tagasi ei tuleks.

Läänemaailmas omandas õigussüsteem aja jooksul eesõigustatud seisundi, mida samas tähenduses ei kohta üheski teises tsivilisatsioonis. Just läänemaailmas hakati pidama õigust kõige paremaks ja tõhusamaks vaidluste lahendamise vahendiks paljudes ühiskonnaelu valdkondades ja kohtuid kohaks, kus sedalaadi vaidlused väärika lõpu leiavad. Võib öelda veelgi enam: ilmalikust (kriminaal)menetlusest sai läänemaailmas ajapikku kõrvuti teadusega teine kanal n-ö tõe "tootmiseks". Kriminaalmenetluse kaudu saame lõppkokkuvõttes teada ka selle, mil määral on ühiskonnas "tegelikult" levinud kriminaalsena määratletud käitumisviisid, millises seisundis on ühiskond, kuigi ka see teadmine võib võimudele olla "valus". Ehtsalt lääne-kristlikule tsivilisatsioonile omasel viisil omandas kohus (nii nagu ka ülikool kui institutsioon) pühaduse staatuse, protoreligioosse autoriteedi, millele ei

nõutud enam religioosset, vaid ilmalikku allumist (Scruton 2018: 174).

Kahe ülejäänud klassikalise võimuharu otsuste (nt seaduseandja tehtud poliitiliste otsuste, täitevvõimu korralduste) seaduslikustamisel võib objektiivse tõe justkui unustada, kuid kohtuvõimu otsuste legitimeerimisel seda teha ei saa. Läänelik nüüdisaegne kriminaalmenetlus on kõrvuti teadusega saanud vahendiks, meetodiks, teeks tõeluse tuvastamiseks (mis on tegelikult? mis ikkagi juhtus?), mida vajavad hädasti inimesed ja ühiskond tervikuna. Kohtu õlule langeb sellega n-ö institutsionaalne kohustus otsida tõde, viia suurimal võimalikul viisil kokku objektiivne tõde ja kohtu poolt rakendatav õigus. Peab rõhutama, et see pole seesama, kui pidada tõe tuvastamist kriminaalmenetluse käigus pigem tagasihoidlikuks "raameesmärgiks", mida võib, kuid ei pea tuvastama, sest kõige tähtsam oleks justkui "saada asjad tehtud".

TÕDE ISLAMI ÕIGUSE TRADITSIOONIS

Järgnev analüüs ei käsitle toimivat õigust tänapäeva islamiriikides, kus õigus on peale islami aluspõhja suuremal või vähemal määral mõjutatud läänemaisest õigustraditsioonist (nt konstitutsioonide kehtestamise kaudu), vaid keskendub tõe küsimusele šariaadis[4] kui Allahi tahet väljendavas õiguses. Alates 19. sajandi lõpust kuni 20. sajandi lõpuni võeti muslimi elanikkonnaga riikides aktiivselt üle ja kohaldati lääne õigust. Kolonialismist vabanemise käigus püüti neis riikides reformide käigus viia kooskõlla islami seaduste vaim (šariaat) ja õigusriiklus, mis 21. sajandil on muutunud nende sisulise sobimatuse tõttu üha keerulisemaks.

Tänapäevasest islamimaailmast rääkides tuleb muidugi teha vahet riikidel ja liikumistel, mis on püüdnud täielikult võtta oma elukorralduse aluseks šariaati (nt Saudi Araabia, Iraan, Taliban, ISIS), ja nendel riikidel, mis šariaati rakendavad osaliselt (nt Pakistan, Egiptus). Viimaseid ei saa pidada tõelisteks islamiriikideks, sest Allahi tahe ei kehti seal kõigis eluvaldkondades (Pe-

[4] Šariaat ehk seaduse vaim tähendab sõna-sõnalt "õiget teed või rada, teed vee juurde", mida mööda tuleb igal muslimil käia kogu elu.

terson 2016: 469–471). Tänapäeval toimub ühtlasi protsess, mille käigus senised ilmaliku elukorraldusega muslimi elanikkonnaga riigid liiguvad šariaadi laiema kehtestamise poole (nt Türgi). Islami eneseteadvuse tõusu tõttu on nüüdseks kerkinud tõsiseks teemaks šariaadi pidevalt kasvav osa ka läänemaailmas elavate muslimi kogukondade elu korraldamisel (vt Caldwell 2009; Murray 2018). See tähendab islami loogika järgi seda, et suurendades samm-sammult šariaadi rolli läänemaailma riikides elavate muslimikogukondade elukorralduses, muutuvad need maad üha rohkem Allahile meelepäraseks ehk sõjakojast rahukojaks.

Suhtumine tõesse on tsivilisatsiooniti/kultuuriti erinev, veelahe ei jookse tõde valele ja valet tõele eelistavate tsivilisatsioonide/kultuuride vahelt, sest kõik eelistavad ikka ja alati ning ainult "tõde ega midagi muud peale tõe". Lääne empiirilisele, objektiivselt eksisteerivale tõelusele vastandub ühetähenduslikult islami tõelus, mis on sügavalt moraliseeritud, aktiivne juba oma olemuselt. Maailm on paik, kus erinevad tahted põrkuvad. See on prohvetite, inglite ja saatana tegelikkus, mis on otseses kooskõlas islami kui religiooni alustõdedega, mitte teadlaste ja inseneride mõistuspärane maailm (Lewis 1990).

Islamiimpeeriumides kasutatud õigusaktid alates Araabia kalifaadist ja lõpetades Osmani impeeriumiga põhinesid islami õiguse aluspõhimõtete ehk šariaadi ülimuslikkusel. Šariaat ja islam on teineteisest lahutamatud, sest šariaat pole lihtsalt islami õigus (*Sharia law*), vaid institutsioon, mis ühendab kogu islami terviklikult toimivaks süsteemiks. Alates keskajast peetakse islamiriigi peamiseks tunnuseks šariaadil põhinevat elukorraldust, sest šariaat on islami alusnõue, määrates ära selle, mis on õige ja mis vale, väljendades jumalikku tahet kõikjal kehtiva seadusena.

Šariaadi põhiline alus on Koraan, sest kõik muslimid tunnistavad Koraani Allahi sõnana, mille edastas prohvet Muhamed. Peale Koraani tõlgendamise kogusid islamiõpetlased kokku pärimuse (sunna), mis sisaldab prohveti ja esimeste kaliifide õpetussõnu (*hadith*'eid).[5] Prohvetliku eeskuju järgijaid tuntakse sunniitidena, kuid oma traditsioonid kujunesid välja ka erinevatel is-

[5] Vt sunna kohta täpsemalt Peterson 2016: 462–466.

lami usulahkudel eesotsas šiiitidega. Sunniitide ehk nn muslimite enamuse sees erinevad vaated teoreetilistele ja praktilistele õigusküsimustele viisid nelja õiguskoolkonna tekkeni keskajal. Kõikvõimalikud õigusalased seaduste kogumikud ja teoreetilised arutlused mingi õigusküsimuse üle moodustasid seejärel mahuka osa kõigist islamiteemalistest kirjutistest (vt Peterson 2015: 12–15).

Islami üldine arusaam tõest takerdus algusest peale möödaniku ajahetke. Võib öelda, et alates 610. aastast, mil peaingel Gabriel ilmutanud prohvet Muhamedile Koraani esimese värsi, on pühendunud muslimid pidanud ennast "kõige õigema tõe" ja kõigist teistest (inimestest) kõrgema moraalsuse kandjateks. Vabal vaimsel arengul on selles kultuuriruumis alati seisnud ees empiiriliselt põhjendamatu uskumine, et Koraan on (ainus) täiuslik raamat. Valgustatud isikud ütlevad kõigile teistele inimestele prohveti kaudu, mis on tõde ning mida keegi tohib teha ja mida mitte. Allah kontrollib kõike, tal on maailmas tegutsemiseks vabad käed.

Islami õiguskultuuri keskne tunnus on selle teokraatlilisus, s.t tegemist on jumalaõigusega. Islami õiguse eri koolkondades kehtib ühine arusaam, mille järgi inimese poolt uue õiguse loomine on ketserlus ja jumalateotus. Kuna inimeste õigusloome pole lubatud, puuduvad islami õiguse kuritegude käsitlustes näiteks üksikasjalikud kodifitseeringud, kus oleks täpselt kirjeldatud kuriteokoosseisud ja nende eest määratavad karistused. Islami õigusesse on lülitatud üldised kõlbelised standardid, mille järgi muslimid peavad käituma, ja üldised karistused eksimuste korral.[6] Kesksed mõisted on *haram* ja *halal*, mille kaudu antakse hinnang inimese käitumise kõlbelisusele. Tegemist on Koraanist pärit mõistetega, mis piiritlevad muslimi jaoks õiguspärase ehk lubatud ja õigusvastase ehk keelatud käitumise. *Halal* tähendab araabia keeles 'seaduslik, õige' ehk neid asju ja tegevusi, mis on

[6]Siinkohal jätame lähema vaatluse alt välja karistuste struktuuri islami õiguses, mis erineb põhimõtteliselt alates Cesare Beccariast (1764) läänemaailmas vastuvõetavaks tunnistatust (Beccaria 1963).

kooskõlas, vastavuses Allahi tahte ehk šariaadiga.[7] *Haram* võib olla otseselt kurjust väljendav teguviis, tegu, mida ei tohi teha.

Et mõista paremini Koraani kui terviku osa õiguslikku tähendust omava tekstina, tuleb tunda tühistamise ja asendamise põhimõtet. See tähendab, et Koraanis esitatud Muhamedi ajaliselt uuemad ilmutused tühistavad varasemad ja asendavad need hilisematega. Ainult niiviisi saab selgitada Koraanis esinevaid vastuolulisi või lausa täiesti erinevaid seisukohti samade asjade kohta (vt Peterson 2016: 450). Näiteks leiab Koraanist täpseid suuniseid karistuste kohta kindlate tegude korral, mis aga võivad omavahel konkureerida. Hea näide on abielurikkumine, mille eest karistused võivad olla andestamisest kahetsuse korral kuni kividega surnuks loopimiseni. Anekdootlik selgitus sellele vastuolule on — lammas olevat ühe Koraani lehekülje ära söönud, kus olevat öeldud selgelt, et abielurikkumise eest on ainukeseks karistuseks surmanuhtlus (samas: 452).

Igavese püha õiguse ja muutuvate elutingimuste vahel ilmnevad paratamatult ebakõlad, mille lahendamiseks islamiõpetlased tõlgendavad üha uuesti ja uuesti šariaadi klassikalisi aluseid. Seda tuleb aga teha viisil, et niisugust tegevust ei saaks käsitada inimese loodud uue õigusena (*nova iura facere*). Võimaluse sõnastada originaalseid lahendusi niisuguste olukordade tarbeks, mille puhul põhiallikad vaikivad, oli väidetavalt jätnud prohvet Muhamed ning seda tegevust nimetatakse *ijtihad*, *ijtihād* (araabia k 'füüsiline või mentaalne pühendumus, jõupingutus, visadus'). Tegemist on islami õiguse veel ühe eriomase mõistega, mis tähendab õpetlase poolt vaimse pingutuse abil mingi õigusliku küsimuse lahenduseni jõudmist. *Ijtihad*'i ei rakendata küsimustes, mida käsitlevad autentsed ja autoriteetsed tekstid, samuti islami õpetlaste (*ulama*[8]) leitud konsensus. *Ijtihad* eeldab araabia keele oskust, teoloogia ja ilmutuslike tekstide, samuti nn islami jurisprudent-

[7] *Halal*-toit tähendab näiteks puhast, kindlate eeskirjade järgi valmistatud toitu.

[8] *Ulama* tähendab islami tippõpetlaste kogu, kes kaitsevad, annavad edasi ja tõlgendavad religioosseid teadmisi, doktriine ja õigust.

si (*figh*) tundmist.[9] Niisugust islami õpetlast, kes on korraga nii vaimulik kui ka kohtunik ning võib tegelda *ijtihad*'iga, hakati nimetama üldiselt mudžtahiidiks.[10]

Araabia keeles nimetatakse neid islami õiguse asjatundjaid, kes on saanud vastava väljaõppe usukoolis (medreses) ning võivad teha otsuseid, muftideks. Türgi keeles nimetatakse neid mulladeks. Mullana võis näiteks Osmani impeeriumis tegutseda ka mõni kõrgem haldusametnik, valitsuse liige või sultan ise. Igas impeeriumi suuremas allüksuses (linnas) vastutas õigussüsteemi toimimise eest keskvõimule alluv kohtunik (kaadi) koos abilistega. Kõige kõrgem vaimulik (imaam) ja kohtunik ühes isikus on aga alati olnud islamiriigi valitseja (nt sultan, kuningas, ajatolla, president). Imaamide staatus on eriti kõrge šiiitide silmis, kellel usutakse olevat otseside Allahiga. Sunniidid omistavad sedavõrd kõrge staatuse üksnes varase islami suurtele õiguseloojatele, valitsejatele ehk kaliifidele.

Islami õigust rakendav kohus (šariaadikohus) tegeleb tõega, kuid ei tegele ega püüagi tegelda sellega, et saada rohkem tõeseid teadmisi inimeste ja maailma kohta, sest maailm pole põhimõtteliselt inimmõistusega hõlmatav. Inimene peab leppima asjaoluga, et ta ei suuda mõista maailma tähendust ega toimimist. Nähtav ja nähtamatu (*zahar* ja *batin*) kuuluvad lahutamatult islami maailmapilti ja sellest pole ühelgi lihtsurelikul pääsu. Islami tõde on pärimuslik, ilmutuslik, mille on usklikele teatavaks teinud prohvet Muhamed ja mis on kirja pandud Koraanis ning prohveti ja esimeste kaliifide pärimustes. Islami õigusmenetluse eesmärk on tõestada Allahi pärimuse õiguspärasust ja muslimite üleilmse

[9] Šariaadi ja *figh*'i eristamine viisil, et šariaat on islami seaduste (üldine) vaim ja *figh* islami (konkreetne) õigus, mis on seotud konkreetsete koolkondadega, ei ole üldtunnustatud. Nende selge teineteisest eristamine eeldaks läänemaisele mõtlemisele omast üldise ja üksiku eristamist, mis ei ole islamikultuurile omane. Hakates näiteks arutlema selle üle, mille poolest erineb tõe käsitus šariaadis tõe käsitusest *figh*'is, satuksime otseteed islami erinevate koolkondade teoloogilise vaidluse keskmesse ja püüaksime luua selgust ka küsimuses, kes on "õige" muslim ja kes mitte.

[10] Vt en.wikipedia.org/wiki/Mujtahid.

kogukonna (umma) konsensuse kehtivust, milles ükski usklik ei tohi kahelda (Ruthven 2012: 84–99).

Lääne poolt vaadatuna on oluline jõuda islami õigusliku mõtlemise eripärani, mis on tänapäevani säilinud muutumatuna. Õigusemõistmise peamine küsimus šariaadi järgi ei seisne empiirilise olukorra seostamises juriidilise printsiibiga: need kaks on algusest peale seotud, sest faktid on ise normatiivsed. Kuna maailmas ei saa ilma Allahi tahteta midagi juhtuda, ei ole teistsugune olukord põhimõtteliselt võimalik. Epistemoloogiline ehk hinnanguline, soovitu (mis peaks olema) ja ontoloogiline (mis on tegelikult) on justkui oma kohad ära vahetanud. Puudub vahetegemine fakti ja selle normatiivse hindamise vahel (Geertz 2003: 238–243). Nii kaotab ka tähenduse läänemaine arusaam objektiivsest tegelikkusest kui millestki, mis eksisteerib sõltumata sellest, kuidas inimesed ise selle olemasolu hindavad.

Islami õigusmenetluses puuduvad sõltumatud ekspertiisid ja asitõendid, kõike peab kinnitama kohtus usaldusväärne isik oma ütlustega. Seetõttu esineb islami kohtus hoopis selline instituut nagu eksperttunnistajad, kes annavad korrapäraselt tunnistusi kõikvõimalikel juhtudel ja seda ka siis, kui neil ei ole vahetut puutumust kindla juhtumiga. Vaatamata sellele pole võimalik nende ütluste tõelevastavuses kahelda, sest nad on väärikad ja usaldusväärsed. Kohtunik peab aga peale Koraani ja *figh*'i tundmise olema protsessil vastuvõtlik Allahi juhatusele, s.t hästi välja puhanud, ta ei tohi olla näljane, ei tohi olla haiglane, pahas tujus, sest ainult siis suudab ta teha õige otsuse. Ühe kohtuniku otsuse edasikaebamine on välistatud, sest tegemist on alati lõpliku ja mittevaidlustatava otsusega, mida ei saa teine kohtunik ümber hinnata. Ja see polegi islami maailmapildis oluline, sest lõplik kohtupidamine nii süüdimõistetu kui ka kohtuniku nagu üldse kõigi inimeste üle toimub teispoolsuses, kui astutakse Allahi palge ette.

Islami õiguses ei otsita faktitõde, ei liiguta lõplikule tõele pidevalt lähemale, nagu läänemaises õigusmenetluses on olnud seniajani (s.t enne "tõejärgsuse" saabumist) kombeks, vaid lõplik tõde on muslimi jaoks kogu aeg Koraanis olemas. Samas pole see abstraktne arusaam tõest, s.t islami tõde pole müstiline ega

ebamaine, vaid avaldub selgelt ja konkreetselt kindlate nõuetena kõigile usklikele. Iga kord, kui on rakendatud šariaati, kinnitatakse koos sellega muslimite "tee" õigsust ning just seetõttu muutub maailm iga sedalaadi aktiga Allahile meelepärasemaks. Allahi tahte vastu eksimine, šariaadist üleastumine läheb usklikule inimesele siinilmas kalliks maksma ja selle eest karistatakse rangelt. Kas Allahi tahte vastu eksimine inimesele pärast tema maise eksistentsi lõppu ka karistuse kaasa toob, pole paraku päris täpselt teada, kuid kindel on, et šariaat tegeleb peale siinpoolsuse ka sealpoolsusega. Sedavõrd lahknevad arusaamad tõe tuvastamise osast kriminaalmenetluses teevad muu hulgas kaheldavaks ka võimaluse siduda omavahel läänemaise õiguse ja šariaadi põhimõtteid.

TÕE TUVASTAMISEST NÕUKOGUDE KRIMINAALÕIGUSES

Slaavi-õigeusklik tõe käsitlus erineb samuti läänekristlikust, kajastades lõppkokkuvõttes alternatiivset arusaama, et ideoloogiline konstruktsioon valitseb tegelikkust. Vene kultuuriteadvus on ilmselgelt intuitiivne ja vastandub ratsionaalsele. Tõe kriteeriumiks on traditsiooniliselt olnud religioosne pärimus, ilmutus, mis kujutab endast usu- ja kõlblusõpetuslike tõdede kogumit, mille on vastu võtnud usuinstitutsioon (Kirill 2012: 12–13). Jumala ilmutatud koordinaatide süsteem võimaldab õigeusu arusaama järgi absoluutse täpsusega igal ajahetkel määratleda, mis on õige, mis vale, milline on tõe teadasaamiseks ainuõige mõtlemine. Tõde on üks ja ainus, milleks on õigeuskliku autoriteedi tõe määratlus, mis tuleb selle kogukonna liikmetel vastuvaidlematult ja kriitikavabalt vastu võtta.

Erinevalt läänemaisest ilmalikust õigusest, kus õiguse otsene side religiooniga on katkenud, on venemaises traditsioonis side õigusliku ja religioosse metafoori (*sic!*) vahel säilinud (Berman 1983: vi). See pole küll niivõrd ühetähenduslik nagu šariaadis, kuid on ometi selgelt tuvastatav. Lähtepunktiks on asjaolu, et Venemaal on läbi aegade peetud valitseja võimu sel määral ülimaks, et võib rääkida valitseja(te) jumalikustamisest. Võimukandja õigus midagi teha pole muutunud õiguslikeks raamideks,

mida ka valitseja ise peab järgima ("minu õigusest [*mein Recht*] millelegi pole saanud üldkehtivat õigust [*das Recht*]"; Reinhard 2006: 291).

Niisugust sidet metafooride vahel soodustab kenootilist[11] laadi pühadusega seonduv mentaliteet, milles usutakse n-ö jumaliku kvaliteedi paiknemist mõne inimese sees. Sel juhul hakkab ta ellu viima "püha üritust", teda "järgitakse" ning "teenitakse" selle sõna otseses tähenduses, mitte üksnes sümboolselt ja tseremoniaalselt, s.t ei "kehastuta kellekski" ega "imiteerita prohveti (Kristuse) kannatusi". Iga (riigi)alama roll on kaasa lüüa valitseja määratletud kindla eesmärgiga missioonis, alam peab olema alati valmis eneseohverduseks "püha" ürituse nimel (Billington 1970: 66).

Õigus on tähendanud venelastele käitumiskontrolli kontekstis traditsiooniliselt vähem kui religioon (Nussbaum 1954: 248; Mälksoo 2016: 122). On levinud hoiak, mille järgi õiguslik suhe kui lepingulise suhte erivorm labastab kõrgemat laadi vahekordi, kus on tähtis eelkõige vastastikune usaldus ja armastus. Sellest lähtub osaliselt ka vene inimeste leplikkus ja allaheitlikkus võimu ja valitsejate ükskõik milliste käskude või korralduste suhtes, mis niisuguses kontekstis pärinevad "kõrgematest sfääridest". Samas kasutavad venelased õigust nagu muslimidki otseselt, aktiivselt ja instrumentaalselt parajasti pühaks peetavate asjade kaitseks, võtmata tõsiselt õigust kui omaette väärtust. Õiguslik hinnang üldisemalt tegelikkusele ja konkreetsemalt inimeste käitumisele on selles kultuurikeskkonnas kogu aeg olnud äärmiselt sõltuv valitseja(te) "pühast" tahtest. Tuleb aga näha, et nn valitseja tahe esineb alati sakraalses raamistikus ja vormub "pühas suhtes", mis kehtib valitseja ja valitsetavate vahel.

Isikukeskne võimujoonis ja oma põhiolemuselt *caesaropapistlik* õiguslik diskursus on jälgitav Venemaal alates Ivan Julmast läbi Peeter I kuni Vladimir Putinini välja. Isik ja institutsioon on selles kasvanud niisugusel määral kokku, et pole teine-

[11] Kenoos — õigeusu arusaamadesse kuuluv erilaadne protsess, mida ei tunta islamis ega läänekristluses, mille käigus saab Jumalast inimene, s.t inimene n-ö jumalikustub.

teisest eristatavad. On sümptomaatiline, et valitseja loob enda positsiooni kindlustamiseks ja tugevdamiseks jõustruktuurid (ehk organid, ametkonnad jms), mis peavad alati olema isiklikult lojaalsed temale kui valitsejale, mitte institutsioonile, riigile või põhiseadusele. Ivan Julma ajal oli selliseks struktuuriks opritšnina, hiljem Vene tsaaririigis ohranka, bolševike ajal tšekaa, siis NKVD ja KGB, nüüd FSB. Vaatamata nimetuste vaheldumisele ja organisatsioonilistele ümberkorraldustele säilivad Venemaal sedalaadi opritšninlikul algel tuginevad jõustruktuurid läbi sajandite. Nende organite tegevust reguleerib võimukandja isiklikult ka siis, kui õigusametnikud on loonud nende tegevusele mingit laadi õigusliku raamistuse (nt salaõigusena). Nende tegevuse seaduspärasus tuleneb valitseja antud käsust, kõik muu on butafooria.

Venemaised bolševikud olid veendunud, et ajalooline tõde on nende poolel ja nemad on ajaloo poolel, mille kindlasuunaline kulg on vältimatu. Niisugust seisukohta võib nimetada klassiteadlikuks, mistõttu ka kriminaalmenetlusest sai klassivõitluse vahend, kus kindla isiku süü võis asendada tema klassikuuluvuse kui otsustava argumendiga. Samas oli bolševike proletaarne klassitõde subjektiivsem kui muslimite usutõde, millele paneb mingidki raamid üks konkreetne tekst — Koraan. Bolševike "pühad" tekstid, mille kaudu edastati alluvatele "tõeseid lausungeid", muutusid koos valitsejate ringi personaalse muutumisega ning koos valitsejate ustavuse määraga leninlikule üritusele. Deklaratiivselt võisid bolševikud küll tunnistada, et kriminaalmenetluse peamiseks eesmärgiks on tõe tuvastamine,[12] kuid süvenedes selle "tõe" rolli ja olemusse, näeme tõe tähendusele hoopis teist laadi sisu andmist võrreldes läänemaisega.

Teatavasti oli marksismis tõe kriteeriumiks praktika kui tunnetatud paratamatus, kust oli lihtne jõuda tõe parteilise tähenduse juurde, kus parajasti võimul olevad valitsejad ütlesid, mis on tõde ja mis vale. Ameerika diplomaat George Kennan märkis selle kohta oma 1944. aastast pärinevas memos järgmist:

[12]Nii oli see Nõukogude Liidu kriminaalseadustes ja on ka praegu kehtivas Venemaa Föderatsiooni kriminaalkoodeksis.

> Pöörane trikk, mille ameeriklane peab oma mõtlemises tegema, et mõista elu Venemaal, on taibata, et Venemaa jaoks puuduvad objektiivsed tõe ja vale kriteeriumid. Isegi tõelise (reaalse) ja ebatõelise (ebareaalse) kohta pole olemas objektiivseid eristuvaid tunnuseid. Mida me tahame sellega öelda? Me peame silmas, et tõe ja vale, tõelise ja ebatõelise üle ei otsusta Venemaal mitte mõni jumal või asjade sisim loomus, vaid hoopis inimesed ise. Siin otsustavad inimesed, mis on tõde ja mis vale. Selles pole midagi naljakat. See on tõsine asi (Kennan 1967: 562–563).

Ühtlasi tähendas see, et riigis kehtestatud õigussüsteem oli igal juhul õiglane ja vaieldamatult kehtiv ainuüksi seetõttu, et selle olid kehtestanud bolševikud klassivõitluse tõhusama teostamise nimel. Tõde oli just selline, nagu pidas vajalikuks (kõrgem) parteiline juhtkond eesotsas Staliniga.

Bolševike eelarvamuslikud hoiakud õiguse iseväärtuse suhtes süvendasid õiguse niigi madalat staatust võrreldes religiooniga. Vene õiguse arhailise sisu ja modernse välise vormi põimimise ilmne katse oli bolševike kehtestatud kriminaalõigus. Laialt levis arusaam, et vanad seadused kujutavad endast nii sisult kui ka vormilt kodanliku ühiskonna pärandit. Koodeksit kui täpsete kuriteokoosseisude ja karistuste loetelu käsitati kodanliku õiguse atribuudina. Proletaarse riigi ülesanne ei pidanud olema mitte kodifitseerimine, vaid rahvamasside üldine juhendamine klassivõitluses. Õiguspositivismi vaimus räägiti isiku ohtlikkusest, mis avaldus peale tegude ka "vääras klassipositsioonis ja vaenulikus meelestatuses". Kurjategija sotsiaalse ohtlikkuse mõiste pidi asendama süüd kui kodanliku õiguse atribuuti. Siit oli lihtne jõuda nõukogude kriminaalmenetluse praktiliste tulemiteni, mis olid kooskõlas klassitõega.

Ühest küljest oli niisugune arusaam kooskõlas Vene tsaaride ja keisrite varasema autokraatliku traditsiooniga, kuid teisalt tahtsid bolševikud olla ülimalt uuenduslikud ja kõik eelnenu kõrvale heita. Järgides marksistlikke põhimõtteid, käsitlesid nad õigust puhtalt instrumentaalsel viisil kui tööriista valitseva klassi kätes (Solomon 1996: 17). Bolševike juurutatud nn modernne õigus 20. sajandi esimesest veerandist alates esindas vormiliselt läänemaiseid suundumusi. Ühtlasi tõstatasid agaramad revolutsionää-

rid küsimuse, kas õigus on üldse piisavalt kasulik proletaarsele riigile, ning pooldasid nihilistlikke seisukohti õiguslike reeglite ja protseduuride suhtes. Esiplaanile kerkis küsimus *miks, mis eesmärgil* ja küsimus *kuidas* kadus täielikult päevakorrast.

Üks kõige fundamentaalsemaid põhimõtteid, mida hakati juurutama uues kriminaalõiguses, oli äärmiselt lai õiguslik diskretsioon. Kohtunikke julgustati kasutama oma "sotsialistlikku õigusteadvust" ja neile anti laiad volitused määrata nii kõige rangemaid karistusi kui ka karistusi rangusega alla miinimumi.[13] Sanktsioonid oli "suhteliselt determineeritud", nagu oli kohane tolleaegses "edumeelses sotsiaalse kaitse õiguses" (Solomon 1996: 32). Kuna klassivaenlased ja kapitalismi mõjud pidid marksistliku teooria järgi kaduma ühe põlvkonna jooksul, eeldati nõukogude õiguse paratamatut kokkukasvamist uue proletaarse moraaliga. Süüdimõistetute parandamine ja ümberkasvatamine oli revolutsiooniline vahend uue inimese loomiseks. Paranduslikke institutsioone pidi hakkama iseloomustama "vanemlik hoolitsus" kodanike nagu oma laste eest, domineerima hoiak, mis eelistab kasvatamist ja õpetamist karistamisele.

Kohtualuse poolt enese süüdi tunnistamise saavutamine suvalistes kuritegudes, hukkamistega lõppenud dvoikade ja troikade kiirmenetlused kuulusid massirepressioonidega seotud menetluserisuste juurde (Berman 1963), sest bolševikud polnud lihtsalt dogmaatikud, vaid tahtsid oma maailmaajaloolise ürituse (uue inimese loomise) kindlasti lõpule viia. Süütuse presumptsioon oli kodanlik igand ja advokaat mitte klassivaenlase tegelik kaitsja, vaid riigi abiline ideoloogilise eesmärgi saavutamisel. Põhimõte *nullum crimen nulla poena sine lege*[14] jäeti kõrvale juba esimeses, 1922. aasta nõukogude kriminaalkoodeksis (Solomon 1996: 27–34).

---

[13]Näiteks olid karistust pehmendavate asjaoludena toodud "kuriteo toimepanemine seoses nälja ja puudusega". Samuti nähti ette karmimaid sanktsioone sama kuriteo korral isikule, kes on minevikus või olevikus olnud seotud nn ekspluataatorite (kapitalistide) klassiga, ning leebemaid sanktsioone töölisele ja töötavale talupojale.

[14]Lad k 'pole kuritegu, pole karistust ilma seaduseta'.

Kui šariaat eitab otseselt inimese loodud õigust ja asjatundjaid, keda võiks nimetada läänelikus tähenduses juristideks, siis Nõukogude Liidu aegne õiguslik diskursus nägi ette ja õiguspraktikas rakendati intensiivselt juriste ja õigusteadlasi. Need tegelesid väliselt justkui samade asjadega, s.t õigusloome ja õiguse reflekteerimisega, millega nende läänemaised kolleegidki, kuid lähemal vaatlemisel vormisid nad vaid valitseja(te) tahet õiguseks ja viisid ellu võimul oleva(te) valitseja(te) arusaamu. Esimesel juhul jõutakse religiooni kaudu selle otsese ideologiseerimiseni ja teisel pigem püütakse ideoloogiat religioonistada, mil ideoloogia väline vorm ei pruugi olla religioosne ja saab esineda isegi ateismina (nt kommunistlik ideoloogia). Kokku saavad mõlemad aga valitsejate tahte jumalikustamises, sest valitseja seisab neis alati kõrgemal kui õigus. Muslimi tavapärast mõttelist passaaži kõige toimuva kohta "kui Allah tahab" asendab Vene traditsioonis "kui võim, võimuesindaja, ülemus tahab ja käsib, siis tuleb seda teha".

Muu hulgas pidi juristide värbamise, väljaõppe, organisatsiooni, kutsealase edutamise ja karjääri kulgemise süsteem kindlustama selle, et prokurör (kohtunik) võis olla üsnagi neutraalne ja sõltumatu kahe isiku omavahelises vaidluses. Ka tavaliste kriminaalasjade menetlemisel käitusid kohtunikud ja prokurörid samamoodi, nagu õigusametnikud oma tööd tehes läänemaailmas käituvad. Niipea aga, kui küsimus muutus "poliitiliseks" ehk mängu tulid võimul oleva parteikliki, täpsemalt kommunistliku partei juhtide huvid, allusid õigusametnikud ilma vastu vaidlemata parteilistele suunistele. Kui oli vaja kaitsta režiimi huvisid õiguslike meetmetega, sai õigusametnikust kohe võimule täiesti kuulekas teener (Shapiro 1981: 32–35). Kuna see kõik jäi kestma ka pärast Stalini aega, esindasid juristid (õigusametnikud) kuni Nõukogude Liidu lõpuni punavõimule lojaalset ja sellega läbinisti kohandunud professionaalset rühma ehk lühidalt öeldes, parteilise bürokraatiaga läbipõimunud õigusbürokraatiat.

Tõe kindlakstegemine nõukogudeaegse kriminaalmenetluse käigus oli üksnes instrumentaalne vahend bolševike võimu tugevdamise kui eesmärgi saavutamiseks. Kui soovida analüüsida Nõukogude Liidus tegelikult toiminud õigust, norme ja karistusi, tuleks enne konkreetsete koodeksites sisalduvate koosseisude juur-

de asumist kindlasti analüüsida, mida on öeldud nende teemade kohta marksismi-leninismi klassikute teostes kui alustekstides. Seejärel analüüsida, millisele seisukohale oli jõutud reaalsete võimude antud suunistes ja värskemates seadusaktides, sest selles riigis kehtis mõneti sarnaselt islamiga "tühistamise ja asendamise" põhimõte, mis ei olnud aga pühendatud niivõrd ühe teksti sees (Koraanis) olevate juhatuste paremale mõistmisele, vaid "tühistati ja asendati" nende isikute välja antud käsulaudu, kes olid võimult tõugatud.

Aja jooksul koos riigi nõrgenemisega muutus õigusemõistmise praktika mõneti leebemaks, kuid varasem nn kenootiline traditsioon säilis. Seepärast tuleb olla ettevaatlik Venemaal õiguses toimunu ja toimuva hindamisel, kui lähtutakse üksnes kirjapandud seadusesätetest. Sõnad võivad tekstides olla samad mis läänemaistes õigustekstides, kuid kohtus (tegelikult kogu kriminaaljustiitssüsteemis) toimuva liturgia muusika hoopis teistsugune. Näeme, et kuigi vormilt ilmalik ja ateistlik, oli bolševike kriminaalmenetlus sisuliselt religioosse sisuga protseduur suhtumise poolest tõesse islami šariaadiga väga sarnane. Siit saame ka võtme tänapäeva Venemaa õigusliku diskursuse ja õiguspraktika mõistmiseks ning hindamiseks.

TÕDE JA LÄÄNEMAISE KRIMINAALMENETLUSE PÕHITÜÜBID

Läänemaine õigus ja õigussüsteem on tänapäeval ilmalik, kuid ometi väärtuste kaudu lahutamatult seotud kristliku maailmapildiga. Läänekristliku tsivilisatsiooni suursaavutus on, et suudeti püsivalt kinni hoida maailma ja inimsaatuse kristlikust tõlgendusest, tunnustades samal ajal ilmalike seaduste esmatähtsust. Siinkohal tuleb parandada üks levinud väärarusaam, nagu toimuks läänemaises kriminaalkohtus kaheastmeline tegevus: esmalt tõe tuvastamine ja siis kohtuotsuse tegemine. See on mehhanitsistlik vaade ega ole kriminaal-justiitssüsteemis toimuvale terviklikule protsessile kohaldatav, mistõttu on ka absurdne vaielda vähima tõemäära üle, mis oleks veel vastuvõetav, ilma et kohtupidamine kaotaks oma seaduspärasust. Täpsem on öelda, et kohus on lääne-

maailmas seniajani pidevalt tegelnud tõe tuvastamisega, et iga kord pärast läbitud menetlust oleks maailmas *rohkem* tõest teadmist, kui seda oli enne kohtumenetluse alustamist. Konkreetne kohtuotsus tehakse raamides, kus võetakse arvesse kõik asjaolud, mida inimesel on võimalik oma piiratud võimekuse korral tegelikult teha. Inglise keeles öeldakse selle tegelikkuses toimiva raami kohta tabavalt — lähtudes mõistliku kahtlemise klauslist (*behind reasonable doubt*), mis iseloomustab normaalset, tervemõistuslikku, ratsionaalset inimest (*reasonable man*).

Aja jooksul on läänemaailmas välja kujunenud kaks kriminaalmenetluse põhitüüpi, millel mõlemal on oma sisemine loogika. Esiteks, vanem, inkvisitsiooniline (*inquisitorial*) menetlus, mis kuulub Mandri-Euroopa õigussüsteemide juurde (nt Saksamaa, Prantsusmaa, Itaalia, Skandinaavia maad). Teiseks, tekkelt hilisem, võistlev, süüdistav (*adversarial, accusatorial*) menetlus, mis kuulub põhiliselt Angloameerika *common law*' õigussüsteemide juurde (nt Inglismaa, Ameerika Ühendriigid, Austraalia) (Grande 2008: 145). Inkvisitsioonilisus ja võistlevus (*inquisitorialism and adversarialism*) pole mitte ainult menetlusi hõlmavad mõisted, vaid iseloomustavad ka laiemalt erinevaid justiitssüsteeme, mis seostuvad erinevate õiguskultuuriliste traditsioonidega. Me ei tohiks ennast lasta eksitada inkvisitsioonilise menetluse nimetuse sarnasusest keskaegse inkvisitsiooniga ja inkvisitsiooniprotsessidega, kus kriminaalõiguslikke vahendeid kasutati ketserite, nõidade ja teiste "saatana sigidike" paljastamiseks ja likvideerimiseks. Mõned õigusteadlased peavad seetõttu "inkvisitoorsust" mõistena ebaadekvaatseks ja soovitavad kasutada pigem mittevõistleva (*nonadversial*) menetlustüübi nimetust (Glendon jt 2008: 101).

Võistleva ja mittevõistleva menetlusmudeli eristamise üheks põhialuseks on väidetud olevat erinev arusaam tõest. Mittevõistlev menetlus lähtuks justkui ideest, et kriminaalmenetluses on põhimõtteliselt võimalik ja vajalik tõe objektiivne tuvastamine, mida võib nimetada ka ontoloogiliseks tõeks (Grande 2008: 147). Objektiivse tõe poole püüdlemine põhineb üldisemal usul või veendumusel, et tegelikkuse tunnetamine ja toimunu objektiivne rekonstrueerimine on inimvõimetele ülesandena jõukohane. Sel-

le eesmärgi saavutamiseks usaldatakse uurimise vahetu läbiviimine tõemeelsele ametnikule (uurijale, prokurörile, kohtu-uurijale). Kohtunik on selles protsessis aktiivne, fakte otsiv, kontrolliv ja uuriv figuur. Kohtu ülesanne on kontrollida põhjalikult kõiki tõendeid, sealhulgas ka enese süüditunnistamist. Uuriva ehk mittevõistleva menetluse käigus otsitakse aktiivselt kuriteoga seotud fakte, kohtu otsused põhinevad kogu protsessi läbimise tulemustel (McKillop 2002: 49). Inkvisitoorse kriminaalmenetluse korral on riiki esindaval prokuratuuril (prokuröril) üldjuhul juhtiv osa menetluse läbiviimisel, kuid lõppkokkuvõttes vastutab kohus otsuse kvaliteedi eest. Õiguse mõistmine täidab oma otstarbe, kui objektiivne (ontoloogiline) tõde on võimalikult täpselt tuvastatud. Sellise otsusega saavutatakse ka kuriteo ohvri huvide esindatus, sh tema kui kannatanu nn afekti rahuldamine. Menetlejad ei ole häälestatud mingile kindlale tulemusele konkreetsete isikute süüdiolemise suhtes. Seepärast teeb menetlus panuse tõendite täielikule kogumisele ja tegelike faktide tuvastamise korrektsusele usus ja lootuses, et ametnikud on võimelised ja motiveeritud andma endast parima. Kriminaalõigusteaduses on seda nimetatud "vastavusteooriaks", mille järgi kohtuotsus on õige ja õiglane, kui see vastab tegelikkusele (Weigend 2003).

Võistlev süsteem lähtub alternatiivsest vaatest tõele, uskudes, et sellist objektiivset tõde, mida suudaksid tuvastada neutraalsed menetlusosalised, pole olemas, sest neutraalsust pole lihtsalt võimalik saavutada. Inimese kognitiivsete võimete piirangute tõttu on objektiivse tõe leidmine inimese poolt võimatu. Tõe otsimine nõuab eemaldumist tavalisest tervemõistuslikust praktikast, tõde on kõige rohkem saavutatav kahe poole ausa vastandamise kaudu, kes mõlemad esitavad oma versiooni juhtunust. Kohtunik on kui arbiiter (spordi)võistlusel, kes tagab põhiliselt vaidlusel (poolte võistlusel) etteantud reeglitest kinnipidamise ja sellega edu saavutamise võrdsed võimalused. Selle tulemusena kujuneb tõde kriminaalmenetluses kahe võistleva poole otsesest huvist lähtuvast tegelikkuse tõlgendamisest, mida võiks piltlikult nimetadagi tõlgendatavaks tõeks (Grande 2008: 147). Tõde on selle nn konsensuse teooria järgi menetlusosaliste vahel tehtud komp-

romiss, nn protseduuriline tulem, mis saavutatakse pärast täielikku ja ausat arutlust.

Võistlev ja inkvisitsiooniline menetlus eristuvad tehniliselt teineteisest, nagu juba öeldud, eelkõige kohtuniku rolli poolest, kuid sõltuvalt menetlusest varieeruvad ka kõigi teiste menetlusosaliste rollid. Võistlevas menetluses on süüdistuse ja kaitse pool (*parties*), aga mitte kohtunik (*judge*) ega prokurör, need, kes määravad kohtuvaidluse sisu, samuti juhtumi uurimise käigu, protsessi sisulise kulgemise ja tulemuse (Heger 2013: 43). Lähtudes dispositsiooni põhimõttest nii nagu tsiviil- või haldusmenetluses, peavad mõlemad pooled — süüdistaja ja kaitsja — üksnes määrama kindlaks õigusliku vaidluse eseme ja esitama tõendeid oma väidete kinnituseks. Poolte autonoomiat peetakse erakordselt tähtsaks ja süsteem näeb ette konflikti, poolte püüdu saavutada kontroll protsessi üle enda seisukohtade innuka propaganda abil.

Kohtunik võib üksnes poolte taotletu piires otsustada, kas ta annab õiguse ühele neist või eelistab lahendusena hoopis mingit vahepealset varianti. Kui süüdistusest loobutakse või tunnistatakse ennast süüdi, pole kohtul õigust juhtumi menetlemisega jätkata. Enese süüditunnistamise korral määrab kohtunik üksnes karistuse ega hakka kontrollima, kas tegemist oli näiteks alusetu süü omaksvõtmisega (eneserõõnaga) või mitte. Kui langeb ära süüdistus, on sellega kogu kohtupidamine lõppenud kaitsva poole võiduga. Kohtupidamise lõppemine tähendab võistlevas menetluses nii vormiliselt kui ka praktiliselt süüdistatava õigeksmõistmist, sõltumata varasemalt kogutud ükskõik kui veenvatest tõenditest tema vastu.

Alternatiivse traditsiooni korral toimub kõik teistsuguse loogika alusel ja uurijad peavad prokuröri või süüdistuskohtuniku järelevalve all otsima nii süüd kinnitavaid kui ka ümberlükkavaid tõendeid. Otsustamine rajaneb täielikul juriidilisel uurimisel ja tõe aktiivsel otsimisel, mitte niivõrd tõendite loomisel ja kõrvalejätmisel nende vormilise sobimatuse korral. Inkvisitsioonilises menetluses peab kohtunik olema võimeline kavandama kohtupidamist, viima läbi enamiku ülekuulamistest ja tagama selle, et tunnistajaid koheldaks võimalikult objektiivselt. Seda tüüpi me-

netluses on kohus algusest peale aktiivne kuriteo asjaolude analüüsija, faktide tuvastaja ning kohtusaalis kohtunikku ega teisi osalisi üllatused üldjuhul enam ei taba. Kohus instantsina teeb lõpliku otsuse süü ja karistuse osas. Ka õigeksmõistev otsus kasvab loogisel viisil välja eelnevalt läbi viidud menetlustoimingutest ja selle käigus kogutud tõenditest, kui kohtunik veendub, et argumendid kahtlustatava või süüdistava süütuse kohta osutuvad piisavalt kaalukaks. Kohus ja ainult kohus paneb vastavalt õigusriigi reeglitele (võimude lahusus) paika lõpliku otsuse, alles pärast süüdimõistvat otsust saab kellestki riigi silmis kurjategija. Õigeksmõistev otsus on see, mis kuulutab menetluse lõppenuks ja süüdistatava vabaks talle esitatud kahtlustest-süüdistustest.

Kumbki menetlus pole ideaalne ja mõlemad on seotud maailma keerukuse, inimvõimete piiratuse ja inimeste maailmataju ebatäiuslikkusega. Inkvisitsiooniline menetlus seab küll otseseks sihiks tõe täieliku väljaselgitamise, ent seda eesmärki ei ole õigusriigis võimalik saavutada ilma toimingulisi piiranguid seadmata. Nii ei pea *nemo tenetur se ipsum accussare* põhimõtte järgi keegi end ise süüstama. Seetõttu võib iga süüdistatav talle ette-heidetut eitada, isegi kui süüdistus vastab tegelikult toimunule. Teatud piirid on ette nähtud ka tunnistajate kaasamisele. Nii on mitmel isikurühmal nende isikliku läheduse tõttu süüdistatavaga (nt abikaasadel) või nende ameti tõttu (nt preestritel või arstidel) õigus keelduda ütluste andmisest, mistõttu ei pea ka nemad kohtule tõde avaldama.

Võistleva menetluse puhul on peetud protsessi antagonistlikuks ja teravalt vastanduvaks, kus teist poolt üritatakse maha suruda, tema argumente purustada, mitte korraldada pooltevahelist sisulist arutelu (Strier 1994). Paradoksaalselt kasutatakse konflikti konfliktse olukorra lahendamiseks ja keskendutakse pigem enda seisukohta kinnitavatele tõenditele, mitte tõe tuvastamisele (Moisidis 2008). Poolte huvid domineerivad soovi üle tuvastada tõde või tagada õiglust laiemas tähenduses. Sedalaadi võistlemise käigus kipuvad kolmanda poole ehk ohvrite huvid (laiemalt kogu ühiskond) jääma tagaplaanile. Kohtu justkui vähene huvi tõe tuvastamise vastu võib kuriteo ohvritel kergesti tekitada tunde, et peale kuriteo kannatatakse ka kohtupidamise enda tõttu.

Paljud ohvrid seavad pärast kahtluse alla kohtu kui "tõe ja õigluse" valdaja positsiooni (King 2017).

Kui mittevõistlevas menetluses kaheldakse menetluse läbiviijate võimekuses olla neutraalne, vaba eelarvamustest ja stereotüüpidest, siis võistlevas menetluses võib alati küsida, kas võistlevad pooled ikka olid täiesti võrdsetes tingimustes. Ei ole vähimatki kahtlust, et poolte täielik võrdsus on niisama raskelt saavutatav ideaal nagu lõpliku tõe kindlakstegemine eesmärgina. Juba ainuüksi ühe poole esindajate vaimne võimekus ja sõnaosavus võivad panna pooled erinevatesse positsioonidesse. Ja muidugi pole raske näha, kumb pool on suurem ja tugevam, kui vastamisi on riik oma vahenditega ja inimene.

Kas aga eelnevalt esitatu tõestab, et läänemaises karistusõiguses oleksid justkui võistlemas mitu erinevat tõde: objektiivne ehk ontoloogiline tõde, konsensuslik, kokkuleppeline ehk tõlgendav tõde, materiaalne tõde ja menetuslik, protseduuriline tõde? Sedalaadi erinevat liiki (õiguslike) tõdede paljususes ja eristustes on midagi täiesti valesti, sest läänemaise arusaama järgi saab objektiivne tõde olla ainult singulaarne. Õigus ei saa endale leiutada, konstrueerida mingeid erilisi tõetüüpe, mida kasutatakse üksnes kriminaalmenetluses ja mis pole kasutamiskõlblikud väljaspool seda menetlust. Sellest lähtudes tuleb pigem arvata, et kõigis erinevates "õigusliku tõe teooriates" peetakse silmas ikka seda üht ja ainumat tõde, mida alternatiivsete menetluste käigus erinevatel viisidel otsitakse.

KOKKUVÕTTEKS

Menetlusmudelite erinevused tõe tuvastamise aspektist vaadatuna pole nii suured, nagu esmapilgul võib paista. Mõlema eesmärk on jõuda tõese teadmiseni kuriteo osas, sest riikliku karistusnõude maksmapanek eeldab nn materiaalse tõe väljaselgitamist, kuivõrd põhjendatud karistusnõue saab riigil olla vaid tegelikult süüdi oleva isiku suhtes (Heger 2013: 44). Tegemist pole muidugi nõudega tuvastada lõplik, täielik tõde, mis on kättesaadav üksnes Jumalale. Tuleb nõustuda Uno Lõhmusega, kes väidab:

> Praktiline ja lihtne vastus kahtlustele leida objektiivne tõde on järgmine: riigi agendid peavad tegema parimal moel pingutusi tõe poole püüdlemiseks, ja isegi kui see ei õnnestu, häirib see ühiskonda vähem kui sobimus, kus tõel pole mingit tähtsust. Protsess peab peegeldama ausat pingutust juhtunu kindlaks tegemiseks (2013: 209).

Lääne menetlusmudelites on tegemist mõneti erinevate, ajaloo käigus kristalliseerunud teedega, silmas pidades kahte süsteemi rakendavate maade ajaloolisi, poliitilisi ja kultuurilisi erinevusi (McKillop 2002: 49). Mõlemas on erakordselt tähtis just üksikute osiste tasakaalustatud roll. Mõlemas on püütud leida mehhanisme, mis tugevdaksid kummagi menetlustüübi neid külgi, mis kipuvad olema suhteliselt nõrgad. Ei ole võimalik ega vajalik kindlalt öelda, kumb menetlusvorm on objektiivselt hinnatuna tõhusam tõe kindlakstegemisel. Tasub aga märgata üht olulist nüanssi kohtumenetluse efektiivsuse hindamisel: kui inkvisitsioonilise menetluse puhul tähendab tegelikult toimunu kindlakstegemata jäämine otseselt läbikukkumist, siis võistleva menetluse puhul võivad osalised olla menetluse lõpus täpselt niisama "targad" kui alguses, ilma et neid seoses "tegelikult toimunu mitteteadmisega" võiks süüdistada ebapädevuses, saamatuses või mõnes muus patus.

Teiseks, ei saa kuidagi eitada, et on võimalik jälgida pikaajalisi suundumusi teatava kohtupidamisviisi (kas *common law* või kontinentaalne õigus) eelistamiseks piirkonniti. Niisuguse menetluste levikukaardi võib igaüks soovi korra välja joonistada. Eestis on ajalooliste ja kultuuriliste sidemete tõttu olnud traditsioonilselt põhiline inkvisitsiooniline menetlus, mis teeb eelistatuks kindlad ootused õigusemõistmise seaduspärasuse osas. Siinsete inimeste õigusteadvuses elab püsivalt ja valdavana tervemõistuslik veendumus, et ainuüksi süüdistuse äralangemine vormilistel põhjustel ei ole samaväärne kohtu poolt õigeks mõistmisega. Nii see lihtsalt on ja jääb ilmselt olema edaspidi.

Kolmandaks, kui vaadata kriminaalmenetluste läbiviimise reegleid konkreetsetes riikides, võib väita, et enamikus muutuvad need üha hübriidsemaks. Ja seda eeskätt praktilistel kaalutlustel, mille hea näide on Itaalia. 1989. aastal läks Itaalia koh-

tusüsteem üle puhtinkvisitsiooniliselt süsteemilt segasüsteemile osaliselt seetõttu, et juhtumite jõudmine kohtusse hilines massiliselt ja vältas mõnikord kuni kümme aastat (Glendon jt 2008: 913; vt ka Nelken 2009). Kohtute ülekoormus ja vanglate ülerahvastatus tõi kaasa surve amnestia kasutamiseks ning "kohtupidamise vältimise tehnikate arengu" (nt kokkuleppekaristused, kiirmenetlused) (Ma 2002: 22). Nii püüti kujunenud olukord Itaalias paigutada uutesse õigusraamidesse. Vaatamata sellele kuulutas Itaalia valitsus 2010. aasta jaanuaris välja vanglasüsteemi erakorralise olukorra vanglate tõsise ülerahvastatuse tõttu.

Tavapärased menetlusreeglid on suure küsimärgi all ka teistes lääneriikides ja pinged üha kasvavad. Olukord pole hea ka senise inkvisitoorse menetluse kantsis Saksamaal, kus elu ise teeb võimatuks näiteks legaliteediprintsiibi rakendamise. Mõtleme 2015. aastal riiki sisenenud rohkem kui miljoni illegaalse immigrandi peale ja küsime, kas Saksamaa kriminaal-justiitssüsteem oleks üldse olnud võimeline kõiki neid piiriületusi tavapärasel viisil menetlema ja mingite otsusteni jõudma. Objektiivne olukord võis ollagi nõnda äärmuslik, rikkumiste arv sedavõrd suur, et õigussüsteemi rikkiminek ja suutmatus sedavõrd massilisi rikkumisi hallata oleks olnud kindel. "Tõejärgsust" võibki nõnda võtta ka (psühholoogilise) kaitsena, mis aitab üle elada väljapääsmatu olukorra selle tõsidust täielikult teadvustamata.

Artikli lõpetuseks sobib tsitaat filosoof Simon Blackburnilt:

> Me peame võitlema segase nihilismi, skeptitsismi ja künismiga. Me ei tohi uskuda, et kõik kõlbab. Me ei tohi uskuda, et kõik arvamused on ideoloogia, et mõistus pole muud kui võim ja et pole olemas tõde, mis peale jääks. Ilma kaitseta postmodernse iroonia ja künismi, multikulturalismi ja relativismi eest me jõuame kõik üheskoos põrgusse (2015: 13).

Juba ainuüksi kättesaadava praktika alusel tasub jääda õiguses realistliku, tervemõistusliku alusarusaama juurde, sest maailmas toimuva ontoloogiline sisu on ajatu ja asendamatu, selle epistemoloogiline tõlgendamine aga on asendatav, muudetav ja vaidlustatav. Nende segiajamine on läänemaises õigusteadvuses raske mõtlemisviga või küüniline silmakirjalikkus.

Kirjandus

A r e n d t, Hannah 2012. *Mineviku ja tuleviku vahel: Harjutusi poliitilise mõtte vallas*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Liisi Keedus ja Ene-Reet Soovik. Tartu: Ilmamaa

B e c c a r i a, Cesare 1963 (1764). *On Crimes and Punishments*. (Library of Liberal Arts (Bobbs-Merrill), 107.) Transl. with an introd. by Henry Paolucci. Indianopolis, IN: The Bobbs-Merrill Company

B e r d j a j e v, Nikolai 1989–1990. Vene kommunismi lätted ja tähendus. Tlk Jaan Isotamm. — *Akadeemia* 1989, nr 8–9; 1990, nr 1–5

B e r m a n, Harold J. 1963. *Justice in the USSR: An Interpretation of the Soviet Law.*. (Russian Research Center Studies.) Rev. ed. New York: Vintage Books

B e r m a n, Harold J. 1983. *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*. Cambridge, MA: Harvard University Press

B i l l i n g t o n, James H. 1970. *The Icon and the Axe: An Interpretive History of Russian Culture*. New York: Vintage Books

B l a c k b u r n, Simon 2015. *Tõde: Teejuht neile, kes segaduses*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Märt Väljataga. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus

C a l d w e l l, Christopher 2009. *Reflections on the Revolution in Europe: Immigration, Islam and the West*. London — New York: Allen Lane

F l e t c h e r, George P. 2000. *Rethinking Criminal Law*. Oxford — New York: Oxford University Press

G e e r t z, Clifford 2003. Omakandi tarkus: Fakt ja õigus võrdlevas perspektiivis. — Clifford Geertz. *Omakandi tarkus: Esseid tõlgendavast antropoloogiast*. (Ajalugu. Sotsiaalteadused.) Tlk Triinu Pakk-Allmann. Tallinn: Varrak, lk 213–289

G l e n d o n, Mary A., Paolo G. C a r o z z a, Colin B. P i c k e r 2008. *Comparative Legal Traditions in a Nutshell*. (Nutshell Series.) 3rd ed. St. Paul, MN: Thomson/West

G r a n d e, Elisabetta 2008. Dances of criminal justice: Thoughts on systemic differences and the search for the truth. — John Jackson, Máximo Langer, Peter Tillers (eds.). *Crime, Procedure and Evidence in a Comparative and International Context: Essays in Honour of Professor Mirjan Damaška*. Oxford—Portland, OR: Hart Publishing, pp. 145–164

H e g e r, Martin 2013. Võistlevad ja inkvisitsioonilised elemendid Euroopa Liidu liikmesriikide kriminaalmenetluse seadustikes — väl-

jakutse kriminaalmenetlusõiguse euroopastumise jaoks. Tlk Erkki Hirsnik. — *Juridica*, nr 1, lk 41–46

K e n n a n, George F. 1967. *Memoirs*. New York: Bantam Books

K e r g a n d b e r g, Eerik 2016. Kriminaalmenetlus kui kullakaevandus. — *Juridica*, nr 2, lk 87–104

K i n g, Vanya 2017. Criminal Procedure in Non-Adversarial and Adversarial Systems of Justice viewed from the Victim's Perspective. — Vt aija.org.au/wp-content/uploads/2017/08/KingV1.pdf

K i r i l l, Moskva ja kogu Venemaa pühim patriarh 2012. *Vabadus ja vastutus harmoonia otsinguil: Inimõigused ja isiksuse väärikus*. Tallinn: Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku Kirjastusosakond

K r a m e r, Heinrich, James S p r e n g e r 2007. *The Malleus Maleficarum*. (Cosimo Classics History.) Transl. by Montague Summers. New York: Cosimo

L e w i s, Bernard 1990. *Europe and Islam: The Tanner Lectures on Human Values. Delivered at Brasenose College, Oxford University February 26, March 5 and 12, 1990*. Vt tannerlectures.utah.edu/_documents/a-to-z/l/Lewis98.pdf

L u h m a n n, Niklas 2009 (1984). *Sotsiaalsed süsteemid*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Piret Metspalu. Tartu: Ilmamaa

L õ h m u s, Uno 2013. Peajoonest kõrvalekalduvaid mõtteid kriminaalmenetluse eesmärgi ja legitiimsuse kohta. — *Juridica*, nr 3, lk 201–209

M a, Yue 2002. Prosecutorial discretion and plea bargaining in the United States, France, Germany and Italy: A comparative perspective. — *International Criminal Justice Review*, Vol. 12, No. 1, pp. 22–52

M c K i l l o p, Bron 2002. What can we learn from the French criminal justice system? — *Australian Law Journal*, Vol. 76, No. 1, pp. 49–72

M o i s i d i s, Cosmas 2008. *Criminal Discovery: From Truth to Proof and Back Again*. (Institute of Criminology Monograph Series.) Sydney: Institute of Criminology Press

M o n t a i g n e, Michel de 2013. Kogemusest. — Michel de Montaigne. *Esseid*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 529–596

M o o r e, Michael S. 2003. The plain truth about legal truth. — *Harvard Journal of Law and Public Policy*, Vol. 26, No. 1, pp. 23–47

M u r r a y, Douglas 2018. *Euroopa kummaline surm: Immigratsioonist, identiteedist, islamist*. (Edmund Burke'i selts.) Tlk Maarja Maasikas. Tallinn: Post Factum

M ä l k s o o, Lauri 2016. *Venemaa käsitused rahvusvahelisest õigusest*. Tlk Alar Helstein. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

N e l k e n, David 2009. Comparative criminal justice: Beyond ethnocentrism and relativism. — *European Journal of Criminology*, Vol. 6, No. 4, pp. 291–311

N u s s b a u m, Arthur 1954. *A Concise History of the Law of Nations*. New York: MacMillan

P e t e r s o n, Üllar 2015. Saateks. — Usāma ibn Munqidh. *Õpetlike näidete raamat: Araabia rüütli mälestused*. (Bibliotheca Asiatica.) Tlk Üllar Peterson. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 11–176

P e t e r s o n, Üllar 2016. Islamiriik ja mittemuslimid Abū Yūsufi "Kitāb al-kharādž'i" näitel. — *Akadeemia*, nr 3, lk 447–485; nr 4, lk 673–707

P i k a m ä e, Priit 2015. Süüdistus kui hüpotees. — Sirp, 9. X. Vt www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/suudistus-kui-hupotees

R a n k e, Leopold von 1885 (1824). *Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*. Dritte Auflage. Leipzig: Verlag von Dunker & Humblot

R e i n h a r d, Wolfgang 2006. *Lebensformen Europas: Eine historische Kulturanthropologie*. 2. Aufl. München: C. H. Beck

R u t h v e n, Malise 2012. *Islam: A Very Short Introduction*. (Very Short Introductions.) 2nd ed. Oxford, UK: Oxford University Press

S c h m i t t, Carl 1985. *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Cambridge, MA: MIT Press

S c h m i t t, Carl 1996. *Roman Catholicism and Political Form*. (Contributions in Political Science, No. 380.) Transl. by G. L. Ulmen. Westport, CT: Greenwood Press

S c r u t o n, Roger 2018. *Kuidas olla konservatiiv*. (Edmund Burke'i selts.) Tlk Mart Trummal. Tallinn: EKSA

S h a p i r o, Martin M. 1981. *Courts: A Comparative and Political Analysis*. Chicago: University of Chicago Press

S o l o m o n, Peter H. Jr. 1996. *Soviet Criminal Justice under Stalin*. (Cambridge Russian, Soviet and Post-Soviet Studies 100.) Cambridge, UK: Cambridge University Press

S t r i e r, Franklin D. 1994. *Reconstructing Justice: An Agenda for Trial Reform*. Chicago: University of Chicago Press

W e i g e n d, Thomas 2003. Is the criminal process about truth?: A German perspective. — *Harvard Journal of Law and Public Policy*, Vol. 26, pp. 157–173

JÜRI SAAR (1956) on lõpetanud Tartu Ülikooli psühholoogia erialal 1980, psühholoogiakandidaat õiguspsühholoogia alal 1989 (NSVLi Siseministeeriumi Akadeemia), õigusdoktor kriminoloogia alal 2003 (TÜ). Olnud Erikutsekooli nr 35 psühholoog-kasvataja 1980–1983; TÜ käitumishälvete sotsioloogia laboratooriumi teadur 1983–1989 ja juhataja 1989–1993; Eesti Riigikaitse Akadeemia korrektsioonikolledži direktor 1993–1994; Eesti Sisekaitseakadeemia psühholoogia õppetooli juhataja 1994–2000; Tallinna Pedagoogikaülikooli rahvusvaheliste ja sotsiaaluuringute instituudi kuritegevuse sotsioloogia osakonna juhataja ja vanemteadur 2000–2003; TÜ õigusinstituudi kriminoloogia dotsent 2003–2005 ja teadusdirektor 2003–2006; a-st 2005 TÜ kriminoloogia professor; Riigikogu XIII koosseisu liige 2019. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid "Surmanuhtlus kui karistus" (1996, nr 9, lk 1840–1851), "Tsivilisatsioonide kokkupõrke teooria retseptsioonist Eestis" (1998, nr 7, lk 1512–1518), "Psühholoogilise kriminoloogia arengujooni I–II" (1999, nr 7, lk 1393–1407; nr 8, lk 1718–1735), "Kurjad konstandid ja Eesti" (2010, nr 7, lk 1155–1180), "Kuritegevus muutuvas maailmas" (2011, nr 11, lk 1697–1740) ja "Naistevastase vägivalla märgilisest tähendusest" (2013, nr 11, lk 1993–2002) ning arvustus Jaan Sootaki teosele *Kuri karjas* (2011, nr 2, lk 363–369).

SÕNASADAMAVAHT

Toomas Kiho

Ma ei talu lumesadu,
meeldib viljav juuli,
aiad, kus võin salaradu
sõnavahtu pruuli'.

Ma ei salli lobjakat
ega vingeid tuuli,
ümber sõnasadama
rajan kalgi muuli.

Sõnarelval tabava
raudu tõmban kuuli:
too, kes eland vabana,
maha langeb suuli.

Sõna vaba lehvima,
lipsab vahelt huuli.
Käsi käib ent kehvemalt —
näpud siin ei ruuli.

Sõrmemärke avame:
"nahhui", "fakk" või "huuli"...
Saab, kes astub lavale,
sõnapüssist kuuli!

RETI SAKS. Kaks naist (2017)

MIS ON DISPOSITIIV?

Gilles Deleuze

Tõlkinud Jüri Lipping

Foucault' filosoofiat esitatakse sageli kui konkreetsete "dispositiivide" analüüsi. Aga mis on dispositiiv? See on eelkõige sasimik, multilineaarne kogum. See koosneb eri loomuga joontest. Need jooned dispositiivis ei piira ega ümbritse süsteeme, millest igaüks oleks iseeneses homogeenne — objekt, subjekt, keel jne —, vaid järgivad suundi, seiravad alati tasakaalust väljas protsesse, kord vastastikku lähenedes, kord kaugenedes. Iga joon on murtud, aldis *suunamuutustele*, kahenev ja harunev, allutatud *triivile*. Nähtavad objektid, sõnastatavad lausungid, toimivad jõud, asetatud subjektid on nagu vektorid või tensorid. Nõnda pole kolmel suurel instantsil, mida Foucault järgemööda eristab — teadmine, võim, subjektiivsus —, kaugeltki lõplikke piirjooni, nad on üksteisest lahti rebenevate muutujate ahelad. Uue mõõtme, uue joone avastab Foucault alati just kriisis. Suured mõtlejad on mõneti seismilised; nad ei arene, vaid edenevad kriiside, raputuste varal. Liikuvate joonte kaudu tavatses mõtelda Herman Melville: harpuuniliinid, sukeldumisjooned, ohtlikud, isegi surmavad. On ole-

---

Qu'est-ce qu'un dispositif? — G. Deleuze, *Deux régimes de fous: Textes et entretiens 1975–1995*. Édité par David Lapoujade. Paris: Les Éditions de Minuit, 2003, p. 316–325.

Avaldame kirjastuse Les Éditions de Minuit loal.

Selle teksti osaline versioon pealkirjaga "Foucault, historien du present" ilmus esmalt ajakirjas *Magazine littéraire*, nr 257, september 1988, lk 51–52. Tervikuna ilmus tekst esimest korda: *Michel Foucault philosophe. Rencontre internationale, Paris 9, 10, 11 janvier 1988*. Paris: Seuil, 1989, lk 185–195. *Tlk*.

mas settimisjooned, ütleb Foucault, aga ka "lõhenemise" ja "murdumise" jooned. Dispositiivi joonte lahtiharutamine tähendab iga kord kaardi visandamist, tundmatute maade kaardistamist, mõõdistamist — see on see, mida ta nimetab "välitööks". Tuleb asetuda joontele endile, nad ei piirdu dispositiivi moodustamisega, vaid läbivad ja kannavad seda, põhjast lõunasse, idast läände või poolpõiki.

Dispositiivi kaks esimest mõõdet ehk need, mida Foucault kõigepealt eristab, on nähtavuskaared ja lausumiskaared. Sest dispositiivid on nagu Raymond Rousseli masinad, samuti Foucault' tõlgenduses: nad on masinad, mis panevad nägema ja rääkima. Nähtavus ei viita valgusele üldiselt, mis valgustaks juba olemasolevaid objekte, vaid koosneb valgusjoontest, mis moodustavad muutlikke, ühest või teisest dispositiivist lahutamatuid kujusid. Igal dispositiivil on oma valgusrežiim — viis, kuidas valgus langeb, tuhmub ja laotub, jaotades nähtavat ja nähtamatut, sünnitades või kaotades objekti, mis temata ei eksisteeri. See pole pelgalt maal, vaid ka arhitektuur: "vangla dispositiiv" kui optiline masin, et näha ise nähtamatuks jäädes. Kui on olemas midagi sellist nagu dispositiivide ajaloolisus, siis on see valgusrežiimide, aga ka lausungirežiimide ajaloolisus. Sest lausungid omakorda viitavad lausumisjoontele, millel jaotuvad nende elementide erinevuslikud positsioonid; ning kui kaared ise on lausungid [*énoncés*], siis seda seetõttu, et lausumised [*énonciations*] on kaared, mis jaotavad muutujaid, ning mingi hetke teadus või kirjanduslik žanr, õiguslik seisund, ühiskondlik liikumine on määratletud just nende lausungirežiimide kaudu, mida nad esile kutsuvad. Koos tuletiste, teisendite ja moonetega tuleb nähtava ja lausutava tarvis määratleda just režiimid, mitte subjektid ega objektid. Ning igas dispositiivis ületavad jooned lävesid, millest sõltuvalt nad on esteetilised, teaduslikud, poliitilised jne.

Kolmandaks kätkeb dispositiiv jõujooni. Öelgem, et need liiguvad eelnevate joonte ühest ainulisest punktist teise; teatud mõttes nad "õgvendavad" eelnevaid kaari, tõmbavad puutujaid, täidavad radu ühest joonest teise, käitavad edasi-tagasi liikumist nägemise ja ütlemise vahel, toimides nooltena, mis põimivad lakkamatult sõnu ja asju, paisates neid katkematult lahingusse. Jõu-

joon tekib "igas kaht punkti teineteisega ühendavas suhtes" ning läbib dispositiivi kõiki kohti. Nähtamatu ja öeldamatuna on see teistega tihedalt seotud ja ometi lahtisõlmitav. Just selle Foucault üles võtabki, leides tema trajektoori nii Rousseli ja Brisset' kui ka kunstnike Magritte'i ja Rebeyrolle'i juures. See on "võimu mõõde" ning võim on ruumi kolmas mõõde, dispositiivile seesmine ja dispositiiviti muutlik. Nagu võim moodustub seegi koos teadmisega.

Lõpuks avastab Foucault subjektivatsioonijooned. See uus mõõde on juba tekitanud nõnda palju arusaamatust, et on raske täpsustada selle tingimusi. Rohkem kui teiste puhul johtus selle avastamine kriisist Foucault' mõtlemises, justkui vajanuks ta dispositiivide kaardi ümbertegemist, neile uue võimaliku suuna leidmist, et takistada neil lihtsalt sulgumast läbimatute jõujoonte rägastikku, surumast peale lõplikke piirjooni. Leibniz sõnastas ilmekalt selle kriisiseisundi, mis taaskäivitab mõtlemise siis, kui kõik näib peaaegu lahenenud olevat: sa arvad, et oled jõudnud sadamasse, kuid sind paisatakse tagasi avamerele. Ning Foucault omakorda tajub, et dispositiive, mida ta analüüsib, pole võimalik piiritleda mingi hõlmava joonega, ilma et teised vektorid sealt üle või alt läbi ei jookseks: "joone ületamine", ütleb ta, kas nagu "minek teisele poole"? (Vt Foucault 1994a: 241.) See jõujoone üleminek toimub siis, kui ta käändub tagasi, hakkab looklema, alaneb ja muutub maa-aluseks või pigem: siis, kui jõud, selmet astuda lineaarsesse suhtesse teise jõuga, pöördub tagasi iseendasse, rakendub iseendale või mõjutab iseennast. See mina-mõõde pole sugugi mingi eeleksisteeriv määrang, mille võib valmiskujul leida. Siingi on subjektivatsioonijoon protsess, subjektiivsuse tootmine dispositiivis: see tuleb teha, niivõrd kui dispositiiv seda lubab või võimaldab. See on pagemisjoon. Ta põgeneb eelmiste joonte eest; ta põgeneb *neist*. Mina — see pole ei teadmine ega võim. See on individuatsiooniprotsess, mis puudutab rühmi või isikuid ning väldib nii kehtivaid jõusuhteid kui käibivaid teadmisi: teatav lisaväärtus. Pole kindel, et iga dispositiiv seda kätkeb.

Foucault määratleb Ateena linnriigi dispositiivi kui subjektivatsiooni leiutamise esimese koha: tema algupärase määratluse järgi leiutab polis jõujoone, mis kulgeb *vabade inimeste rivali-*

teedi kaudu. Sellest joonest, millel vaba inimene võib kamandada teisi, lahkneb üks väga erinev joon, mille järgi see, kes kamandab vabu inimesi, peab olema ka iseenda peremees. Just need enesevaldamise vabatahtlikud reeglid moodustavad subjektivatsiooni, mis on autonoomne, isegi kui sellelt hiljem nõutakse uute teadmiste hankimist ja uute võimude ärgitamist. Võiks küsida, kas subjektivatsioonijooned pole mitte dispositiivi äärmine serv ning kas ei visanda nad läbikäiku ühest dispositiivist teise: ses mõttes valmistaksid nad ette "murdumisjooni". Ja sarnaselt teiste joontega puudub ka subjektivatsioonijoontel üldine valem. Foucault' julmalt katkenud uurimistöö pidi näitama, et subjektivatsiooniprotsessid omandasid lõpuks ka kõikvõimalikke muid vorme peale kreeka oma, näiteks kristlikes dispositiivides, uusaegsetes ühiskondades jne. Kas ei saaks kirjeldada dispositiive, kus subjektivatsioon ei kulge enam aristokraatliku elu või vaba inimese estetiseeritud eksistentsi kaudu, vaid "heidiku" marginaliseeritud eksistentsi kaudu? Nii seletab sinoloog Tőkei, kuidas vabastatud ori teatud mõttes minetas oma sotsiaalse staatuse ja avastas end heidetuna tagasi üksildasse, kaeblikusse subjektiivsusse, *eleegilisse* eksistentsi, millest tal tuli välmida võimu ja teadmise uusi vorme. Subjektivatsiooniprotsesside teisendite uurimine näib tõesti olevat üks põhjapanev ülesanne, mille Foucault pärandas neile, kes talle järgnesid. Usun, et see ettevõtmine, mida tänapäeva uurimused eraelu ajaloost katavad vaid osaliselt, oleks äärmiselt viljakas. Mõnikord on subjektiveerujateks ülikud — need, kes Nietzsche järgi ütlevad "meie, head..." —, aga teistes tingimustes on nendeks heidikud, halvad, patused või hoopis erakud, mungakogukonnad, ketserid: terve subjektiivsete moodustiste tüpoloogia liikuvates dispositiivides. Ning kõikjal lahtiharutamist vajavad sasipuntrad: subjektiivsuse tootmine, mis pageb ühe dispositiivi võimude ja teadmiste eest, et seada end sisse teises, alles sündivate vormide vahendusel.

Dispositiive moodustavad seega nähtavus- ja lausumisjooned, jõujooned, subjektivatsioonijooned, lõhenemis-, murdumis- ja rebenemisjooned, mis kõik põimuvad ja segunevad omavahel, ning kus ühed ärgitavad teisi või kutsuvad neid esile, oma kokkuseadete variatsioonide või lausa mutatsioonide kaudu. Siit tuleneb

dispositiivide filosoofia jaoks kaks olulist järeldust. Esiteks, universaalidest lahtiütlemine. Universaal ei seleta õieti midagi; vastupidi, teda ennast tuleb seletada. Kõik jooned on varieerumisjooned, millel puuduvad isegi püsivad koordinaadid. Üks, tervik, tõde, objekt, subjekt — need ei ole universaalid, vaid mingi dispositiivi immanentsed ühendamise, tervikustamise, tõendamise, objektivatsiooni ja subjektivatsiooni ainulised protsessid. Nõnda on iga dispositiiv paljusus, milles toimivad teatud saamisjärgus protsessid; need protsessid omakorda erinevad noist, mis toimivad mingis teises dispositiivis. Nimelt selles tähenduses on Foucault' filosoofia pragmatism, funktsionalism, positivism, pluralism. Võib-olla kujutab just mõistus endast kõige suuremat probleemi, sest ratsionaliseerumisprotsessid võivad toimida kõigi vaadeldavate joonte segmentidel või regioonides. Foucault avaldab Nietzschele austust mõistuse ajaloolisuse eest; ning ta nendib erinevate ratsionaalsusvormide epistemoloogilise uurimise ülimat tähtsust teadmise vallas (Koyré, Bachelard, Canguilhem) nagu ka ratsionaalsusviiside sotsiopoliitilise uurimise tähtsust võimu vallas (Max Weber). Võib-olla jätab ta endale varuks tolle kolmanda joone, "mõistlikkuse" tüüpide uurimise võimalike subjektide vallas. Kuid põhimõtteliselt keeldub ta samastamast neid protsesse mõistusega *par excellence*. Ta lükkab tagasi refleksiooni, kommunikatsiooni ja konsensuse universaalide mis tahes ennistamise. Ses mõttes võib öelda, et tema suhe Frankfurdi koolkonna ja selle järglastega on üks pikk rida arusaamatusi, mille eest ta vastutust ei kanna. Ja nii, nagu pole olemas rajava subjekti või täiusliku mõistuse universaalsust, mis võimaldaks dispositiivide üle otsustamist, nii pole olemas ka katastroofi universaale, milles mõistus võõranduks, lõplikult kokku variseks. Nagu Foucault ütleb Gérard Raulet'le, pole olemas üht suurt mõistuse kahenemist, vaid ta kaheneb lakkamatult, kahenemisi ja harunemisi on sama palju kui kehtestamisi, kokkuvarisemisi sama palju kui ülesehitamisi, vastavalt dispositiivide teostatud lõigetele, ning "puudub igasugune tähendus väitel, et mõistus on üks pikk lugu, mis on nüüdseks lõppenud". (Vt Foucault 1994b: eriti lk 440, 448.) Siit vaatepunktist on Foucault' vastu suunatud küsimusel, kuidas hinnata dispositiivi suhtelist väärtust, kui universaalsete koordi-

naatidena ei saa abiks võtta transtsendentseid väärtusi, oht paisata meid tagasi ning ka ise oma tähendus kaotada. Kas tuleks öelda, et kõik dispositiivid on samaväärsed (nihilism)? Mõtlejad nagu Spinoza ja Nietzsche näitasid juba ammu, et olemisviise tuleb kaaluda immanentsete kriteeriumide alusel, neisse kätketud "võimalikkuste", vabaduse ja loovuse alusel, pöördumata kordagi transtsendentsete väärtuste poole. Foucault vihjab koguni "esteetilistele" kriteeriumidele (elu kriteeriumide tähenduses), mis asendavad transtsendentse otsustuse nõuded iga kord immanentse hindamisega. Kui loeme Foucault' viimaseid raamatuid, peame andma oma parima, et mõista seda programmi, mida ta oma lugejatele pakub. Olemisviiside seesmine esteetika kui dispositiivide viimne mõõde?

Dispositiivide filosoofia teine järelm on suunamuutus, ärapöördumine Igavesest, et aduda uut. Uus pole mõeldud tähistama moodi, vaid vastupidi, dispositiivide muutlikku loovust — vastavalt 20. sajandil tärkama hakanud küsimusele, kuidas on millegi uue tekitamine maailmas üldse võimalik. On tõsi, et oma lausungiteoorias vaidlustab Foucault selge sõnaga lausungi "originaalsuse" kui asjakohatu, ebaolulise kriteeriumi. Ta soovib kaaluda üksnes lausungite "regulaarsust". Kuid regulaarsuse all mõistab ta kaare kulgu, mis läbib lausungikogumi ainulisi punkte või erinevuslikke väärtusi (samuti defineerib ta jõuvahekordi singulaarsuste jaotuste kaudu ühiskondlikul väljal). Lausungi originaalsust vaidlustades tahab ta öelda, et võimalikust vasturääkivusest kahe lausungi vahel ei piisa, et neid eristada või ühe uudsust teise suhtes markeerida. Tähtis on lausumisrežiimi enese uudsus, niivõrd kui see suudab kätkeda vasturääkivaid lausungeid. Võiksime näiteks küsida, milline lausungirežiim kerkib esile koos Prantsuse revolutsiooni või Oktoobrirevolutsiooni dispositiiviga — see, mis loeb, on režiimi uudsus, mitte lausungi originaalsus. Iga dispositiivi määratleb seega temasse kätketud uudsus ja loovus, mis ühtlasi märgib tema võimet teiseneda või koguni puruneda tulevase dispositiivi huvides, kui just, vastupidi, ei toimu jõu taandumist kõige kõvematele, jäigematele ja tihkematele joontele. Kuivõrd subjektivatsioonijooned väldivad teadmise ja võimu mõõtmeid, näivad just nemad iseäranis suutlikena järgima loovuse radu, mis

lakkamatult katkevad, ent jätkuvad teisenenult üha taas, kuni vana dispositiiv puruneb. Foucault' seni avaldamata uurimused mitmesugustest kristlikest protsessidest avavad ses suhtes ilmselt veel arvukaid suundi. Siiski ei tuleks uskuda, et subjektiivsuse tootmine on jäetud ainuüksi religiooni hooleks: ka religioonivastased võitlused on loovad ning ka valgus-, lausumis- ja valitsemisrežiimid läbivad väga erinevaid valdkondi. Uusaegsed subjektivatsioonid ei sarnane Kreeka omadega sugugi rohkem kui kristlikega, ning sama kehtib ka valguse, lausungite ja võimude kohta.

Me kuulume neisse dispositiividesse ja tegutseme neis. Dispositiivi uudsust talle eelnenute suhtes nimetame tema aktuaalsuseks, meie aktuaalsuseks. Uus, see on aktuaalne. Aktuaalne pole mitte see, mis me oleme, vaid pigem see, milleks me saame — see, milleks me oleme saamas, ehk siis Teine, meie teisekssaamine. Igas dispositiivis tuleb eristada seda, mis me oleme (mis me juba enam ei ole), ja seda, milleks me oleme saamas: *ajaloo osa ja aktuaalsuse osa*. Ajalugu on arhiiv, piirjoon sellest, mis me oleme ja lakkame olemast, samas kui aktuaalsus on visand sellest, milleks me saame. Nõnda on ajalugu ehk arhiiv see, mis eraldab meid veel meist endist, samas kui aktuaalsus on see Teine, millega me juba ühte langeme. Mõnikord arvatakse, et Foucault portreteeris modernseid ühiskondi kui distsiplinaarseid dispositiive vastandina suveräänsuse vanadele dispositiividele. See ei pea paika: Foucault' kirjeldatud distsipliinid on selle ajalugu, mis me aegamisi lakkame olemast, ning meie aktuaalsus võtab kuju avatud ja pideva *kontrolli* sättumustes [*dispositions*], mis erinevad väga äsjastest suletud distsipliinidest. Foucault nõustub Burroughsiga, kes kuulutab meile pigem kontrollitud kui distsiplineeritud tulevikku. Küsimus pole selles, kumb on halvem. Sest ka meie tugineme subjektiivsuste tootmisele, mis suudavad sellele uuele domineerimisele vastupanu osutada ja erinevad vägagi noist, mis varemalt toimisid distsipliinide vastu. Uus valgus, uued lausungid, uus võim, uued subjektivatsioonivormid? Igas dispositiivis tuleb meil lahti harutada äsjase mineviku jooned ja lähima tuleviku jooned: arhiivi ja aktuaalsuse osa, ajaloo ja saamise osa, *analüütilise ja diagnostilise osa*. Foucault on suur filosoof nimelt seetõttu, et ta kasutas ajalugu millekski muuks: nagu Nietzsche

ütles, tegutseda aja vastu ja seega aja kallal, loodetavasti tulevase aja hüvanguks. Sest seda, mida Foucault nägi aktuaalse või uuena — seda saamist, mis lööb lahku ajaloost, seda diagnostikat, mis kaaperdab analüüsi teistele radadele —, nimetas Nietzsche ajakohatuks, mitteaktuaalseks. Mitte ennustada, vaid olla tähelepanelik tundmatu suhtes, mis koputab uksele. Miski ei näita seda paremini kui üks põhjapanev lõik *Teadmise arheoloogiast* (III, 5), mis kehtib kogu tema loomingu suhtes:

> Arhiivi analüüs sisaldab niisiis üht privilegeeritud piirkonda: ajaäärt, mis ümbritseb meie olevikku, ulatab sellest üle ja viitab sellele oma teisesuses, olles ühtaegu meile lähedane, kuid meie praegusest olemisest erinev; see on see, mis meist väljas asudes meid piiritleb. Arhiivi kirjeldus laotab laiali oma võimalused (ja oma võimaluste valdamise) diskursuste baasil, mis on just lakanud olemast meie omad; tema olemasolu läveks on väljalõige, mis lahutab meid sellest, mida me ei saa enam öelda, ja sellest, mis langeb välja meie diskursiivsest praktikast; ta algab meie endi keelevalla väljaspoolsusega, tema asupaigaks on lõhe meie diskursiivsete praktikate vahel. Ses mõttes on ta meie jaoks diagnostiline. Mitte sellepärast, et ta aitaks meil lahterdada meie erilisi omadusi ja visandada ennetavalt see nägu, mille me omandame tulevikus. Kuid ta lahutab meid meie pidevustest, hajutab selle ajalise samasuse, milles me armastame end ajaloo katkestusi tõrjudes vaadelda; ta lõhub transtsendentaalsete teleoloogiate lõime; ja seal, kus antropoloogiline mõte esitas kord küsimusi inimese olemise või tema subjektiivsuse kohta, paneb tema nüüd lahvatama teise ja väljaspoolse. Nõnda mõistetud diagnoos ei kinnita meie identiteedi püsivust eristuste mängu kaudu. Ta kinnitab, et me oleme erinevus, et meie mõistus on diskursuste erinevus, meie ajalugu on aegade erinevus, meie "mina" on maskide erinevus.*

Dispositiivi erinevad jooned jagunevad kahte rühma: kihistumise ehk ladestumise jooned, aktualiseerumise ehk loovuse jooned. Selle meetodi viimane tagajärg puudutab kogu Foucault' loomingut. Enamikus oma raamatutes tuvastab ta spetsiifilise arhiivi äärmiselt uute ajalooliste vahenditega: üldhaigla 17. sajandil, kliinik 18. sajandil, vangla 19. sajandil, subjektiivsus Antiik-Kreekas ja seejärel kristluses. Aga see moodustab vaid poole tema ülesan-

*Foucault 2005: 117–118. Tõlget on veidi muudetud. *Tlk.*

dest. Sest ranguse huvides, soovist vältida asjade segiajamist ja usaldusest oma lugejate vastu jätab ta teise poole formuleerimata. Ta formuleerib selle selge sõnaga üksnes intervjuudes, mis saadavad kõiki tema suuri raamatuid: kuidas on tänapäeval lood hullumeelsusega, vanglaga, seksuaalsusega? Milliseid uusi subjektivatsiooniviise, mis kindlasti pole ei kreekalikud ega kristlikud, näeme esile kerkimas tänapäeval? Iseäranis see viimane küsimus kummitas Foucault'd kuni lõpuni välja (meie, kes me pole enam kreeklased ega isegi kristlased...). Kui Foucault omistas elu lõpuni säärast kaalu oma intervjuudele Prantsusmaal ja enamgi välismaal, siis mitte seetõttu, et ta neid väga armastas, vaid seetõttu, et ta visandas neis aktualiseerumise jooni, mis nõudsid teistsugust väljendusviisi võrreldes tema suurtesse raamatutesse kätketud joontega. Intervjuud on diagnostika. Nagu Nietzschegi puhul, kelle töid on raske lugeda ilma nendega samaaegse *Nachlass*'ita. Foucault' kogutud teosed, nagu Defert ja Ewald neid ette kujutavad, ei saa lahku viia raamatuid, mis on jätnud oma pitseri meile kõigile, ja intervjuusid, mis kannavad meid tuleviku poole, saamise poole: kihistused ja aktuaalsused.

Tõlkija tänab Anti Saart abi eest tõlke toimetamisel.

Kirjandus

F o u c a u l t, Michel 1994a. La vie des hommes infâmes. — *Dits et écrits III*. Paris: Gallimard

F o u c a u l t, Michel 1994b. Structuralisme et poststructuralisme. — *Dits et écrits IV*. Paris: Gallimard, p. 431–458

F o u c a u l t, Michel 2005. *Teadmise arheoloogia*. Tlk H. Krull. Tartu: TÜ Kirjastus

MARKII JA LEOPOLD[1]

Foucault (*naljatades*): Me peame lahti saama freudo-marxismist.
Deleuze: Ma hoolitsen Freudi eest, kas võtate Marxi enda peale?
märts, 1972

Gilles Deleuze (1925–1995)* ja Michel Foucault (1926–1984) on 20. sajandi teise poole Prantsuse filosoofia kaks vaieldamatut suurkuju. Kui lisada neile veel Jacques Derrida (1930–2004), siis saame täiusliku aetise sellest, mida Ameerika ülikoolilinnakutes hakati hiljem tähistama ja tarbima Prantsuse teooria (*French Theory*) nime all.[2] Jätan siin targu kõrvale psühhoanalüütilise teoreetiku Jacques Lacani (1901–1981), kes tavatses oma õpetust esitada antifilosoofiana ning kuulus eelmainitud triumviraadiga võrreldes pealegi varasemasse põlvkonda.

Deleuze'i ja Foucault' vahekorda võiks iseloomustada ühe tavatu mõttemündi kahe poolena, mis küll jagavad sama (nietzschelikku) substantsi, väljendavad ühist (vabaduse määratlemata töö) vääringut ning ringlevad kõrvutuval (nominalistlik-nomaadilisel) kursil, kuid puutuvad oma hoiduvas läheduses kokku ometi vaid servapidi — nimelt selles problemaatilises äärmuses, mis teisalt jällegi moodustab nende mõlema filosoofilise pürgimuse tõelise keskme, vastastikuse vaimse mõttesunni päristise sihi: jõuda piirile, ületada joon, sukelduda tundmatusse, liikuda endast välja, kaotada oma mina, avastada väljaspoolsus, mõtelda teisiti, saada erinevuseks, ajendada uusi kogemusi, leiutada värskeid läbipääse, kutsuda ellu seni kujuteldamatuid lausumis-, nägemis- ja olemisviise. Selles maskide, varjude, teisikute, matkete, aliaste, simulaakrumite, pseudonüümide, hargnevate fantasmide ja pihustunud pet-

[1] "Ma mõtlen, et mitte juhuslikult ei omista Michel teatavat tähtsust Sade'ile, mina seevastu aga Masochile. Oleks ebapiisav öelda, et mina olen masohhist ja Michel on sadist. See oleks tore, kuid see pole tõsi." (G. Deleuze, "Désir et plaisir". — *Magazine Littéraire*, nº 325, octobre 1994, lk 57–65. Inglise keeles vt "Desire and Pleasure". — *Two Regimes of Madness: Texts and interviews 1975–1995*. Los Angeles: Semiotext(e), 2006, lk 122–134.)

* *Akadeemias* on temalt varem ilmunud: "Bergson, 1859–1941" (2007, nr 8, lk 1779–1792; tlk Margus Ott) ning "Nietzsche ja filosoofia: Uus mõttepilt" (2011, nr 10, lk 1860–1870; tlk Eik Hermann). *Toim.*

[2] Vt François Cusset, *French Theory: How Foucault, Derrida, Deleuze, & Co. Transformed the Intellectual Life of the United States*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008.

tepiltide filosoofilises teatris astub Deleuze püünele kui Foucault' metafüüsiline *alter ego* — keegi, kes mõistis teda vahest paremini kui keegi teine: "pole kaht suurt filosoofi, kes oleksid ühel ja samal väljal"[3]. Kokkupuute äärmine võimalikkus, see ühtaegu lähim ja kaugeim siseväljaspoolsus, mis moodustab meie olemise võõrapärase, tundmatu tuuma, on siin küündinud minimaalse erinevuse ülima astmeni.

Deleuze ja Foucault kohtusid esmakordselt 1952. aastal, ent nende tõsisem kokkupuude ja sõbrunemine leidis aset kümme aastat hiljem Nietzsche filosoofia vahendusel. Koos kureerisid nad Nietzsche kogutud teoste (Colli-Montinari) prantsuse väljaande ettevalmistamist ning kirjutasid esimesele ilmunud köitele ka põgusa sissejuhatuse (1967). Projekt algatas Nietzsche mõtlemise tõelise renessansi Prantsuse kultuuriruumis, mille maamärkideks said Deleuze'i ja Pierre Klossowski (1905–2001) mõjukad tõlgendused *Nietzsche ja filosoofia* ning *Nietzsche ja nõiaring*.[4] See avantüür — seiklus ja sahkerdus ühtaegu — muutis põhjapanevalt viisi, kuidas Saksa mõtlejat oli Prantsusmaal seni loetud, pannes ühtlasi idanema selle kurikuulsa seemne, millest hakkas hargnema hilisem palju kirutud postmodernistlik elutunnetus. Mõlemad osalesid ka "Nietzsche taastuleku" ühel olulisimal teetähisel, 1964. aasta konverentsil Royaumont'is 4.–8. juulil, kus teiste seas pidas Foucault ettekande "Nietzsche, Freud, Marx".[5]

Foucault ei teinud kunagi saladust, et Nietzsche avastamine 1953. aastal oli tema jaoks murdepunkt: "olen lihtsalt nietzscheaan" (*je suis simplement nietzschéen*), tunnistab ta oma viimaseks jäänud intervjuus.[6] Nietzsche kogemus kehastas Foucault' jaoks diskursust väljaspool filosoofiat, seda kõige välimist serva, millega nihestada filosoofilist silmapiiri, kus domineerisid marxism ja fenomenoloogia, ning tühistada käsitus enesekesksest, rajavast subjektist. Ühes intervjuus mainib Foucault ka Deleuze'i Nietzsche-raamatut, mida ta imetles ja kadestas: "Teda huvitas empirism, Hume, ning samuti küsimus: kas teooria subjektist, mille võib leida fenomenoloogias, on ikka rahuldav? Ta sai

[3]G. Deleuze, F. Guattari, *Mis on filosoofia?* Tlk A. Saar. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2014, lk 53.

[4]Deleuze, *Nietzsche et la philosophie*. Paris: Presses universitaires de France, 1962; Klossowski, *Nietzsche et le cercle vicieux*. Paris: Mercure de France, 1969.

[5]Vt M. Foucault, *Teadmine, võim, subjekt: Valik räägitust ja kirjutatust*. Koost. M. Tamm. Tallinn: Varrak, 2011 (edaspidi TVS), lk 41–63.

[6]Foucault, "The Return of Morality". — *Politics, Philosophy and Culture: Interviews and Other Writings 1977–1984*. Toim. L. D. Kritzman. New York: Routledge, 1990, lk 251.

sellest küsimusest mööda hiilida Hume'i empirismi vahendusel. Olen veendunud, et tema kohtumine Nietzschega leidis aset samadel tingimustel. Niisiis ma ütleksin, et kõik kuuekümnendatel aset leidnu johtus rahulolematusest fenomenoloogilise subjektiteooriaga ning kätkes erinevaid kõrvalehüppeid, ettekäändeid, läbimurdeid (olenevalt sellest, kas pruukida negatiivset või positiivset väljendit) keeleteaduse, psühhoanalüüsi või Nietzsche suunas."[7]

Foucault' ja Deleuze'i nietzscheaanlust (või antihegeliaanlust) on oluline silmas pidada, sest see moodustab laias laastus selle ühise pinna, millel nad liikusid — "nomaadliku mõtlemise" sõjakäigu identiteedil ja esindusel põhineva filosoofia vastu. Sealtmaalt alates seirasid nad hoolega teineteise töid, avastasid sealt uusi väljakutseid ja leidsid innustust kaevuda sügavamale, kanduda kaugemale, kaardistada põhjalikumalt seda saamiste ja sündmuste ettearvamatut aegruumi, kus rullub lahti meie maine eksistents. Nii arvustas Deleuze 1963. a Foucault' väikest raamatut Raymond Rousselist (1963) ning tervitas *Sõnu ja asju* (1966) entusiastlikult kui meisterlikest analüüsidest pakatavat uut mõtteviisi, mis asetab inimteadused kahemõttelisele, kihvtisele alusele. Foucault ei jäänud võlgu, avaldades kuulsa arvustuse Deleuze'i raamatute *Erinevus ja kordus* (1968) ja *Mõtteloogika* (1969) kohta, kus väitis Deleuze'i esindavat "erinevusmõtlemise kõige puhtamat väljendust" ning lisas lustakalt, et "võib-olla ühel päeval hakatakse seda sajandit nimetama deleuze'ilikuks" (*un jour peut-être, le siècle sera Deleuzien*).[8]

Ka 1970. aastatel kirjutas Deleuze mitu ülivõrdelist teksti, eeskätt arvustused Foucault' raamatute kohta "Uus arhivaar" (*Teadmise arheoloogia*, 1969) ja "Uus kartograaf" (*Valvata ja karistada*, 1975). Need kaks moodustasid hiljem ümbertöötatud kujul ka Foucault'le pühendatud raamatu esimese osa, mis on paljude hinnangul parim ülevaadetõlgendus-edasiarendus Foucault' filosoofilise ettevõtmise olemusest.[9] Foucault seevastu, olles imetlenud Deleuze'i varasemaid teoseid, oli üsna nõutu *Anti-Oidipuse* (1972) osas. Ta küll kirjutas Ameerika väljaandele eessõna (1977), kus tervitas seda üle hulga aja esimese väljapaistva eetikaraamatuna, kuid sõprade ringis väljendas selle suhtes teatavat vastumeelsust.

---

[7]Foucault, "Structuralism and Post-structuralism". — *Essential Works of Foucault, 1954–1984*. Vol. 2, *Aesthetics, Method, and Epistemology*. Toim. J. D. Faubion. New York: The New Press, 1998, lk 433–458, tsit. lk 438.

[8]Foucault, "Theatrum Philosophicum" (1970). — *Dits et écrits*. Paris: Gallimard, 1994.

[9]Deleuze, *Foucault*. Paris: Les Éditions de Minuit, 1986.

1970. aastate alguses laienes nende filosoofiline lähedus ka poliitikavalda. Pärast seda, kui paljude vasakaktivistide vahistamine oli tõmmanud uut tähelepanu vanglasüsteemile, rajas Foucault 1971. aasta veebruaris Vanglate Teaberühma (GIP), millega peatselt liitus ka Deleuze. See rühm üritas toetada vange nende hääle kuuldavaks tegemisel ja nende võitlusel tol ajal Prantsuse vanglates valitsenud tingumuste vastu (selle motoks oli "Laske vangidel rääkida!", *La parole aux détenus!*). Deleuze meenutas hiljem intervjuus, et GIP oli midagi enamat kui pelk teavitus, see oli teatav mõtteeksperiment: "Foucault's oli midagi, mis alati käsitas mõtteprotsessi kui katsetust. See on tema nietzschelik pärand. Idee polnud mitte katsetada vanglatega, vaid mõista vanglat kohana, kus selle asukad kogevad midagi, mille üle ka intellektuaalid, nagu Foucault neid ette kujutas, peaksid mõtlema."[10] Tärganud aktivism andis neile võimaluse arendada dialoogi intellektuaalide muutunud rollist ühiskonnas, sellest, kuidas käsitada intellektuaalide uusi võimalusi ja vastutusi vastasseisus võimuga — selle tulemuseks oli 1972. märtsis peetud vestlus "Intellektuaalid ja võim".

Distsiplinaarse ühiskonna teket ja olemust analüüsiv *Valvata ja karistada* ilmus 1975, Foucault' seksuaalsuse ajaloo esimene köide pealkirjaga *Teadmistahe* aasta jagu hiljem. Selles raamatus õiendas Foucault arved psühhoanalüüsiga ja Lacani puuduse teooriaga. Ta kritiseeris freudistlikku ihakäsitust ja kummutas jõuliselt arusaama, et Lääne ühiskond on alates klassikalisest ajastust muutunud üha repressiivsemaks (arusaama "võimumehhanism on oma olemuselt repressioon" nimetas ta Reichi hüpoteesiks; TVS, lk 202). Foucault näitas, kuidas diskursused seksuaalsuse kohta on hakanud kahanemise asemel hoopis vohama. Kuid tema *tour de force* "ihalejate" (*désirants*) vastu jättis Deleuze'i ja Guattari kahe tule vahele. Foucault' lammutustööd "seksi ja iha" aadressil võis tõepoolest lugeda varjatud kriitikanoolena *Anti-Oidipuse* (1972) ihafilosoofia pihta, mida Wilhelm Reich oli sügavalt mõjutanud.

Deleuze vastas Foucault'le eraviisiliselt ühise sõbra vahendusel põhjaliku kirjaga.[11] Ta märgib alustuseks, et Foucault' raamat võib lugejates tekitada ebalevaid küsimusi, *à la* kas ta on naasmas mingi "rajava subjekti" analoogi juurde või miks tunneb ta vajadust ennistada tõe mõiste (isegi kui ta annab sellele hoopis teise tähenduse). Jacques Donzelot on meenutanud, kuidas Deleuze väljendas korduvalt muret tõe

[10] Deleuze, "Foucault and Prison". — *Two Regimes of Madness*. Semiotext(e), 2006, lk 273.

[11] Kirjutatud 1977, avaldatud alles 1994. aastal pealkirja all "Iha ja nauding" ("Désir et plaisir", *op. cit.*).

ja subjektiivsuse mõistete üle Foucault' hilisemas loomingus: "Deleuze rääkis mulle sellest sageli, öeldes: "Jacques, mis sa arvad, Michel on hulluks läinud, milleks kogu see vana idee, tõde? Ta viib meid tagasi ajast ja arust tõerääkimise juurde! Ma ei suuda seda uskuda!""[12]

Deleuze küll tervitab Foucault' otsustavat liikumist analüüsi mikrotasandile (mis loomu poolest erineb makrotasandist nagu riik, seadus, suveräänsus), kuid väljendab samas kahtlust, kas mikrodispositiive saab üldse kirjeldada võimu termineis. Sisuliselt seab ta küsitavaks Foucault' "võimu mikrofüüsika", võimudispositiivide arusaama kui sellise: kas võim pole sarnaselt riigi mõistega samuti globaalne ja seega eksitav mõiste? Kas poleks mikrotasandil hoopis õigem rääkida ihaseadetest (*agencements du désir*)? Iha pole sugugi loomulik ega spontaanne nähtus, vaid alati mingi konkreetse seade määrang, selle heterogeensete elementide koostoime ehk sümbioos. Muidugi hõlmavad ihaseaded ka võimukoosteid, aga seda vaid ühe oma osana, mis pealegi tekivad reterritorialiseerumiste käigus — nad on selle ilmingud.

Seaded ise aga koosnevad peale dispositiivide ka (eeskätt) deterritorialisatsioonipunktidest ja pagemisjoontest. Niisiis on iha Deleuze'i jaoks võimu suhtes esmane, olles mikroanalüüsi element, mis ühtlasi võimaldab vastata küsimusele: kuidas saab võimu ihata? Vastus: võim on üks iha afektsioon (ehk nagu *Anti-Oidipuses* mõista antakse: fašism on iha sissevõetus võimust, iha suutlikkus leida rahuldust autoritaarsete struktuurihõivangute kaudu). Ihaseadetel pole pealegi midagi pistmist repressiooniga, seda ei saa aga öelda võimudispositiivide kohta. Kui Foucault väidab, et nad normaliseerivad ja distsiplineerivad, siis Deleuze ütleb pigem, et nad rekodeerivad ja reterritorialiseerivad (mis ei pruugi sugugi tähendada sama). Seeläbi avaldub ka (*pace* Foucault) nende repressiivne toime — repressiivne, niivõrd kui ihaseadeid ei purustata mitte ainult oma potentsiaalsuses, vaid ka oma mikroreaalsuses.[13]

---

[12] Vt François Dosse, *Gilles Deleuze & Félix Guattari: Intersecting Lives*. New York: Columbia University Press, 2011, lk 318.

[13] Deleuze toob näiteks *Seksuaalsuse ajaloo* ühe ilusama teesi: seksuaalsuse dispositiiv taandab seksuaalsuse seksile (sugudevahelisele erinevusele jne). Siin avaldub repressioon just mikro- ja makrotasandi (*Anti-Oidipuse* terminoloogias: molekulaarse ja molaarse) piiril: ajalooliselt muutlik ja mitmetahuline nähtus taandatakse molaarsele instantsile, "seksi rangele monarhiale" (Foucault, *Seksuaalsuse ajalugu I. Teadmistahe*. Tlk I. Koff. Tallinn: Valgus, 2005 (edaspidi SA), lk 172). Vrd Foucault: "On selge, et seksi idee juurutajaks oli seksuaalsuse dispositiiv oma strateegiatega. [---] Seksuaalsuse dispositiiv lõi seksi kui ihaldusobjekti. [---] Seksuaalsuse dispositiivile [s.o seksi instantsile] antav vas-

Foucault' võimukäsituse teine suur uuendus on see, et ühiskond ei ole marxistlikus mõttes vasturääkiv, kuid tema pakutud alternatiiv — strateegia ehk "poliitika kui sõja jätkamine teiste vahenditega" — Deleuze'i siiski täielikult ei rahulda. Miks? Viimase väitel iseloomustab ühiskonda eeskätt voolamine, lekkimine, pagemine kõigis suundades: just pagemisjooned, mitte püüdmisaparaadid, on primaarsed. Iha pesitseb nimelt pagemisjoontel, voolude kokku- ja lahkujooksetel, nende ühendustes, koondustes, hargumistes, hälbimustes; iha ongi voolamine ise. Pagemisjooned ei ole tingimata "revolutsioonilised", küll aga on nad see, mida võimudispositiiv üritab sulustada, pitseerida, blokeerida, siduda. Strateegia on seega sekundaarne.

Foucault' probleem ilmneb ka vastupanu võimalikkuse küsimuses: kui võimudispositiivid on ühiskondliku välja suhtes konstitutiivsed, kui nad dikteerivad poliitikat, majandust, indiviidide kogemust, määratlevad ühiskonna teadmist või tõde, siis jääb vastupanu staatus väga ebamääraseks. Kas vastupanu on lihtsalt dispositiivi negatiiv, võimusuhete teine pool, võimu pelk visavii (kuid see näib väljapääse sama palju tõkestavat kui avavat)? Või eksisteerib kusagil "võimu tõe" pöördtehtena "tõe võim" (siit ka intellektuaali kui võimudele vastanduva "tõerääkija" poliitiline funktsioon) — ent kuidas see tõe pööramine (mikrotasandil) võimu vastu välja näeks? Või on väljapääsuks hoopis keha ja selle naudingud, ent jällegi: kuidas saavad nood hingestada vastu-võime, ja kuidas seda naudingu mõistet üldse käsitada? See kõik tundub Deleuze'ile väheveenev, väljapääsu ei paista kusagilt.

Aga erinevalt Foucault'st, kelle süsteemis puudub deterritorialisatsioonile igasugune vaste, ei kujuta vastupanu staatus Deleuze'i jaoks endast mingit probleemi: kui ühiskonna esmane antus on see, et kõik pageb, siis on seal kõik "liigestest lahti", kõik on ühtlasi "de-konstrueerumas" — iha vahetult konstrueerib ühiskondlikku välja, võimukoosteid selle käigus ühtelugu püstitades ja purustades. Eelkõige aga tähendab iha (ajalooliselt varieeruva) immanetsusvälja ehk organiteta keha moodustamist, mille peal pannakse kokku ja võetakse lahti ihaseadeid. Kui organiteta keha — see ühtaegu bioloogiline ja poliitiline, singulaarne ja kollektiivne keha, mis vastandub tervikliku organismi või totaalse organisatsiooni korrastikule, mis tema immanetsusvälja kihitab — on deterritorialisatsiooni "töötsoon" ("operatsioonilaud-operaator"), siis võimukoosted seavad organiteta kehal sisse organisatsiooni ning kogu see süsteem, mida Foucault nimetab biovõimuks, toob kaasa kehade reterritorialisatsiooni (normaliseerimise, keha poliitilise tehnoloogia jne).

---

turünnak ei peaks toetuma mitte ihaldusväärsele seksile [*pro* seksile ja ihale, *sexe-désir*], vaid kehadele ja naudingutele" (SA, lk 165, 168, 169).

Võimusuhete mikroanalüüsil peab Deleuze'i arvates olema kaks suunda: lisaks võimuvõrgustiku hajutatud, heterogeense, laialivalguva iseloomu teadvustamisele-takseerimisele on hädavajalik eeldada veel ühe tasandi olemasolu, mille põhjal see võrgustik üldse moodustub: tuleb eeldada esmatasandit, mis loomuldasa erineb ühiskondlik-poliitilisest tasandist, ent funktsioneerib viimase suhtes teatava ühtsus- või ühendusprintsiibina, olemata samas totaliseeriv või representeeriv (s.o taandumata Riigi globaalsele instantsile).[14] Raamatus *Valvata ja karistada* oli selleks diagramm ehk abstraktne masin, mis katab terve ühiskondliku välja (panoptikum), *Teadmistahtes* aga biopoliitilised protsessid, mille koostoime sünnitab "populatsiooni" kui valitsemise seniolematu objekti.

Aga ka kollektiivsel immanentsusväljal on oma päristine jõujoonestik, oma diagramm, mikroskoopiline tasand, mis vastandub võimuvõrgustiku korrastavale-kihistavale makroskoopilisele tasandile. Tarvilik on niisiis leida kompleksne seade, mis suudaks seda diagrammi aktualiseerida, kutsuda esile pagemisjoonte ühenduse. Selles tähenduses räägibki Deleuze "sõjamasinast" (sel pole midagi pistmist ei riigiaparaatide, militaarstruktuuride ega võimudispositiividega). Tegemist on kahe iselaadse, lausa vastandliku tasanditüübiga — võimukas riigi-diagramm ehk organisatsiooni transtsendentne tasand, nomaadlik sõjamasina-diagramm ehk seadete immanentne tasand —, ning Deleuze'i huvitab just nende ajalooline vastasseis oma väga eripalgelistes vormides (Goethe *vs*. Kleist).

Tegelikult oli Foucault isegi täheldanud, et "ilmselt saab revolutsioon võimalikuks tänu vastupanupunktide strateegilisele kodeerimisele, nii nagu riik tugineb võimusuhete institutsioonilisele integreerimisele" (SA, lk 106). Ometi jääb säärane "vastupanupunktide sülem, mis tungib sotsiaalsetesse kihistustesse ja individuaalsetesse üksustesse" (vt SA, lk 106) Deleuze'i jaoks üsna adumatuks. Ta võrdleb oma ihaseadeid ja Foucault' võimukoosteid, näeb viimastes esimeste kihistamist-korrastamist, küsib, kas tema ja Foucault' vahel on mõeldavad samaväärsused (nt organiteta keha = keha-naudingud), ent jätab vastuse paljutähendavalt õhku. Iseäranis naudingu (*plaisir*) mõiste paistab Deleuze'ile äärmiselt ebasümpaatne: ta tunnistab, et ei suuda anda sellele mingitki positiivset väärtust, sest nauding katkestab iha immanentset protsessi, kohitseb selle loovat potentsiaali — nauding on reterritorialiseerimine, "enese taasleidmine".

[14] Säärast ühtsusprintsiipi oli Foucault varem diskursiivsete formatsioonide puhul näiteks määratlenud kui regulaarsust hajutatuses. Vt Foucault, *Teadmise arheoloogia*. Tlk H. Krull. Tartu: TÜ Kirjastus, 2005, lk 39.

Kontseptuaalne tõrksus oli muidugi mõlemapoolne. Foucault oli aastaid selgelt väljendanud oma vastumeelsust iha mõiste ja selle psühhoanalüütilise aparatuuri vastu — see oli talle täiesti võõras ja väline. Deleuze mainib, et nende viimasel kohtumisel oli Foucault talle lahkelt väljendanud oma vastumeelsust iha mõiste vastu: isegi kui seda kasutatakse teistsuguses tähenduses, ei saa ta lakata mõtlemast, et iha on puudus, või et iha on tõrjutud. 1983. a pikema intervjuu käigus, kus muu hulgas päriti Foucault' arvamust sarnasuse kohta tema ja Deleuze'i mõtlemise vahel, ning kas see sarnasus hõlmab ka Deleuze'i ihakäsitust, oli Foucault vastus kategooriline: "Ei, kindlasti mitte."[15]

Deleuze'i skeptilised märkused[16] tabasid Foucault'd hetkel, mil ta oli kõige haavatavam. Tema võimukäsitus paistis liiga monoliitne ja lämmatav; vastupanu võimule tundus sisuliselt lootusetu. Leiti, et tema dispositiivi-analüüs jookseb ummikusse ega suuda pakkuda ainsatki pääseteed, visandada ühtegi pagemisjoont. Kuigi *Teadmistahe* osutus väga menukaks, oli Foucault' lähikond häiritud raamatu kesksest teesist, mis seadis kahtluse alla repressioonivastase võitluse.[17] Kuidas nii, oleme terve kümnendi sõdinud oma õiguste eest, nüüd aga selgub, et seksuaalsust polegi kunagi tõrjutud, et ränk võitlus seksuaalvähemuste nimel oli biovõimu seadestu pelk riugas!? Iroonilisel moel oli ka nende ühine ringkond-õukond-ümbruskond (*siècle*) muutumas deleuze'ilikuks. See kõik puudutas Foucault'd hingepõhjani, kutsudes esile vaimse kriisi, millest ta toibus alles aastaid hiljem. Kirjale ta ei vastanud ning varsti pärast seda otsustas järsult, et ei taha Deleuze'iga enam mingit

[15]Foucault, "Structuralism and Post-structuralism", *op. cit.*, lk 446.

[16]Osa neist (iha ja võimu vahekord, pagemisjoonte ontoloogiline esmasus) leiavad kordamist mõned aastad hiljem *Tuhande platoo* ühes joonealuses märkuses: "Meie ainus erinevus Foucault'st puudutab järgmisi punkte: (1) meile näib, et seaded [*agencements*] on põhjapanevalt mitte võimu-, vaid ihaseaded, iha on alati kokku seatud ja võim on selle seade üks kihistunud mõõde; (2) diagrammil ja abstraktsel masinal on pagemisjooned, mis on primaarsed, nad ei ole vastupanu või vasturünnaku nähtus seades, vaid on loovuse ja võõramaastumise punktid." (Deleuze, Guattari, *Mille plateaux*. Paris: Les Éditions de Minuit, 1980, lk 175–176.)

[17]Vrd: "kogu see "seksrevolutsioon" ja "repressioonivastane võitlus" polnud midagi enamat [---] kui lihtsalt suure seksuaalsuse dispositiivi taktikaline ümberpaiknemine ja kursimuutus. [---] Dispositiivi iroonia: ta paneb meid uskuma, et mängus on meie "vabanemine"." (SA, lk 142, 172.)

tegemist teha.[18] Soe sõprus asendus ootamatult Saksa sügisega (*Deutscher Herbst*), terrorismipuhanguga Saksamaal, mis 1968. a maisündmustele lõpliku joone alla tõmbas — algas reaktsiooni ajastu.

Erimeelsused hakkasid väljenduma ka poliitilisel pinnal. Näiteks 1977. aastal nn Croissant'i afääri puhul, millega kaasnesid suured meeleavaldused (Klaus Croissant oli RAFi terrorirühmituse advokaat, kes taotles Pariisis poliitilist varjupaika, ent anti Prantsuse valitsuse poolt Lääne-Saksa võimudele välja). Deleuze allkirjastas petitsiooni, mis andis kaudselt mõista Saksamaa muutumist politseiriigiks, Foucault aga, kes pidas seda liialt terroriste mahitavaks, eelistas oma nime märkida teisele petitsioonile, mis oli koostatud juriidilisemas, inimõigusi rõhutavas sõnastuses. Ka lahknesid nende arusaamad märgatavalt Lähis-Ida konflikti küsimuses: kui Deleuze oli veendunud Palestiina toetaja, siis Foucault seisis samavõrd vankumatult Iisraeli poolel. Samuti tervitas Deleuze elevusega vasakpoolsete võitu ja François Mitterrandi valimist presidendiks 1981. aastal, Foucault aga võttis uudise vastu väga sünges tujus ega hellitanud Prantsuse sotsialistide iganenud etatismi osas mingeid lootusi. Foucault oli arvamusel, et sotsialistid "ei valda valitsemiskunsti" väljaspool riigi keskset instantsi, ning säärane ideoloogiline kinnijäämine ei tõota vasakliikumisele midagi head (tal oli õigus, pidades silmas sotsialistide valitsuse jõuetut reageerimist kindral Jaruzelski riigipöördele Poolas samal aastal).

1977. a kulmineerunud intensiivne ideoloogiline võitlus, omalaadne "mineviku läbitöötamine" viis Deleuze'i ja Foucault' lahku ka nn uute filosoofide (*nouveaux philosophes*) suhtes, keda Foucault (paljudele ebameeldiva üllatusena) toetas, ent Deleuze silmaotsaski ei sallinud.[19] Uued filosoofid olid 1968. a kollektiivsest meelepettest ärganud patukahetsejad, kes endiste maoistlike radikaalidena muutusid vasakpoliitilise despotismi väsimatuteks kriitikuteks. Nende prohvetiks sai "meie

[18] Vt James Miller, *The Passion of Michel Foucault*, lk 297. Järgnevatel aastatel vahetasid nad veel põgusalt kirju, kuid ei kohtunud näost näkku enam kunagi. Tundub, et Foucault oli pika vimmaga ega andestanud kergesti seda, mida pidas vaimseks reetmiseks; piisab meenutamast, kui kaua seedis ta noore gallia kuke Derrida jultunud nokkimist *Hulluse ja arutuse* teemal ettekandes "*Cogito* ja hullumeelsuse ajalugu" (1963), millele ta lõpuks vastas teravalt alles aastal 1972 tekstiga "Mu keha, see paber, see tuli" (TVS, lk 131–169).

[19] Vt Michael Scott Christofferson, *French Intellectuals Against the Left: The Antitotalitarian Moment of the 1970s*. New York & Oxford: Berghahn Books, 2004; Kristin Ross, *May '68 and Its Afterlives*. Chicago: The University of Chicago Press, 2002; Peter Dews, "The *Nouvelle Philosophie* and Foucault". — *Economy and Society*, Vol. 8, No. 2, May 1979.

aja Dante", Aleksandr Solženitsõn, kelle (poeetiliselt, mitte poliitiliselt) silmiavav jalutuskäik läbi nõukogude koleduste osutus tõeliselt ilmutuslikuks (Vene laagrid "avastati" Prantsusmaal 1974, mil avaldati suure sensatsiooni tekitanud *Gulagi arhipelaagi* tõlge). André Glucksmann, Bernard-Henri Lévy ja Co seostasid marxismi ja revolutsiooni otseselt Gulagiga ning väitsid, et mis tahes utoopiline mõte kätkeb loomupäraselt totalitarismi seemet ning iga katseline ühiskonnamuutus tekitab tahes-tahtmata laagrimaailma.

Uute filosoofide ründavalt poleemiline stiil, nende moraliseeriv konservatiivsus ja populistlik elitism tekitas tohutu meediakära ja neist sai Pariisi uus intellektuaalne moeröögatus, mille signatuur oli mantrana korratav "Marx on surnud", "revolutsioon on võimatu". See oli pöördeline hetk Prantsuse vaimses ja poliitilises elus, mis märkis kümnendi jagu kestnud ühiskondlike rahutuste lõppu ning siirdumist tagurlikule (neo)liberaalsele ja vabariiklikule kursile. Eelmise dekaadi kuumad nimed (Che Guevara, Fidel, Ho Chi Minh ja Mao) asendusid külma sõja dissidentidega, nagu Václav Havel, Andrei Sahharov, Lech Wałęsa jt (1977. aasta alguses ilmus teatavasti ka Harta 77 manifest). See uus konsensus kuulutas: marxism on vastutav nõukogude laagriterrori eest; riik on sotsiaalse ja poliitilise rõhumise keskne põhjus, mistõttu võimuhaaramisele suunatud poliitika on ohtlik ja kasutu; teadus toimib alati võimusuhetes ja kindlustab neid või enamgi, "mõistus" on loomupäraselt despootlik; iga poliitiline ideoloogia leiab lõpuks pruukimist inimsusevastaste kuritegude õigustamiseks, ainus turvaline eetiline valik on seega inimõiguste kaitsele ja üksikisiku kannatuste leevendamisele pühendunud "vähima kurja poliitika", soov olla "ei ohver ega timukas" (*ni victimes ni bourreaux*, Camus).

Foucault'st sai uute filosoofide üks lemmik. 1975. a ilmunud ning äärmiselt menukaks kujunenud raamatus *Kokk ja kannibal* väitis Glucksmann, et Gulag on kaasaegne versioon Foucault' *Hulluses ja arutuses* (1961) analüüsitud "suurest sulgemisest". Ta nägi "üldhaiglas" — selles uusaja mõistuse tippsaavutuses — koonduslaagri eelaimdust, ning Gulag osutus tema silmis Lääne ajaloolise arengu haripunktiks, mille teetähisteks on "platonism (ja selle orjad), klassikaline mõistus (ja selle vangid), marxism (ja selle laagrid)".[20] Käsitades marxismi ühemõtteliselt võimudiskursusena, eliitide keelena, mille eesmärgiks on valitseda masse ja õigustada nende rõhumist, kuulutas ta, et ainult laagrivang (ja üldisemalt lihtinimene kui selline) näeb asju nii, nagu need

[20]Glucksmann, *La cuisinière et le mangeur d'hommes*. Paris: Seuil, 1975, lk 173. Suure sulgemise kohta vt Foucault, *Hullus ja arutus: Hullumeelsuse ajalugu klassikalisel ajastul*. Tlk M. Lepikult. Tartu: Ilmamaa, 2003, 2. ptk.

tegelikult on (vrd *Üks päev Ivan Denissovitši elus*). Glucksmanni arvates on vasakpoolsus ohtlik, sest selle naiivne sissevõetus marxismist paneb intellektuaale leiutama diktatuuridele igasuguseid õigustusi, ning ta seab proletariaadile vastu müstilise "pleebsi" — lihtrahva, kes kehastab totaalse ohvri kannatust ja piina, kelle võim seisneb poliitilises võimutuses, draamatilises nõrkuses, lootusetus vastupanus, mis säärasena omandab lausa subliimse tähenduse.

Meistermõtlejates (1977) jätkab Glucksmann mõttekäiku, et Gulag pole mingi õnnetu kõrvalekalle, vaid Prantsuse revolutsiooniga päevakorda kerkinud totaalse riigi tõekuulutuslike teooriate tagajärg. Kogu Lääne teadus ja filosoofia (s.o absoluutne mõistus) on sisimas olnud riigi võimu õigustav ja lihtrahva protesti summutav domineerimisprojekt, mis tõotab küll vabadust, ent toodab ainult türanniat. Glucksmann viitas sedakorda Saksa "meistermõtlejate" (sh Fichte, Hegel, Nietzsche) apokalüptilistele nägemustele "riigist-revolutsioonist": nende unelmaks oli vormida distsiplineeritud subjekte nõnda, et saavutada "vangla ilma valvuriteta" — eeskujuks panoptiline ideaal, mida Foucault oli käsitlenud raamatus *Valvata ja karistada* (1975), kus ta pruukis muu hulgas väljendit "kartseriaalne arhipelaag".[21]

Kuid Foucault polnud keskne üksnes Glucksmanni ajaloolises analüüsis, vaid ka tema poliitilises järelmis: ta väitis, et poliitika peab võtma foucault'liku pöörde, keskendudes mikrovõimudele, s.o distsipliinidele, mis on riikliku võimu lätteks — revolutsioon ei ole lahendus, see ei too kaasa radikaalset muutust, vaid tugevdab riigivõimu veelgi. Glucksmann ei varjanud oma imetlust Foucault' vastu, nimetades teda pärast Marxi esimeseks, kes on süstemaatiliselt kritiseerinud "moodsa maailma kõige vahetumaid algeid".[22] Foucault avaldas selle kirglikult antikommunistliku raamatu kohta väga positiivse arvustuse populaarses nädalalehes *Le Nouvel Observateur*.[23] Ta nõustus Glucksmanni põhieeldusega, et "faktide suur raev" (tema arvustuse pealkiri) paneb kahtluse alla kõik suured teooriad: filosoofia tuleb seada silmitsi 20. sajandi õudustega. Mõlemad mõistsid hukka kahepalgelise riik-revolutsioonmonstrumi, mis on paratamatult seatud õgima oma lapsi. Foucault väidab seal tarmukalt, et "Bismarck, sotsiaaldemokraatia, Hitler ja Ulbricht seisavad sujuvalt külgvaates üksteise järel". Teoreetilisest antihu-

[21] Foucault, *Valvata ja karistada: Vangla sünd*. Tlk M. Lepikult. Tartu: Ilmamaa, 2014, lk 432.

[22] Glucksmann, *Les Maîtres penseurs*. Paris: Grasset, 1977, lk 237.

[23] Foucault, "La grande colère des faits". — *Le Nouvel Observateur*, nº 652, mai 9–15, 1977, lk 84–86.

manistist oli saanud inimõiguste kaitse ja humanitaarse sekkumise jõuline eestkõneleja, kelle ühiskondlik analüütika hakkas ambivalentselt flirtima neoliberalismi ideoloogiaga.[24]

Uute filosoofide suureline kampaania provotseeris aga Deleuze'i kibeda pilke, kes nägi selles mõtlemise alistumist meediale: intervjuu, telesaade, lehearvustus, häbitu enesereklaam — "mida nõrgem mõte, seda tähtsam mõtleja" — sisuliselt asendavad raamatu, mille vajadus muutub irrelevantseks.[25] Tänapäeva termineis võiksime rääkida "säutsumõtlemise" domineerimisest avalikus ruumis, mida Deleuze sügavalt põlgas. Ta kuulutas nende mõtteavaldused tühjaks targutuseks, mida hoiavad ülal rohmakad vastandused (seadus-vastuhakk, võim-dissidentlus, türannia-vabadus, hea-kuri), mille banaalsusega pole midagi peale hakata. See on olemuslikult vaatemäng, mis turustab vaid vimma 68. aasta vastu.

Kuna Deleuze'i intervjuu ilmus vaid mõned nädalad pärast Foucault' arvustust, tähendas tema rünnak ühtlasi avalikku erimeelsust Foucault'ga maisündmuste pärandi üle. Talle oli ilmselt võõrastav näha oma kaasvõitlejat toetamas sofismidega äritsevaid turufilosoofe ja taunimas utoopilis-revolutsioonilist mõtlemist, mille "entusiasm" (Kanti *Begeisterung*) ei anna enesele aru oma nõudmiste ja nägemuste praktilistest tagajärgedest. Foucault oli hüljanud ohtlikuna just seda liiki loova mõtlemise, uudsuse ja värskuse otsimise filosoofias, mida Deleuze üritas propageerida vastusena "rahulolevale kauplemisele vaimuga".

Foucault' enneaegne surm 1984. aastal liigutas Deleuze'i sedavõrd, et ta võttis sõbra loomingu taas hoolika vaatluse alla. Valmis essee "Michel Foucault' põhimõistetest" (1984), mille Deleuze jättis avaldamata,[26] laiendades selle hoopis monograafiaks, mis ilmus kaks aastat hiljem. Samaaegselt pühendas ta oma 1985–1986 loenguseminari Foucault' mõtlemisele, andes sel teemal ka mitmeid intervjuusid: "Lõhestades asju, lõhestades sõnu", "Elu kui kunstiteos", "Foucault' port-

[24] Vt *Foucault and Neoliberalism*. Toim. D. Zamora, M. C. Behrent. Cambridge: Polity Press, 2016; Mitchell Dean, Kaspar Villadsen, *State Phobia and Civil Society: The Political Legacy of Michel Foucault*. Stanford: Stanford University Press, 2016.

[25] Deleuze, "On the New Philosophers (plus a More General Problem)". — *Two Regimes of Madness*, lk 139–147.

[26] See ilmus alles 2003. Vt Deleuze, "Michel Foucault's Main Concepts". — *Two Regimes of Madness*, lk 241–260.

ree".[27] Deleuze ei kannatanud konverentse, kuid tegi Foucault' puhul erandi ja osales tema mälestusele pühendatud rahvusvahelisel kollokviumil 1988. a jaanuaris ettekandega "Mis on dispositiiv?". Ettekanne jäi ühtlasi tema viimaseks avalikuks esinemiseks. "Iha ja naudingu" kirjaga võrreldes omistab see tekst Foucault' võtmemõistele märksa avarama (võiksime öelda: "dispositiivsema") haarde, ning annab ka tunnistust sellest, et Deleuze oli üks neist, kes võimaldas Foucault' mõttel areneda (teine säärane on näiteks Giorgio Agamben).[28]

Deleuze osutab alternatiivile, et lisaks raamatutele, mis eritlevad konkreetseid ajaloolisi situatsioone (arhiive), eksisteerib Foucault' juures ka teine pool, mille ta sõnastab selgelt ainult oma intervjuudes. Intervjuud lunastavad arhiivist meie olevikku iseloomustavaid tendentse; Foucault visandab neis dispositiivides mõranemis-, lõhenemis- ja purunemisjooni, mis kannavad meid tundmatusse tulevikku, tõotades uusi saamisvorme, teistsuguseid olemisviise. Neid kahte mõõdet tuleb selgelt lahus hoida: stratifikatsioon ja aktualisatsioon, ladestumise jooned ja loovuse jooned, paakumine ja pagemine, analüüs ja diagnoos. Arhiiv on see osa meist, mis me veel otsapidi oleme, aktuaalsus aga see, milleks me juba tasahilju saame. Võimusuhete tasandile lisandub nõnda veel üks, kus jõudude lakkamatu vahemäng topeldab meie ajaloolist olemist. Sel väitel on jumet, näiteks ühele intervjuule antud kirjalikke vastuseid kommenteerides rõhutab Foucault ometi nende improviseeritud laadi, "mitte usust spontaansuse voorustesse, vaid selleks, et jätta esitatud väidetele nende problemaatiline, sihilikult ebakindel iseloom. Minu siinöeldu pole see, "mida ma mõtlen", vaid sageli pigem see, mille kohta ma mõtlen, et kas ei võiks nii mõtelda."[29]

Iseloomustades Foucault' mõtlemist n-ö kirjutamata doktriini vaatevinklist, näib Deleuze vihjavat, et see, mille Foucault jätab välja oma raamatutest — see läbikirjutamata pool, mis avaneb jõudude pidevale saamisele —, pole muud kui filosoofia, mis loova mõtlemise kaudu toidab iha meie sotsiaalse olemise teisendamise järele. Filosoofiline eetos

---

[27]Lugeja leiab need tekstid Deleuze'i kogumikust: *Negotiations, 1972–1990*. New York: Columbia University Press, 1995.

[28]Ilmekas näide on Deleuze'i "Järelkiri kontrolliühiskondade kohta" (1990), mis kasvab välja just Foucault' pärandist ning liigub oma ühiskondlikus analüüsis distsiplinaarse sootsiumi juurest edasi suunas, kuhu Foucault'gi oma neoliberaalse valitsustumise uurimustega oli jõudnud. Vt "Postscript on Control Societies". — *Negotiations*, lk 178.

[29]Foucault, "Powers and Strategies". — *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. Toim. C. Gordon. New York: Pantheon Books, 1980, lk 145.

või hoiak, mille varal Foucault lõpuks oma ettevõtmist iseloomustab — "vabaduse määratlemata töö" ehk "meie endi kriitiline ontoloogia [---] mille puhul selle kriitika, mida me oleme, kujuneb ühtaegu nii meile seatud piiride ajalooliseks analüüsiks kui ka nende võimaliku ületamise järeleproovimiseks" (TVS, lk 390) — ongi deleuze'ilik filosoofia, immanentsusväli, "mitte-mõeldu mõtte sees", kus formeeruvad ka Foucault' analüüsitavad võimuvõrgustikud. On tõsi, et nad valivad üsna erinevad analüüsimeetodid (genealoogia ja skisoanalüüs), panevad mängu vastakad motiivid (mõista liberalismi ja neoliberalismi esilekerkimist valitsemise uudse strateegia ja taktikana; mõista kaasaegse kapitalismi skisofreenilist kokkuvarisemist) ning pakuvad välja lahknevad alternatiivid (eetiline enesemuutmine *vs.* revolutsiooniline nomaadlus). Vaatamata suurtele sarnasustele mõtlemisviisis ja vaimuhoiakus saab nende mõisteraamistikes tuvastada mitmeid olulisi vaidluspunkte, mille teoreetilise staatuse üle vaieldakse sekundaarkirjanduses seniajani.[30] Ent jäägu viimane sõna siin Deleuze'ile, kes intervjuus "Foucault ja vanglad" (1986) võtab nende erinevuse kokku päris ilmekalt:

> — Võrreldes Foucault'ga on teil ühiskondlikust maailmast märksa voolavam arusaam, pean silmas *Tuhandet platood*. Foucault kasutab pigem arhitektuurseid metafoore. Kas nõustute selle kirjeldusega?
>
> — Täiesti. Kahjuks ei näinud ma Foucault'd tema elu lõpuaastatel eriti palju ning muidugi kahetsen seda nüüd sügavalt, sest ta oli üks neist inimestest, keda ma üle kõige armastasin ja imetlesin. Mäletan, et rääkisime sellest tema *Teadmistahte* avaldamise aegu. Meil oli erinev arusaam ühiskonnast. Minu jaoks on ühiskond miski, mis pageb lakkamatult igas suunas. Teil on täielik õigus, kui ütlete, et mu käsitus on vedelam. Ühiskond voolab rahaliselt, voolab ideoloogiliselt, õieti koosnebki ta pagemisjoontest. Seda sel määral, et ühiskonna probleem on, kuidas seda voolamist peatada. Võimud tulevad minu jaoks pärastpoole. Foucault'd üllatas see, et silmitsi kõigi nende võimudega, kogu nende kavaluse ja teesklusega, oleme ometi võimelised vastu panema. Minu üllatus on pöördpidine: kõik voolab, ja siiski suudavad valitsused seda tõkestada. Me lähenesime probleemile vastassuundadest. Teil on õigus, kui ütlete, et ühiskond on vedel, või mis hullemgi, gaasiline. Foucault jaoks oli ühiskond arhitektuur.
>
> — Kas te rääkisite temaga sellest?
>
> — Mäletan, et *Teadmistahte* ajal, mis oli mu arvates teatava intellektuaalse kriisi algus, esitas Foucault endale palju küsimusi. Teda valdas teatav melanhoolia, ning tollal rääkisime päris palju sellest, kuidas ta ühiskonda ette kujutas.

[30] Vt ülevaatlikku kogumikku *Between Deleuze and Foucault*. Toim. N. Morar, T. Nail, D. W. Smith. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016.

— Millised olid teie järeldused? Kas te kasvasite lahku?

— Mul oli Foucault' vastu alati tohutu imetlus ja kiindumus. Ma mitte ainult ei imetlenud teda, ta ajas mind ka naerma. Ta oli väga naljakas. Ma sarnanen temaga ainult selles ühes: ma kas töötan või räägin tähtsusetuid asju. Maailmas on väga vähe neid, kellega saab rääkida tähtsusetutest asjadest. Veeta kellegagi kaks tundi, lausumata seejuures sõnagi, see ongi tõeline sõprus. Tühjast-tähjast saab rääkida ainult väga heade sõpradega. Foucault'ga oli see pigem üks lause sinna, teine tänna. Ühel päeval ütles ta vestluse käigus: Mulle tõeliselt meeldib Péguy, sest ta on hull. Ma küsisin: Miks ta hull on? Tema vastas: Vaata ainult, kuidas ta kirjutab. See oli ka Foucault' puhul väga huvitav. See tähendas, et keegi, kes suutis leiutada uue stiili, tekitada uusi lausungeid, oli hull. Me töötasime eraldi, kumbki omaette. Olen kindel, et ta luges seda, mida kirjutasin. Mina lugesin tema kirjutatut suure kirega. Kuid me ei rääkinud väga tihti. Mul oli tunne, sugugi mitte nukker, et kokkuvõttes mina vajasin teda, tema mind aga mitte. Foucault oli väga, väga mõistatuslik inimene.[31]

Jüri Lipping

[31] Deleuze, "Foucault and Prison", *op. cit.*, lk 280–281.

RETI SAKS. Puutetundlik (2013)

JALGRATTAPASUN JA SURNUD ROTI PERSE

ehk

Mõista-mõista, millised on sinu ihamasinad

Jüri Lipping

Oidipaalsest lõksust pääsemiseks võtavad Deleuze ja Guattari (edaspidi DG) ette psühhoanalüüsi historiseerimise, et nahutada selle ideoloogilis-repressiivset taotlust peegeldada adekvaatselt kõiki kultuurivorme (nn Aafrika Oidipuse küsimus ehk kuidas oidipeerida pärismaalast). Nende käik oli ettevaatlik tiibmanööver Claude Lévi-Straussi jätkuvalt mõjuka tõlgenduse vastu Oidipuse müüdist kui mõtlemise universaalsest, kultuuriülesest struktuurist. Sel otstarbel mobiliseerivad nad terve ajaloolis-poliitilise antropoloogia, mis rajaneb dekodeeriva voolu ja rekodeerivate protsesside loogika bipolaarsusel, ning väidavad Lévi-Straussi kritiseerides, et "sugulussüsteem ei ole struktuur, vaid praktika, *praxis*, menetlus ja isegi strateegia".[30] Uurides ajalooliselt, kuidas erinevad ühiskonnakorraldused ("ühiskondlikud masinad") on iha mitmeti kodeerinud, eristavad DG (raamatu pikas 3. peatükis) metslaste territoriaalset masinat, barbarite despootlikku masinat ja tsiviliseeritute kapitalistlikku masinat.

Algus eelmises numbris.

[30]Deleuze, Guattari 2017: 227; edaspidi AO, tekstisisesed numbrid sulgudes viitavad eestikeelse tõlke lehekülgedele.

Ühiskondlike masinate ajaloo visandamisel on kahene eesmärk: ühelt poolt seletada kapitalismi teket, teiselt poolt aga visandada kaasaegse ihastruktuuri genealoogia. DG järeldavad, et tänapäeva ühiskonnas on iha püütud issi-emme-mina simulatsiooni-maailma lõksu: kapitalism ise on see, mis tekitab Oidipuse kui iha väikese räpase perekondliku saladuse. Kuid nagu nägime, on iha hoopis midagi muud (ta on eeskätt kollektiivne): iha isikustamine, aga ka isiku võimustamine (s.o võimupisikuga nakatamine) on ühiskondliku masina tagajärg, mitte selle põhjus või lähtepunkt. Esmane antus on siiski ihaökonoomia, mitte tähistajaloogika, libiidovoolud, mitte võimusuhted, pagemisjooned, mitte jõukeskmed. Võimusüsteemid ilmuvad välja kõikjal, kus toimub reterritorialiseerumine — nad (re)kodeerivad, olles seega masinlike seadete (repressiivsed) koostisosad. Seaded ise aga kätkevad palju enamat: mitmesuguseid deterritorialisatsioonipunkte ning eeskätt immanentsustasandi ehk organiteta keha moodustamist, mida määratlevad ainuüksi intensiivsustsoonid, üleminekuläved, muutusastmed ja pingepotentsiaalid ning mis sootsiumi kui abstraktse ühiskondliku masina suhtes ilmneb tema viimseima piirina.

Ajalooliselt algseim, s.o territoriaalne masin kodeerib iha jäigalt, aga jaotab võimu ühtlaselt. Voolud inskribeeritakse maa kui väärtuse kandja täiskehale, mida käsitatakse primitiivse tervikuna: "Maa on iha ja tootmise primitiivne, metsik ühtsus" (lk 216). Selle masina olemus on salvestav, maast pärinevate kehade märgistamine ja organite hõivamine. Ta tätoveerib, teeb sisse- ja väljalõikeid, tekitab arme, sandistab, ohverdab, initsieerib — "inimese terve keha märgistatakse režiimi alusel, mis suhestab tema organid ja nende kasutamise kollektiiviga. [---] Et organid oleksid kujundatud sootsiumi järgi ja et voolud tema pinnal voolaksid" (lk 222). Esimene suur katkestus — deterritorialisatsioonile liikumine, mis muudab metslased barbariteks — leiab aset despootliku riigiaparaadi loomisega, see päädib imperiaalse ühtsuse pealesurumisega territoriaalsetele kogukondadele, mida barbaarne masin kokku kogudes, üle kodeerides ja lisatööd omastades konserveerib. Riigi olemuslik tegevus ongi (orjastavatel tingimustel) ülekodeerimine: Suur Juht sõlmib uue liidu, mis pole enam lateraalne, vaid vertikaalne, ning tema rahvas peab järgnema talle

kõrbesse. "Täiskeha kui sootsium on lakanud olemast maa, ta on saanud despoodi kehaks, despoodiks endaks või tema jumalaks. Käsud ja keelud, mis muudavad despoodi tihti peaaegu tegutsemisvõimetuks, teevad temast organiteta keha" (lk 299). Despootlik masin — *Urstaat* ehk "kõige selle igavene eeskuju, mis iga riik olla tahab ja ihaleb" (lk 334), kogu ajaloo ainus põhjapanev lõige — on niisiis ülekodeerimise režiim, kus ühiskond moodustub hierarhiliselt, allutusega transtsendentsele tähistajale, "despoodinimele".

Neile kahele vastandudes iseloomustab kapitalistlikku masinat aga hoopis fundamentaalne paradoks: nimelt rajaneb kapitalism ajalooliselt just dekodeeritud vooludel, s.o kõigi teiste ühiskondade õudusunenäol. Seetõttu on kapitalism väga täpses tähenduses kõigi ühiskondade universaalne vorm: *negatiivne* vorm, sest ta on miski, mida kõik eelnevad majandusformatsioonid on iga hinna eest püüdnud tõrjuda — ilmselgelt seetõttu, et nad rajanesid koodidel (mis toimivad esinduse tasandil), samas kui kapitalism rajaneb dekodeeritud vooludel (mis toimivad tootmise tasandil). Universaalsest negatiivsusest on saanud meie positiivsus; kapitalism ehitub üles kõigi varasemate koodide ja territoriaalsuste hävimisele.[31] Puhas kapitalism on seega kõigi ühiskondade immanentne piir — (skisoidne) piir, mille olemuseks on täielik

[31] Vrd *Kommunistliku partei manifest*: "Kodanlus ei saa eksisteerida, kui ta alatasa ei revolutsioneeri tootmisriistu, seega tootmissuhteid, järelikult üldse kõiki ühiskondlikke suhteid. Kõigi endiste tööstuslike klasside esimeseks olemasolutingimuseks seevastu oli vana tootmisviisi säilitamine muutmatul kujul. [---] Kõik tardunud, roostetanud suhted ning nendega kaasnevad vanad auväärsed kujutlused ja vaated hävivad, kõik kujunevad uued suhted vananevad, enne kui nad jõuavad luustuda. Kõik seisuslik ja kindel haihtub, kõik püha kaotab pühaduse" (Marx, Engels 1981: 40). Sellest universaalsusest johtub ka järgmine samm, iha kategooria historiseerimise võimalikkus: Marx oli väitnud, et üldise tootliku tegevuse avastamine võimaldab meil tervet ajalugu lugeda *retrospektiivselt* kapitalismi vaatepunktist, s.o tööjõu ja kapitali dekodeeritud voolude vaatepunktist. Kapitalism võimaldab meil tagasiulatuvalt näha kapitalismieelseid koode ning mõista ühtlasi ka tema enese dekodeeritud loomust, milleks on totaalse samaväärsuse, ükskõiksuse, indiferentsuse printsiibi toimimine (*Gleichgültigkeit*, nagu Marx ütleb), kus ainus erinevus on vahetusväärtus ning ainsaks aksioomiks väärtus-

voolavus sootsiumi pinnal. Kapitalismi eripäraks on see, et ta ei arvesta enam koodidega ega suuda välja pakkuda säärast, mis kataks ruudustikuna terve ühiskondliku välja (eksiseerivad küll koodide jäägid, kuid keegi ei usu neid enam). Viimaseks suureks koodiks, mille kapitalism oskas tekitada, oligi DG arvates fašism.[32]

Milliseid tõkkeid seab siis kapitalism voolude pidevale rändlemisele, mis on süsteemi minimaalseks püsimiseks hädavajalikud? Kapitalismi problemaatika ei esitu enam koodi termineis, tema probleemiks on välmida dekodeeritud voolude kui selliste mehhanism: aksiomaatika. Kapitalism ei kehtesta norme, reegleid ega seadusi, vaid sõnastab leidlikult aksioome, et hõivata iga vähegi kõrvalekalduv ihavoog, iga pisimgi skisoidne pagemisjoon — mitte seda keelustades, vaid seda kapitaliseerides-kommertsialiseerides ning selle harjal surfates (s.o lisaväärtust nautides — surfamine, kapitalistliku hedonismi sport *par excellence*), kuni see end tühjaks joostes mõne arhailise jääkterritooriumi kaldale heitub justkui mingi tühipaljas ja tarbetu ajukraam.[33]

---

seadus, mis on ühtlasi ka ainus (ületamatu, sest alati nihkes) piir, mis hoiab kapitalismi üleüldises libiidotulvas minemapühkimise eest.

[32]"Kapitalismi kõige fantastilisem majandusliku ja poliitilise reterritorialiseerimise katse on kahtlemata olnud fašistlik riik. [---] Kuidas asjad pööravad fašistlikuks või revolutsiooniliseks — see on universaalse luulu probleem, millest vaikib kogu maailm" (lk 396, 401). Hiljem on Deleuze näinud fašismis ka ühiskonna poolt kriitilises seisundis (ülemaailmne majanduskriis!) ette võetud ohtlikku pagemisjoont, kus kreatiivne energia pöördub agressiivse eneselõikumise rajale: "Kui peaksin omistama fašismile mingi sisu, siis oleks see tüüpiliselt teatav pagemisjoon, mis on muutunud surmavaks." (Vt Dosse 2011: 219.)

[33]Kuna kapitalismil puudub välisus, puudub Teine, siis jäävad veel ainult süsteemisisesed üha paljunevad konfliktikolded ja sõjatsoonid ühelt poolt Kapitali voolavuse (ja pea täieliku osavõtmatuse) ning teiselt poolt Aksiomaatika, s.o luulude mahasurumise, voolude kinnitoppimise, reterritorialiseerimise, keha pinnale energia (tagasi)salvestamise (ehk selle voolust väljatõmbamise) vahel mis tahes pseudonüümi nimel: Rahvus, Isamaa, Vabadus, Tsivilisatsioon, Suur Ühiskond, Hooliv Konservatism, Parem Tulevik, Õiglane Riik (aga nende kõigi pärisnimi on Kapital). Sellised on ka sootsiumi pinnale veetud lokaalsused ja neoarhaismid, mis ühendavad lahti terveid piirkondi ja

"Kapitalistlik aksiomaatika on nii rikas, et lisatakse veel üks aksioom suure kirjaniku raamatute jaoks, kelle sõnavara ja stiili tunnusjooni võib alati elektrooniliste masinate abil uurida ja kokku arvutada" (lk 379) — kui seda just ei mõtestata juba olemasoleva meditsiinilise, administratiivse, kohtupsühhiaatrilise vms aksiomaatika raames. Meenutagem meie oma Kaur Kenderi juhtumit, kelle puhul (taas)leiutati "transgressiivse kirjanduse" aksioom ja maandati nõnda problemaatiline häire süsteemis meelikõditavaks diskursiivseks vaatemänguks. Avalikkus sai tsirkust ja leiba, surfarid riisusid koore, rahvas rahustati maha: laineid löönud protsess sai läbi, tore, nüüd kõik tagasi tööle! Teadlased artikleid kirjutama, perverdid fantaasiaid rikastama, arvamusliidrid keelt teritama, prokurörid seadusepügalaid tudeerima, pornokomisjoni liikmed... teadagi. Kolmekrossiooper missugune! "Kapitalismi vägi selles seisnebki, et ta aksiomaatika ei küllastu kunagi, et ta on alati suuteline eelnevatele aksioomidele mõne uue lisama. [---] sa jääd alati süsteemi laiendatud piiride sisse, isegi kui selleks tuleks ainuüksi sinu jaoks aksioom luua" (lk 384, 386).

Kui kapitalism märgib liikumist koodidelt aksiomaatikale, siis eelkõige sellepärast, et koodid tegelevad objektidega (juba kvalifitseeritud vooludega), kapitalism seevastu aga rehkendab kapitali ja tööjõu abstraktsete kvantiteetide termineis, mida saab käidelda üksnes aksiomaatiliselt. DG võtavad niisiis Marxilt üle tema keskse teesi kapitalismi olemuse kohta: kapitalism on kahe abstraktse elemendi ehk kahe (puhtkvantitatiivse) dekodeeritud voolu — subjektiivse tööjõu ja objektiivse kapitali — *kohtumine*. Esimest ei saa enam kodeerida (päris)orjusena ehk sunnismaisusena, vaid see peab muutuma vabaks ja paljaks *tööjõuks*, mida saab müüa, teist aga ei saa enam määratleda rahakaubanduse või maavaldusena, vaid see peab muutuma puhtaks, ühetaoliseks ja sõltumatuks *kapitaliks*, mis on võimeline seda tööjõudu ostma. Tööjõu ja kapitali konjunktsiooni filosoofiline tähtsus seisneb nende

---

n-ö kaitsevad neid skisovoolude eest (pärismaalaste reservaadid, sõjapealike enklaavid, barbaarsed rämpsriigid, suurlinnade getod, korrumpeerunud Kolmanda Maailma bürokraatia, eraomand, kahtlemata ka Oidipus ise).

ühises liikumises esinduse juurest "üldise tootmistegevuse" juurde.[34]

Õigupoolest on töö avastamine Smithi ja Ricardo poolt ning libiido avastamine Freudi poolt üks ja sama asi: "Freud avastab iha subjektiivse loomuse või abstraktse olemuse, nii nagu Ricardo avastab töö subjektiivse loomuse või abstraktse olemuse — sealpool kõiki esindusi, mis selle taas eriliste objektide, eesmärkide või isegi allikate külge seoksid. Freud vabastab seega esimesena *iha enese*, nii nagu Ricardo "töö enese", ja sellega ka tootmise sfääri, mis otsustavalt esinduse piiridest väljub" (lk 457). See äratundmine moodustab AO keskse teesi: poliitiline ökonoomia ja libidinoosne ökonoomia on loomuldasa identsed. Libiido on osa infrastruktuurist, pole olemas sellist eksistentsivormi nagu "psüühiline reaalsus" ning libiido ei vaja sublimeerimist (või deseksualiseerimist), et hõivata ühiskondlikku välja.

Kuid DG lisavad kohe ka täiendava teesi: kuigi kahe ökonoomia vahel puudub *loomuserinevus*, on nende vahel siiski *režiimierinevus*. Ihatootmine ja ühiskondlik tootmine "on seega samad masinad, kuid sugugi mitte samad režiimid [---] või samad sünteesi kasutused" (lk 288). Erinevus seisneb nende vastavate hõivangute iseloomus, esimene jääb püsima molekulaarsete elementide (paljususe) tasandile, teine aga suundub molaarsete kogumite (organismi) moodustamisele. Suur osa AO analüüsist ongi pühendatud nende kahe ökonoomia vaheliste suhete klaarimisele, küsides ühiskondlike "megamasinate" kolmikjaotust silmas pidades igaühe puhul, milline suhe valitseb seal molaarse ühiskondliku tootmise ja molekulaarse ihatootmise vahel, kui on juba öeldud, et neil on sama loomus, aga erinev režiim. Ning võib osutuda, nagu DG lõpuks järeldavad, "et seal, kus režiimid on kõi-

[34]Pärast Marxi oli sama ideed — liikumine representatsioonilt produktsioonile — laiemas filosoofilises plaanis käsitlenud Foucault oma raamatus *Sõnad ja asjad* (1966, vt Foucault 2015), kus ta näitab DG arvates veenvalt, "millise lõike tekitas tootmise sissetung esinduse maailma. Tootmine võib olla töö või iha tootmine, see võib olla ühiskondlik või ihaldav, ta pöördub jõudude poole, mis ei lase end enam sulgeda esindusse, voolude ja lõigete poole, mis esindusest läbi tungivad ja selle kõikjal läbistavad: esinduse alla on laotatud "määratu varjuloor"" (lk 456).

ge lähedasemad, on loomusidentsus, vastupidi, minimaalne [primitiivsed ja despootlikud formatsioonid]; ja kus loomusidentsus näib olevat maksimaalne [kapitalism], erinevad režiimid kõige rohkem" (lk 513).

Siit johtub kapitalismi kui sotsiaalse struktuuri ja skisofreenia kui protsessi sügav samasus: neid ühendab iha üldise dekodeerimise, voolude totaalse vallapäästmise järele, kumbki ei väsi nõrutamast, väljastamast, vahelt lõikamast dekodeeritud ja deterritorialiseeritud voolusid, mõlemad üritavad vabastada voolu kõigi võimalike vahenditega. Kapitalism ei muuda meid skisofreeniliseks mitte elulaadi tasandil (*American way of life*), vaid majandusprotsessi tasandil: "Meie ühiskond toodab skisosid nagu šampooni või sõiduautosid, ainsa erinevusega, et neid ei saa müüa" (lk 377). Just sel teadvustamatuse tootmispinnal, "kapitali-raha täiskehal" satubki kapitalism vastamisi oma tõelise teisikuga, oma skisofreenilise mitte-minaga. Kui metslaste Maa on ema ja barbarite Despoot on isa, siis kapital on sarnaselt skisoga samuti orb, sest ka temal puuduvad vanemad, ka temal pole ei isamaad — "Mõnikord jääb mulje, et kapitalivoolud sõidaksid hea meelega kuu peale, kui kapitalistlik riik neid maa peale tagasi ei tooks" (lk 397) — ega emakeelt: "Pankuri, kindrali, töösturi, keskastme- või tippjuhi, ministri keel on täiesti skisofreeniline keel" (lk 378).

Kapitalism toimib dekodeeritud voolude aksiomaatikana, ning skiso teeb omal moel sedasama (dekodeerib ja kombineerib). Ent teatud mõttes teeb skiso enamatki: ta ei lase ennast aksiomatiseerida, läheb dekodeeritud vooludega alati kaugemale, pigem loobub üldse vooludest ("tõmbab juhtme seinast"), kui et laseb end kodeerida, loobub üldse maast, kui et laseb end territorialiseerida, ühendab end reaalsusest lahti, tõmbub tagasi organiteta kehale ning sulgub seal vaikselt endasse: iha valib suitsidaalse joone, teiseneb surmatungiks. Ta alistub katatoonilisele kurnatusele, mis johtub ühiskondlike nõudmiste pidevast survest kohaneda, lõimuda, joonduda, see tähendab, sotsiaalselt tasalülituda (vrd *Gleichschaltung*). Tõepoolest, autism "on skiso ainus vahend, millega reageerida oma reaalsusehõivangute tõkestamisele, tõkkele, mille talle seab ette repressiooni-tõrje oidipaalne süsteem. [---] Enne kui skisofreenia saab autismi kunstlikuks

ja isikustatud haiguseks, on ta iha ja ihamasinate tootmise protsess" (lk 193, 46). Aga iha on vool, mitte vooluga kaasa ujumine; iga sidumisettepanek, iga kaasamis- või värbamiskutse võib saada vastuseks Bartleby-laadse pagemisjoone "ma eelistaksin mitte".

Kuigi kapitalism on skisofreeniast üdini läbi imbunud, ei ole viimane sugugi tema identiteet, vaid hoopis tema erinevus, lahknevus ja surm. Kapitalism (kui voolude dekodeerija) on iga ühiskonna *suhteline* piir, sest koodid asenduvad range ja halastamatu aksiomaatikaga, mis hoiab voolude energiat seotud olekus kapitali täiskehal, s.o deterritorialiseeritud sootsiumil. Skisofreenia seevastu on *absoluutne* piir, mis paneb vabas olekus voolud jooksma desotsialiseeritud organiteta kehal (lk 377–378).[35] Säärasena on skisofreenia kapitalismi sügavaima kalduvuse antagonistlik väljund, tema paradoksaalse olemuse tontlik kehastus, mida ta üritab kõikvõimalike rituaalide abil tõrjuda: "Mida ta ühe käega dekodeerib, seda ta teise käega aksiomatiseerib. [---] Võngutakse reaktsiooniliste paranoiliste ülelaengute ja maa-aluste skisofreeniliste ja revolutsiooniliste laengute vahel" (lk 378, 400).

Niisiis pendeldavad ühiskondlikud formatsioonid kahe pooluse vahel sõltuvalt sellest, kas ihamasinatel on lootust sisestada oma immanentsed ühendused sotsiaalsete masinate režiimi (eduline skisofreeniline pagemisjoon, organite perversne skisoidne toimimine, revolutsiooniline utopism) või vastupidi, sotsiaalsed masinad ülekodeerivad iha esinduse transtsendentaalsete sünteeside kaudu (tagurlik paranoiline hõivang, puuduva Tähistaja neurootiline paranoia, reaktsiooniline fašism). Paranoia ja skisofreenia on kaks puhast äärmust, milleni ühiskondlikud (teadvustamatud) hõivangud võivad kapitalismi tingimustes küündida — nendevaheline "skisonoiline" võnkumine, või õieti voolamine moodustabki sootsiumi lõpliku antuse, sotsiaalse kehandi päristise kontuuri. Ühiskond ei ole terviklik totaalsus, ta on energia teisenduste-teisalduste protsess, mis oma allüksusi lakkamatult lagundab ja taasliidab, tõmmates neid kaasa kord molekulaar-

[35] Siin võiks spekuleerida, et "absoluutsus" ei kuulu enam ontoloogia, vaid tontoloogia valda: organiteta keha kummitab kõiki sootsiumi vorme, ning selle pinnal käib ringi üks tont — skisotont.

sete elementide skisoidse avatuse, kord molaarsete kogumite paranoilise suletuse suunas. Siit ka skisoanalüüsi eetilis-poliitiline ülesanne: üritada mitteteadvuse analüüsi tasandil kallutada deliiriumi alati kohalolevat, kurjakuulutavat fašistlikku soodumust libidinoosse hõivangu alternatiivse, revolutsioonilise saamise sihis, teostada läbimurre uude maailma.

*

Tähistasime äsja uhkelt EV sajandat sünniaastapäeva. Kuid mis see Eesti Vabariik õieti on, mis leidis aset "lätete pääl", mis oli see idee, millest ta sündis? Muidugi, EV on üks poliitiline keha, organiteta keha analoog, teatav immanentsusväli, millele annab organisatoorse ülesehituse põhiseadus, mis kodeerib kõige üldisemal tasandil tema õigusruumi ning sätestab muu hulgas tema organite struktuuri (valitsus, õigus, haldus, kaitse, majandus, kultuur jne). See riikliku enesemääramise alusdokument kehastab ühtainsat suurt lõiget selle välja ajaloos, risti-rästi läbipiitsutatud omailma ("julmuse süsteemi") otsustavat ülekodeerimist, uue ajaarvamise algust vastsele megamasinale, mis on mõeldud kestma "igavesest ajast igavesti".

Ent milline oli tegelikult see protsess, mis päädis omariikluse väljakuulutamisega, mis oli see, mis andis sellele "tungile iseseisvuse järele" käegakatsutava reaalsuse? Selle andis Maarjamaa pinnal voolanud deliirium — tohutu aktiivsuspuhang, seninägematu mobiliseerumine, massipsühhoosi mõõtmed omandanud rühmafantaasia ja ses mõttes uue reaalsuse asutamine, mis poolunes sonis või luulutas enesele muistse vabadusvõitluse, 700-aastase orjaöö, peksu mõisatallis, valge laeva, Kalevi kojutuleku, meil aiaäärse tänavas, musta laega toa, kas-siis-selle-maa-keele, pasunakoorid ja karskusseltsid, hernhuutluse ja maltsvetluse, viimase põlvepikkuse poisikese, vaimult suureks saamise, mo armsa isama, aga-ükskord-algab-aja jne jne. Kuni selle esmapilgul sõgeda ideeni välja, et "ükskord kui terve mõte, / ükskord on Eesti riik!"

Ühe rahva ärkamisliikumine oli enneolematu afektitulv, kollektiivne deliirium (lad *deliriare* algses tähenduses: oma ettean-

tud "vaost väljumine", nt päeviline heidab kõrvale sirbi ja võtab kätte pasuna), sõgedana tunduv entusiasm ja ettevõtlikkus, mis olemasoleva asjade seisu suhtes sai ilmneda vaid jabura-jampsiva ihaseadena — hullumeelse ideena, nagu on rõhutatud Tuglasest ("iseseisev Eesti oli hullumeelsete idee") Taageperani.[36] Selle immanentse eksoduse voolus võõramaastus Maarjamaa nende jaoks, kes pidasid seda tule ja mõõgaga enese omaks, ta deterritorialiseerus hoomamatuks fluidumiks, mis valgus heitunud mesilasperena laiali üle ristikheinavälja, kattis selle tuhandeõielise ideaalmaastiku oma olemise lärmiga, kuni lõpuks hõivas enesele uue mesipuu, millel asuda "ehitama oma kodu, kus kord ja õigus valitseks".

Me ütleme pidulikult "hullumeelne idee", kuid ei taju enam lausutud väljendi taustal selle maa keele kohmakat kogelemist, tema uue aapestiku vaevalist, ent sihikindlat väljakoorumist, seda loomalikku kärsimust, milleks on võimeline veel ainult skisoidne ettevõtlikkus: "minu arvates tuleb müüri õõnestada ja sellest läbi tungida viili abil, aeglaselt ja kannatlikult" (van Gogh, vt lk 213). Me võtame endastmõistetavalt tema varjatud ilusa haiguse loovat väge, suuname tema ihamasinate toodetud viskoosse olluse — libidinoosse eluenergia — normaliseeritud, üldise huvi alusel korrastatud kärjestruktuuri ning vaatame härdalt või lausa kiidame sumisedes takka, kui selle ajab ühel kenal päeval omakasulisse purki mõni pintsaklipsustatud psühhopaat.[37] Vahemaa,

[36]"Eesti Vabariik tekkis, kuna oli inimesi, kes ei saanud aru, et realistlikult võttes selline vabariik polnud võimalik. [---] Ei ole realistlik olla liiga realistlik. On kasulik olla ikka natuke hullumeelne kah. Nii nagu oldi pühapäeval sada aastat tagasi. Ja nii nagu oldi laulva revolutsiooni ajal. Minna lauluga võimu vastu ei olnud ju realistlik." Rein Taagepera kõne Eesti Vabariigi 100. aastapäeva tähistamisel New Yorgis, 24. veebruaril 2018.

[37]Psühhopaat on puhta kapitalismi võrdkuju, nagu tuletab meile unustamatult meelde Bret Easton Ellise hälberomaan New Yorgi investeerimispankurist *Ameerika psühhopaat* (1991). Psühhopaatide uurimisele spetsialiseerunud Briti psühholoogi Kevin Duttoni analüüs kaldub kinnitama ideed, et kriminaalsele psühhopaatiale omased isiksusejooned (maniakaalsus, suurusluul, ülim enesekindlus ja minakesksus, manipulatiivsus, valelikkus, süütunde ja empaatiavõime täielik puudu-

mis lahutab EV äradisainitud "riides täiskeha" Juhan Liivi vanast auklikust kuuest on aga jätkuvalt painav meeldetuletus skisofreenia ("ma annan, mis mul on") ja kapitalismi ("ma võtan, mis teil on") paradoksaalsest ühendusest. Tere tulemast tõepoolest — aga kellele?

*

Deleuze on öelnud, et raamatul, mis on millegi *vastu*, pole kunagi mingit tähtsust; loevad vaid need raamatud, mis on millegi uue *poolt* ja oskavad seda tekitada (Deleuze 2004: 192). Nõnda pole AO oma pealkirjale vaatamata sugugi raskemeelne, kriitilist vimma täis raamat. See on hoopis üleannetust mängulustist kantud retooriline provokatsioon, rõõmus adjöö kohitsetud süütundest vaevatud vaimule, entusiastlik ja energiline "hüüavad pasunad, tõuske üles, magajad!". Püüdes tagant kannustada ühiskondlikke muutusi, töötas DG kollektiivne lausumisseade justkui sürrealistide "rikkiläinud" äratuskell, mis heliseb (Walter Benjamini väljendit pruukides) iga minut kuuskümmend sekundit.

AO üritas muuta ühiskonda, küsides, miks oleme lubanud ja enamgi, aktiivselt aidanud ühiskonnal olla just säärane, nagu see on. Sest meie tõde on täpselt niisugune ühiskond, mille oleme oma eluga ära teeninud — "meil on alati need uskumused, tunded ja mõtted, mida me väärime, võttes arvesse meie olemisviisi või elustiili" (Deleuze 1983: 1) —, ning kui tahame, et asjad oleksid

---

mine jne) on lähedases suguluses sellega, mida kapitalism sageli kõige kõrgemalt premeerib. Äriliidritel ja sarimõrvaritel on sarnane ajukeemia ja isikuprofiil: nad on pinnapealselt karismaatilised, kõrge enesehinnangu ja stressitaluvusega, äärmiselt külmaverelised, riskialtid, otsustusjulged, kitsalt tulemusele fokuseeritud, samas jõhkralt hoolimatud, halastamatud, "tapjainstinktiga" isendid. Nende peamine erinevus seisneb selles, et esimestel on võimalus ilmutada oma tüüpomadusi pigem sotsiaalses kui antisotsiaalses kontekstis, mistõttu tegutseb suurem osa neist ühiskonnas juhtivatel kohtadel. Raamatus *Psühhopaatide tarkus* (Dutton 2014) esitab Dutton üsna kõneka nimekirja kümnest psühhopaatide seas levinuimast ametist: tegevjuht, advokaat, meediatöötaja, müügimees, kirurg, ajakirjanik, politseinik, vaimulik, meisterkokk ja riigiametnik.

teisiti, siis tuleb meil ühiskonna teenimise asemel äratada ellu ja panna taas tööle oma iha: "Tehke otsus enam mitte orjata — ja oletegi vabad." (La Boétie 2007: 1032.)

Meie ihade struktuur ja meie ühiskondlik struktuur peegeldavad teineteist; poliitilise ja libidinoosse ökonoomia vahel valitseb homoloogia, mis viitab sellele, et nii subjektiivses kui sotsiaalses tegelikkuses toimib tegelikult üks ja sama mehhanism. Mitteteadvus pole sugugi irratsionaalse individuaalsuse asupaik, koht, kus ühiskondlik reaalsus on välja lülitatud. Vastupidi, just sotsiaalse formatsiooni loogika on see, mis püüab omalt poolt kõigiti tasalülitada meie ihavoogude revolutsioonilisi hõivanguid, suunates need vood tammide ja kanalite võrgustiku kaudu — siit võiks hargneda huvitav paralleel Antonio Gramsci arusaamaga tsiviilühiskonnast kui "kindlustuste ja kaevikute süsteemist" — niisutama meile ettekülvatud fantaasiaid ja fiktsioone.

Küsimus sellest, *kuidas* ihata, on niisiis põhjapanevalt poliitiline probleem. See on iha mikropoliitika, võrdväärne paariline Foucault' kuulsale võimu mikrofüüsikale, mis lähtub samuti küsimuseasetusest: kuidas võim toimib, kuidas võimu teostatakse? See on ülesanne, mida tuleb igal subjektil, igal ühiskonnal, ajastul ja kultuuril üha uuesti lahendada. AO on utoopiline teos, mis ei paku visiooni teistsugusest maailmast, kirjeldades seda maailma fantastilisel moel, vaid näidates väljapääsu sellestsinatsest — tema utoopia ongi väljaspoolsuse terendav tulevik. Kapitalismi ja skisofreenia kahe pooluse või õieti nende katkestatud vooluringi kahe äärmuse vahele visandavad DG kolmanda võimaluse: skisoidse loomingulise protsessi, tundmatusse suunduva läbimurdejoone. Skisofreenia esilemanamine ei tähenda seejuures haiguse ülistamist, vaid selle masina väärtustamist, mis eksisteeriva alfabeedi põhjal sõnade moodustamise asemel hoopis lagundab sõnu uueks tähestikuks: Picasso, Beckett, Kafka, Artaud — mida muud nad alguses olid, kui mitte "kerjuse hambaplagin"? Skisoanalüüs oligi ennekõike teatav eksperimenteerimisviis, poliitika esmasust rõhutav kollektiivne seiklus: "Kõik on

poliitiline, kuid iga poliitika on samaaegselt nii *mikro-* kui *makropoliitika*."[38]

Kas DG visandatud pagemisjoon oli jätkusuutlik, kas see viis kuhugi, kas sellest sugenes midagi? Deleuze'i arvates jooksis nende üritus liiva; kuigi AO tekitas palju kõmu, ei muutnud see õigupoolest midagi. Koerad klähvisid, kuid karavan — kapitali raugematu loogika — liikus häirimatult edasi. Võib lausa tõdeda, et DGst on nüüd saanud moekas akadeemiline kaubamärk, edukalt toimiv moebränd, omamoodi teooriamaailma Dolce & Gabbana — üks aksioom neoliberaalses kultuuritööstuses, "kartulimugula fašism" (Alain Badiou) multikultisoustis, või koguni hiliskapitalismi ideoloogia enese kehastus (Slavoj Žižek). On tõsi, et pagemisjoon pole iseenesest ei loov ega vabastav, seda varitsevad alati ohud: oht minna omadega rappa, joosta peaga vastu müüri, variseda kurnatusest kokku, muutuda tühistus- või hävitusjooneks. Aga ta on alati võimalus — uue territooriumi, uue kartograafia, uue maailma vabastav võimalikkus.

AO eestikeelne tõlge nägi trükivalgust 45 aastat pärast originaali esmailmumist. Sama pikk ajavahemik lahutab ka AOd Martin Heideggeri 20. sajandi suurteosest *Olemine ja aeg* (1927). Mida see ajatelg meile ütleb, milliseid veelahkmeid ja maalihkeid markeerib? Sellele vastamine tarvitseb täiesti omaette geofilosoofiat, kuid meile, kes me elame voolava modernsuse igat mesti pöörete taktis, võiks DG-sündmuse vahest kõige veetlevamaks jooneks saada äratundmine, et raamat nimega *Pasun ja perse* võib olla filosoofiliselt sama fundamentaalne, ontoloogilist diferentsi sama sügavalt mõtestav kui näiteks *Sein und Zeit*. Erinevalt viimasest, mis määratleb autentse inimolu otsustavalt "surma poole olemisena", kalduvad AO autorid siiski rõõmsa elujaatuse (*Sein zur Freude*) suunas. Selle asemel et keeles kui olemise kojas (või kongis) hardalt vakatades äraütlematut kõnetust kuulda võtta, jaksavad nad oma kogeleva intensiivsuse teisendada päästvaks väljamõeldiseks, umbes nagu *Shawshanki lunastuse* peategelane Andy Dufresne, kes "roomas läbi sitajõe ja tuli teisel pool puhtana välja". Olemisunustuses viibivale kodanlasele võib sel igatahes olla

[38]Deleuze 1987: 213. Mikropoliitikast saabki *Tuhandes platoos* skisoanalüüsi asendav funktsionaalne sünonüüm.

samavõrd katartiline toime kui ühel sulnil plahvatusel keset linna välikemmerguid. Säärane perspektiivinihe võiks meid ometi ärgitada rõõmsale teadusele, kui mitte see hingemattev tõsiduse vaim ja selle "riukalik mõistus" ei lõksustaks meie naiivset teadvust taas võimuka oidipaalse riigifilosoofia rüppe.

Ära lase end võimust sisse võtta, mõtle ometi! Mida toodavad sinu ihamasinad, kuhu voolab sinu eluenergia, kuidas laheneb sinu eksistentsiaalne dilemma, sinu hamletlik küsimus: olla või pasundada?

Kirjandus

A r e n d t, Hannah 1958. *The Human Condition*. Chicago & London: The University of Chicago Press

B e n j a m i n, Walter 1996. Paralipomena to 'On the Concept of History'. — W. Benjamin. *Selected Writings, 1938–1940*. Cambridge, MA: Harvard University Press

B e n j a m i n, Walter 2010. Ajaloofilosoofilised teesid. Tlk H. Krull. — W. Benjamin. *Valik esseid*. (Loomingu Raamatukogu, nr 26–29.)

D e l e u z e, Gilles 1983. *Nietzsche and Philosophy*. London: Athlone Press

D e l e u z e, Gilles 1987. *A Thousand Plateaus*. Minneapolis: University of Minnesota Press

D e l e u z e, Gilles 1988. *Spinoza: Practical Philosophy*. San Francisco: City Lights Books

D e l e u z e, Gilles 1990a. *Expressionism in Philosophy: Spinoza*. New York: Zone Books

D e l e u z e, Gilles 1990b. *The Logic of Sense*. New York: Columbia University Press

D e l e u z e, Gilles 1995a [1976]. Three Questions On *Six Times Two*. — G. Deleuze. *Negotiations, 1972–1990*. New York: Columbia University Press

D e l e u z e, Gilles 1995b [1990]. Control and Becoming: Conversation with Antonio Negri. — G. Deleuze. *Negotiations, 1972–1990*. New York: Columbia University Press

D e l e u z e, Gilles 1995c [1988]. On Philosophy. — G. Deleuze. *Negotiations, 1972–1990*. New York: Columbia University Press

D e l e u z e, Gilles 1995d [1973]. Letter to a Harsh Critic. — G. Deleuze. *Negotiations, 1972–1990*. New York: Columbia University Press

D e l e u z e, Gilles 1995e [1972]. Gilles Deleuze and Félix Guattari on *Anti-Oedipus*. — G. Deleuze. *Negotiations, 1972–1990*. New York: Columbia University Press

D e l e u z e, Gilles 1997. He Stuttered. — G. Deleuze. *Essays Critical and Clinical*. Minneapolis: University of Minnesota Press

D e l e u z e, Gilles 2004. How Do We Recognize Structuralism? — G. Deleuze. *Desert Islands and Other Texts 1953–1974*. New York: Semiotext(e)

D e l e u z e, Gilles 2006. Letter to Uno: How Félix and I Worked Together. — G. Deleuze. *Two Regimes of Madness: Texts and Interviews 1975–1995*. New York: Semiotext(e)

D e l e u z e, Gilles 2011. Sekkujad. Tlk E. Hermann. — *Müürileht*, nr 14, kevad

D e l e u z e, Gilles 2013 [1968]. *Erinevus ja kordus*. Tlk M. Ott. Tartu: Ilmamaa

D e l e u z e, Gilles, Félix G u a t t a r i 1998 [1975]. *Kafka: Väikese kirjanduse poole*. Tlk H. Krull. Tallinn: Vagabund

D e l e u z e, Gilles, Félix G u a t t a r i 2014 [1991]. *Mis on filosoofia?* Tlk A. Saar. Tallinn: TLÜ Kirjastus

D e l e u z e, Gilles, Félix G u a t t a r i 2017 [1972]. *Anti-Oidipus: Kapitalism ja skisofreenia*. Tlk M. Kangur, toim. M. Ott. Tallinn: TLÜ Kirjastus [AO]

D e l e u z e, Gilles, Claire P a r n e t 2006. *Dialogues II*. London & New York: Continuum

D o s s e, François 2011. *Gilles Deleuze & Félix Guattari: Intersecting Lives*. New York: Columbia University Press

D u t t o n, Kevin 2014. *Psühhopaatide tarkus: Mida pühakutel, spioonidel ja sarimõrvaritel on meile edu saladuse kohta õpetada*. Tallinn: Äripäev

F a n o n, Frantz 1961. *Les Damnés de la Terre*. Paris: Éditions Maspero

F o u c a u l t, Michel 2000. Preface to *Anti-Oedipus*. — *Power: Essential Works of Foucault 1954–1984*. New York: The New Press

F o u c a u l t, Michel 2011. *Teadmine, võim, subjekt*. Toim. M. Tamm. Tallinn: Varrak

F o u c a u l t, Michel 2015. *Sõnad ja asjad*. Tlk M. Lepikult. Tallinn: Varrak

G r i g o r, Indrek 2017. Külma sõja lapsed. [Vestlus Tanja Muravskajaga.] — *Sirp*, 24. XI

G u a t t a r i, Félix 1984. Machine and Structure. — *Molecular Revolution: Psychiatry and Politics*. New York: Penguin Books, pp. 111–119

H a r m s, Daniil 1996. Sinine vihik nr. 10. — D. Harms. *Maaõlm*. Tlk R. Saluri. (Loomingu Raamatukogu, nr 8–9.)

L a B o é t i e, Étienne de 2007. Arutlus vabatahtlikust orjusest. Tlk M. Niklus. — *Akadeemia*, nr 5, lk 1024–1058; nr 6, lk 1201–1219

M a r x, Karl, Friedrich E n g e l s 1981. *Kommunistliku partei manifest*. Tallinn: Eesti Raamat

M a s s u m i, Brian 1992. *A User's Guide to Capitalism and Schizophrenia: Deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge, MA: MIT Press

N i e t z s c h e, Friedrich 2015. *Moraali genealoogiast*. Tlk A. Luure. Tallinn: Varrak

O t t, Margus 2017. Tagasihoidlikkus. — *Sirp*, 22.12

R e i c h, Wilhelm 1933. *Die Massenpsychologie des Faschismus*. Kopenhagen: Verlag für Sexualpolitik

S c h u s t e r, Aaron 2016. *The Trouble with Pleasure: Deleuze and Psychoanalysis*. Cambridge, MA: MIT Press

S m i t h, Daniel W. 2011. Flow, Code and Stock: A Note on Deleuze's Political Philosophy. — *Deleuze Studies*, Vol. 5 (Supplement), pp. 36–55

S o n t a g, Susan 2002. Vaimustav fašism. — S. Sontag. *Vaikuse esteetika*. Tlk B. Vaher. Tallinn: Kunst

JÜRI LIPPING (1970) on lõpetanud 1996 Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonna politoloogia erialal, magistrikraad (1998, Cambridge'i Ülikool) ja doktorikraad (2007, Durhami Ülikool). Praegu vabakutseline. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid "Uus kostmine vanale küsimusele: Kant ja *Aufklärung* Foucault' vaatepunktist" (1999, nr 4, lk 688–710); "Vürstlik kaasus: Skinner *vs*. Strauss" (2000, nr 11, lk 2374–2394); "Georges Canguilhem: Elu, norm, patoloogia" (2012, nr 4, lk 579–600); "Tsesuurist mõtlemises" (2014, nr 3, lk 487–502) ja "Sfinksi mõistatus" (2016, nr 8, lk 1389–1432); arvustanud C. Miłoszi ja J.-J. Rousseau eestikeelseid väljaandeid ning tõlkinud ja/või järelsõnastanud Althusseri, Derrida, Laclau ja Skinneri tekste.

ABSTRACTS

LEO TOLSTOY. **Statement to the Eighteenth International Peace Congress held at Stockholm**

In the summer of 1909, Leo Tolstoy (1828–1910), known by that time not only as a world-famous Russian novelist but also as a noted preacher of non-violence, was invited, most likely out of formal respect, to attend the eighteenth International Peace Congress held at Stockholm. To the great surprise of politicians, Tolstoy made a decision to partake in the gathering of opponents of war and speak out the truth that alone is capable of relieving mankind of calamities produced by permanent preparations for shedding blood and legitimate murders.

The root of endless wars does not lie in the corrupt and backward political leadership that could be replaced by reestablishment of the society and democratic elections but in the hierarchical and violence-based structure of the very state. The existence of governments depends upon armies and military service; consequently, as long as governments exist, there will be armed conflicts. No war is justified, war is a blatant murder. It goes contrary to the universal law inscribed in the heart and reason of every person "to kill those who are instructed to be massacred, even though they may be the dearest to him or the best of men" (Statement to the Eighteenth International Peace Congress held at Stockholm). People are hypnotized by patriotic propaganda and military glory or forced by threats of coercion into obedient citizens and soldiers to follow what is ordered by people like themselves who, by accident, happened to be kings or, by intrigues, brainwash and elections, have become members of parliaments and joined the ranks of those that deprive themselves of freedom. Tolstoy's proposal for the Congress was not to hold more gatherings of the friends of peace, diminish the frequency of wars and resolve the disputes between governments via arbitration courts and international treaties — he exposes the whole deception of statehood be it promoted by advocates of the state like John Kennedy or Joseph Stalin to shock the conscious-

ness of humanity to awaken as a little boy in an Andersen's fairy tale who dared to break the spell and declare of the king, "He has nothing on!"

Intense work on the statement and rendering it into French for the Congress was accompanied by family discords concocted by Sophia Andreevna, his hysterical wife who was delusionally jealous of his friends and apprehensive that her husband might run away from her and the mansion at Yasnaya Polyana forever, as the deeply religious man had repeatedly promised. In despair, she attempted to poison herself with morphine. On 8 August 1909, Tolstoy learnt that the Congress was postponed for a year, obviously due to his feared participation.

By August 1910, when Tolstoy was re-invited to take part in the Congress, the thinker had completely lost belief in the willingness and capability of the attendees to deal with the genuine causes of wars and put down a short and bitter reply that remained unsent. (Auth.)

JAAK JÕERÜÜT. **Suicidal Europe**

Using abundant quotes from Douglas Murray's book The Strange Death of Europe: Immigration, Identity, Islam, *the author finds unexpected fundamental, political and cognitive links between this book and his article which received the annual prize of* Akadeemia *(2018, No. 7). The article was published before the book was translated into Estonian. Murray's book is a bulky study and analysis of the ostrich policy Europe has practised for decades lying to its people with fatal consequences to Europe, primarily because of the failed migration policy. Although Jõerüüt's prize article was diminutive in comparison with Murray's book, it dealt with several phenomena in Estonian life which are, in principle, the same as elsewhere in Europe, although concrete examples may be different. Both of them observe the attitude which is best characterised by a paraphrase of the well-known film title* Eyes *(still)* Wide Shut.

To a great extent, the question of questions facing Europeans, including Estonians, is whether they are able to understand what genuine patriotism is based on history, culture, home, and homeland, the local nature, love for homeland, be-

ing free of political noise and political burden. The question always is whether the European political leaders are ready to admit their great errors. One of the decisive factors in dissecting all problems and admitting the truth is always, globally, continentally and locally, the freedom of word. (Auth.)

"Estonia should be a country where justice and freedom reign and people can confidently look into the future": By the 17th anniversary of the Republic of Estonia in 1935

To mark the centenary of the Republic of Estonia, we publish a selection of articles that appeared in Estonian newspapers in February 1935 to celebrate the 17th anniversary of the Republic. When the panegyrics of that year are compared to the critical texts of the previous years, which were driven by the years-long economic crisis, although it was already fading, and lasting tension in domestic politics, the state seems to have gone through purgatory. "Now, after 12 March 1934, a radical breakthrough and a great turn for the better have happened. The feeling of hopelessness, political fights, demagogic demands and permanent crises, which were characteristic of our public life before 12 March, have permanently disappeared. The helm of Estonia is in capable and trustworthy hands now, and our people are experiencing a new national rise." On the date mentioned, State Elder (later President) Konstantin Päts arranged a bloodless coup to block the Union of Participants in the Estonian War of Independence from establishing an authoritarian state based on the new constitution. At that, Päts left the constitution unchanged and governed according to it himself using the authoritarian power. On 12 March, the State Elder declared martial law in the whole country with his decree for six months, and appointed Johan Laidoner commander-in-chief of defence forces and chief of interior defence. Immediately after 12 March, Päts and Laidoner's actions were approved by all the parliamentary parties. In summer 1934, political parties acted relatively undisturbed, but on 4 October Päts announced that the Parliament was silenced from then onwards. As the old Parliament was not summoned any more, and the elections of the new one were repeatedly postponed, a period of governing without a parliament began in Estonia when the State Elder issued laws by his decrees. A compulsory ruling by the Min-

ister of the Interior of 18 December 1934 was of central significance in muzzling the press, as it required that the texts of periodicals use a manner of expression that would be "constructive and educative for people's life" and banned disrespect against the "valid democratic public order" and state institutions.

Still, the economic situation in the world was favourable, and the devaluation of the kroon in 1933 did not decrease people's purchasing power — exports grew, and new jobs were created. Thus, it was possible to state on 24 February, the anniversary of the Republic, with satisfaction: "The vital innovations initiated and introduced by the government have noticeably improved the situation in both public and private sectors of economy. Simultaneously, people's mood has improved after having shown a tendency of decline in the recent difficult years of crisis. Although the government authorities have imposed some restrictive laws on the state and the people, this has not been done in the interests of a few individuals but to allow our country and people to live and develop in peace." (Edit.)

JONATHAN LOCKE HART. **Poetry**

GUSTAV LAURINGSON. **Catholicism and evolutionism in the late 19th century**

Habitually, the treatments of relations between Catholicism and science have concentrated on the conflict between Galileo Galilei and the church in the 17th century. Relatively little is known about Vatican's reaction to the development of evolutionary thought, as the earlier writings are greatly based on indirect sources. In 1998, Vatican opened the archives of the Congregation for the Doctrine of the Faith, and, for the first time, researches had access to the original sources, including the documents concerning Darwin's evolution theory and its reception by Vatican's government machinery. The picture that opened about the last quarter of the 19th century turned out to be complicated. Compared to earlier treatments, new aspects, factual mistakes and unsubstantiated emphases were revealed.

The period was characterised by the predominantly negative attitude of Catholicism to evolutionism. Galileo's shadow, however, was still hanging over the relations between the church and science, and the church tried to refrain from a major conflict. The Holy See avoided expressing an official view on evolutionism and reacted only if a concrete complaint about a book arrived at the Index Librorum Prohibitorum.

The only book on evolution that was entered into the list of prohibited books in that period was New Studies in Philosophy: Lectures for a Young Student *by the Italian priest Raffaello Caverni. The polemics about evolutionism peaked in the last decade of the century when the Index Congregation had to assess the books by two theist evolutionists —* Evolution Limited to Organic Species *by the French priest Marie-Dalmace Leroy and* Evolution and Dogma *by the American priest John Augustine Zahm. The examination of both books turned out to be a long procedure. Nonetheless, the books were not entered into the Index despite the ultramontanists' pressure on the Roman Curia. In their books, both Leroy and Zahm relied on Saint George Jackson Mivart, a British naturalist and lay Catholic who had written about theist evolution a quarter of a century earlier. Mivart was an extremely contradictory person who was a connecting link between Darwin, his treatment of evolution and the Roman Catholic faith. Mivart tried to overcome the contradiction between Catholic theology and emerging biology but failed. This resulted in broken relations with Darwinists and, finally, a conflict with the church, the echo of which reached Vatican.* (Auth.)

JÜRI SAAR. **Ascertainment of truth and criminal procedure**

According to the hypothesis presented in the article, the legitimacy (Ger Legitimität*) of justice has a religious origin even in Western secularised law. In its essence, administration of justice is characterised by "holiness" because, in its course, truth is ascertained, although this can mean different things in different cultures and civilisations. Despite the inseparable connection of law and administration of justice with truth, the law itself and institutions of justice cannot become those who define the truth.*

The article analyses the position of truth and the logic of its ascertainment in western administration of justice. Comparatively, it also discusses alternative treatments of truth in Islamic law (Sharia) and Soviet law. On the one hand, the latter represents the long-time Slavic Orthodox tradition. On the other hand, the more than 70 years of existence of the Soviet Union allowed it to create comprehensive criminal law with crystallised viewpoints which are clearly specified.

Selfless striving for truth, a peculiar passion for intellectual honesty, has a long history in the Western world. Viewed from this aspect, the western truth is singular, connected with shared factual reality and based on (empirical) facts as its strongest possible mental foundation. Even in the case of most traumatic events, it is considered most essential to find what "actually" happened.

Along with science, modern western criminal procedure has become a method, a way for ascertaining the truth (what is there really? what happened?), which is urgently needed by people and the whole society. Thus, the court has an institutional obligation to seek for the truth, to bring together the objective truth and the law applied by the court in the best possible way. By comparing the two main types of western criminal procedure from the viewpoint of ascertaining the truth, the article reaches the conclusion about the impossibility of the plurality of truth.

Law cannot invent or construct any special types of truth which can be applied in criminal procedure only and cannot be used elsewhere. Relying on this, it should be thought rather that all different "theories of legal truth" concern the same unique truth that is sought in different ways through alternative procedures. "Post-truth" in law and in the broader sense can be taken as subconscious (psychological) defence, which helps to survive the desperate situation without being fully aware of its seriousness. (Auth.)

TOOMAS KIHO. **Word harbour warden**

GILLES DELEUZE. **What is a dispositif?**
JÜRI LIPPPING. **Marquess and Leopold**

"What is a dispositif?" is an essay by the French philosopher Gilles Deleuze, in fact, his last public presentation in memory of his friend Michel Foucault, delivered in 1988, four years after the latter's death. In this text, Deleuze tries to elucidate the meaning of late Foucault's concept of dispositif *(variously translated as a device, machinery, apparatus, and construction), which from the early-mid-1970s comes to replace the notion of discourse as a main analytical category of Foucault's genealogical-historical studies. Deleuze emphasises the idea that a* dispositif *is a heterogeneous system, a multilinear ensemble, composed of manifold lines, each having a different nature. There are no universal constants, only contingent variables distributed along three major instances that Foucault successively delineates (Knowledge, Power, Subjectivity). Deleuze argues that there are two aspects to analysis of dispositifs which also have a bearing on Foucault's work in general. Thus, one should clearly distinguish between the lines of sedimentation, and the lines of "breakage" and "fracture" (these are Deleuzian lines of flight, the ones that create and destroy). Hence, we have the partition between being and becoming, history and newness, sedimentation and creativity, archive (what we are slowly ceasing to be) and actuality (what we are in the process of becoming): "the part of analysis and the part of diagnosis". The first part is exemplified by Foucault's great books, but the second part can only be glimpsed explicitly in interviews where Foucault traces lines of actualization that open into the future unknown. These interviews redeem from the archive the lines characterising our present, they locate lines of breakage that lead us into new and different regimes of being. Deleuze's essay is followed by the translator's afterword which discusses the intellectual friendship of Deleuze and Foucault, describes their biographical and philosophical connections, and explores practical-political engagements as well as conceptual differences between these two thinkers.* (Transl.)

JÜRI LIPPING. **Bicycle horn and dead rat's ass, or: Guess what your desiring machines are. Part II**

The article is an extensive review-essay on Gilles Deleuze and Félix Guattari's celebrated book Anti-Oedipus *(1972), which appeared in Estonian translation in 2017. The topics that the article undertakes to discuss include the nature of friendship between Deleuze and Guattari, the symbiotic cooperation or "writing-machine" they developed among themselves, their respective intellectual trajectories that led to their fortuitous encounter in the post-68-revolutionary situation in France, their ambiguous attitude toward the teaching of Jacques Lacan, their critique against the reigning structuralist paradigm and representational thinking, their anthropo-political genealogy of capitalist system vis-a-vis other social formations that historically preceded it, and their famous conceptual invention — body without organs as the exhaustively deconstructed-deterritorialised outermost limit of every society.*

The article begins with the elaboration upon Foucault's famous dictum that AO is an "introduction to the non-fascist life" — that it is an extraordinary book of ethics (in the manner of Spinoza) whose ethico-political thrust could be summed up in the maxim: do not become enamoured of power. It then proceeds to account for DG's social ontology: their general theory of flows, cuts, and stocks, their conception of the unconscious as a libidinal machine rather than a linguistic structure, a social factory rather than familial theatre, whereby desire is not defined by a lack, negativity or castration but is characterised by productivity, spontaneity and capacity for creation. Lastly, the article discusses the nature of capitalism, its essential proximity to schizophrenic decoded flows ("all that is solid melts into air"), which it does not attempt to codify and control anymore, as all the previous social formations did (savage territorial machine, barbarian despotic machine). Instead, it preys upon the inherent liquidity of everything, subjugating it to its own all-devouring profiteering logic. Capitalism and schizophrenia thus constitute the two poles of social unconscious libidinal investment, so much so that between the deadlock points of paranoid-fascist fixation and the open-ended schizoid-revolutionary lines of

flight, the question "How to desire?" turns into a paramount political problem. (Auth.)

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XIII**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

GILLES DELEUZE (1925–1995), French philosopher

JONATHAN LOCKE HART PhD (1965), professor of literature at Shanghai Jiao Tong University and the University of Cambridge

JAAK JÕERÜÜT (1947), Estonian writer and politician

TOOMAS KIHO PhD (1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

GUSTAV LAURINGSON (1961), theologian

JÜRI LIPPING PhD (1970), political theorist

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

JÜRI SAAR PhD (1956), professor of criminology at the University of Tartu

RETI SAKS (1960), Estonian artist

LEO TOLSTOY (1828–1910), Russian writer

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

XIII

Algus 2018. aasta 6. numbris.

24. veebruar [1946] (pühapäev). Jäine tuul ulub ja vingub. Tuiskab peenikest lund, nii et lühikese maa peale pole midagi näha.

Prof. Henn Partsi põrmu ümber aga on kogunenud tema omaksed ja sõbrad, et teda puusärki panna. Kostab klaveri saatel pühalikult laul: "Mind laske, oh mu armsad, veel vähe viibida siin..." Küünlad säravad leegi võbisedes kergest õhuliikumisest ja paiskavad suurtelt ilupuudelt valguse kadunu tardunud palge... Õp. A. Janni aga, toetudes tekstile Matteuse ev. 26,39: "Minu Isa! kui see võib olla, siis mingu seesinane karikas minust mööda; ommeti mitte nõnda, kui mina tahan, vaid kui sina tahad,"[582] iseloomustas kadunud õpetlast vaimse isiksusena, kes palavalt armastanud oma kodu, oma tööd ja kutset ja alati elu jaatanud. Veel möödunud suvel oli ta vaadanud kaske oma kodu õues,[583] millel sõda viinud ladva, ja tähendanud, et võiks ju uus kask istutada murdunu asemele, kuid ta on armsaks saanud, ehk kosub ta veel. See palav armastus kodu ja oma töö vastu ja elu jaatamine jäägu püsima ka tema sõprade seas kadunu pärandusena.

Siis kostsid klaverilt vaikselt Beethoveni "Kõik taevad laulvad Jehoovale kiitust"[584] algava kirurgi Inga Freibergi[585] ettekandel.

---

[582] Vrd "Minu Isa, kui see on võimalik, siis möödugu see karikas minust! Ometi ärgu sündigu nõnda, nagu mina tahan, vaid nii nagu sina!" (Mt 26:39).

[583] Partsid elasid Tartus Puiestee tn 43a.

[584] "Die Ehre Gottes aus der Natur" (Die Himmel rühmen des Ewigen Ehre...), sõnad Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769).

[585] Inga Freiberg (1924), õppis T(R)Ü arstiteaduskonnas 1942–1944 ja 1944–1947, lõpetades selle, meditsiinikandidaat 1953 (Leningrad). Tartu linnahaigla ordinaator 1944–1945; TRÜ operatiivse ja ortopeedilise kirurgia kateedri laborant 1946–1947, anatoomia kateedri assistent 1947–1948, biokeemia kateedri assistent 1948–1949, aspirant Leningradis 1949–1952; Tallinna Vabariikliku Haigla lastekirurg 1952–1990; Tallinna Pedagoogilise Instituudi vanemõpetaja 1968–1978, kirurgia dotsent 1978–1995, TLÜ loodus- ja terviseteaduste instituudi emeriitdotsent; ENSV Tervishoiuministeeriumi õpetatud nõukogu teaduslik sekretär 1958–1968.

Veel lühike palve, kadunu põrmu õnnistamine ja laul "Üks vägev kutse tuli kõrgest: "Tund käes, sa pead lahkuma!"", ja puusärk kadunuga kanti prof. Hiie, lahkunu poja treffneristi,[586] Alo Tilk'i ja minu poolt üle tänava Peetri kiriku, kus kadunu oli II pihtkonna vanemaks. Tuisk aga ajas lund silmi ja ähvardas kandjaid kogu puusärgiga ümber paisata. Veel mõned sügavalt tuntud sõnad õp. A. Janni poolt ja laul "Tähtede taga",[587] mida kadunu olla alati armastanud, siis jäi puusärk kiriku üksindusse.

Väljas aga ulus endiselt vali tuul, kandes oma hääli ka kirikusse, ja logistas tontlikult sõjapäevil katuselt lahtikistud plekki...

Teaduskonna 34 liikmest võtsid kadunu puusärki panekust osa vaid Valdes, Hiie, Veiderpass, Aunap ja mina. Juhtisin sellele koduteel Valdese tähelepanu. Ütles pika vaikimise järgi: "See-eest olid aga need kõik kadunud vanad kaaslased."

Meenus tuisus kadunu vankumata optimism, mis tema sõpradeski meeleolu parandas raskeil tundidel ja tõesti elu jaatama õpetas.

Kadunu oli pikemat aega haige, viibis mõnda aega isegi prof. Vadi juures kliinikus, kuid pikemat aega kestnud haigus jäi selgitamata. [---]

Meenus ka eelviimane kateedrijuhatajate koosolek, mil kadunu kõrval istusin ja taas optimismi tema ellusuhtumisest ammutasin.

Ta nägi väga halb välja, oli tsüanootiline,[588] väsinud. Lahkus vara enne koosoleku lõppu. See oli viimne kord, kus teda nägin ja temaga vestlesin...

25. veebruar (esmaspäev). Prof. Vadi haigustus mõni päev tagasi südameinfarkti ja viibib praegu haigena kodus. Täna tema sünnipäev. Saatsime abikaasaga temale maikellukese õnnitlustega ja

[586]Hugo Parts (1929 – 25. VI 2006 Tartu) õppis Hugo Treffneri Gümnaasiumis 1935–1943 ja lõpetas Tartu 1. Keskkooli 1946. aastal.

[587]"Tähtede taga" (Tähtede taga kord koidab sul taevas, / ootus ja lootus seal täide sul läeb!), viis Franz Wilhelm Abt (1819–1885), sõnad Ida von Hahn (1805–1880), tõlkinud Mihkel Kampmaa (1867–1943).

[588]S.t sinaka nahaga.

soove peatseks paranemiseks. Subjektiivsete nähtude kõrval on tekkinud mõõdukas t° ja settereaktsiooni kõrgenemine. Seisund on rahutust äratav, kuigi haige on optimistlik. Teda ravib Kõrge, konsultandina külastanud ka prof. Lepp.

26. veebruar (teisipäev). Õppe-metoodiline nõupidamine Tartu R. Ülikoolis.[589]

Nõupidamine kestis üle nelja tunni ja oli väsitav. Kadari, kes istus minu vastu, vahel suikus, piip (kustunud) rippudes suus.[590]

Prof. Partsi matusepäeval, s.o. 27. veebruaril, toimus nõupidamise teine tööpäev, mis oli pühendatud teadusliku uurimistöö küsimustele.[591]

27. veebruar (kolmapäev). Sadas tihedat värsket lund, kuna kahvatu veebruaripäike püüdis asjata läbi murda hallidest taevalao-

[589] Autori märkus "Vt. lk. 5", s.t kaks järgmist lõiku on päevikusse lisatud 27. veebruari sissekande lõppu.

[590] Vt "Õppemetoodiline nõupidamine TR Ülikoolis". — *Postimees*, nr 49, 28. II 1946, lk 2. Nõupidamise esimesel päeval tehti kokkuvõtteid sügissemestri töötulemuste kohta. Õppeprorektor Harald Habermani sõnavõtu järgi töötas ülikoolis sel ajal 515 õppejõudu ja õppis 1975 üliõpilast (möödunud õppeaastal oli üliõpilasi olnud 957). Tunduvalt oli vähenenud "õppetöölt lahkunute ja ülikoolist kõrvaldatud" üliõpilaste arv — 7%. 32 väga tubli üliõpilase hulgas tõstis kõneleja esile järgmisi: Kaupo Adler, Johannes Kalits, Alma Põldvee, Endel Nirk, Arved Raun, Adele Säärits jt. Töödistsipliin aga jätvat soovida matemaatika-loodusteaduskonnas ja arstiteaduskonnas. Parimate õppejõudude "suunavate ettekannete" hulgas kõneles nõupidamisel ka Albert Valdes teemal "Õppemetoodilise töö korraldamisest kateedri juures".

[591] Päevikusse on lisatud ajalehelõige: "Teaduslikust tööst TR Ülikoolis". — *Postimees*, nr 51, 2. III 1946, lk 2. Ülikooli õppemetoodilise nõupidamise teisel tööpäeval pidas pika ettekande "Teadusliku töö korraldamine TR Ülikoolis" teadusprorektor Karl Taev, rõhutades, et "tõeline eesti teadus on saanud oma arenemisvõimalused alles nõukogude aastail, kuna kogu möödunud sajandi kestel ja ka kodanliku valitsuse ajal puudusid need tal peagu täiesti. Nõukogude korra kehtestamisega muutus TR Ülikool eesti ülikooliks, kus iga õppejõud — teadusliku ala töötaja — võib pühendada kõik oma võimed teaduse edasiseks arendamiseks". Ettekandele järgnesid läbirääkimised ja võeti vastu ülikooli teadustööd puudutav resolutsioon.

tust katvaist pilvedest, täites loodust omapärase tuhmi valgusega. Õhus nagu oleks tundunud kauget lähenevat kevadet.

Peetri kirikus toimus sellal prof. H. Partsi põrmu ärasaatmise talitus. Õp. A. Janni, toetudes Matteuse ev. sõnadele (25,23) "Sina hea ja ustav sulane",[592] iseloomustas kadunut elavates värvides inimesena, õpetlasena ja kirikutegelasena, rõhutades ka tema tööd Peetri koguduse nõukogu liikmena, II pihtkonna juhatuse abiesimehena ja kirikuvanemana. Puusärgi kõrval, mis oli asetatud kuuskede vahele, seisis auvalve farmaatsia üliõpilasist. Rohked pärjad ja lilled ümbritsesid puusärki.

Laulu "Jää jumalaga, kodu, mu rõõmu-, muremaa!"[593] lõppedes kanti puusärk Peetri koguduse juhtivate jõudude poolt välja lihtsale reele, mis oli kadunu sooviks, ja leinarong suundus ülikooli kalmistule. Peale lühikest vaimulikku talitust õp. A. Janni poolt ütlesid kadunule järelehüüdeid ja asetasid pärjad Tartu R. Ülikooli ja arstiteaduskonna poolt prodekaan E. Karu, farmakognoosia ja rakendusfarmaatsia ja apteegi retseptuuri kateedri poolt (pärg loorberilehtedest) prof. N. Veiderpass, farmatseutilise keemia kateedri pere poolt *dr. pharm.* Siim,[594] Apteekide Peavalit-

[592] Vrd "Ta isand lausus talle: "Tubli, sa hea ja ustav sulane, sa oled olnud ustav pisku üle, ma panen su palju üle. Mine oma isanda rõõmupeole!"" (Mt 25:23).

[593] "Ma rändamast nüüd tulen" (Ma rändamast nüüd tulen, / mul käidud maine tee), viis: "Oh Jeesus, Sinu valu" Hans Leo Hassler (1564–1612), sõnad 1. ja 3. salm Hugo Voldemar Pärno (Pärn; 1903–1984), 2. salm Elsa Hansson.

[594] August Siim (1904 – 21. VII 1968 Tartu), õppis TÜ õigusteaduskonnas 1924–1925, arstiteaduskonnas 1925–1926 ja rohuteaduse osakonnas 1926–1930, lõpetades selle, *mag. pharm.* 1930, *dr. pharm.* 1939, korp! Sakala liige. H. Siimu Narvamäe apteegi juhataja Tartus 1930–1936 ja 1941–1944; TÜ farmatseutilise keemia instituudi vanemassistent 1936–1940, farmatseutilise keemia kateedri assistent 1940–1945, vanemõpetaja 1945–1946, kateedri juhataja kt 1946–1948; ühtlasi TRÜ apteegi juhataja 1940–1941 ja 1944–1948, Apteekide Peavalitsuse apteekide osakonna juhataja 1944; Tallinna farmaatsiatehase laborijuhataja 1949–1952; EPA bioloogilise ja orgaanilise keemia kateedri vanemõpetaja 1952–1953, professor 1954–1968, kateedrijuhataja 1953–1968.

suse süsteemi kuuluvate teenistujate poolt *dr. pharm.* H. Paris,[595] Tartu linna- ja maa-apteekide poolt E. Avald,[596] farmaatsia üliõpilaste poolt *stud. pharm.* Liivia Kirsch,[597] Peetri koguduse nõukogu ja II pihtkonna juhatuse poolt Kuusloo[598] ja praegu elavate sõprade poolt Alo Tilk. Pea uppus värske kalm kuuseokstesse ja

[595]Hermann Paris (1891 – 19. XII 1954 Tallinn), lõpetas Moskva Ülikooli proviisorina 1918 ja TÜ rohuteaduse osakonna 1927, *mag. pharm.* 1928, *dr. pharm.* 1932, EÜSi liige. Apteekri abiline Pihkvas 1906–1911 ja Moskvas 1911–1915, Petrogradis hospitali apteegis 1915–1916, Esimeses maailmasõjas 1916–1917, apteekriõpilane Moskvas 1917 ja proviisor 1918, Tervishoiu Peavalitsuse apteegiosakonna eriteadlane Moskvas 1918, apteegi juhataja Baškiirias 1919–1921; TÜ apteegi juhataja 1925–1940, ühtlasi TÜ õppeülesandetäitja a-st 1928, eradotsent 1935–1937, dotsent 1938–1941; Saksa okupatsiooni ajal mõisteti 1941. a septembris 6 kuuks koonduslaagrisse; ENSV Apteekide Peavalitsuse ülema asetäitja 1944–1947, ENSV TA Keemia Instituudi farmaatsiasektori juhataja 1947–1951, põlevkivikeemia sektori vanemteadur 1950–1952, Kose apteegi juhataja 1951–1954.

[596]Ernst Avald (Avvald; 1891 – 11. XI 1969 Tartu), lõpetas Kaasani Ülikooli farmatseudina 1912, õppis TÜ rohuteaduse osakonnas 1925–1926. Kaasani Ülikooli apteekri abiline 1912, Samara garnisoni apteegi farmatseut, opteerus 1921; Tartu kliinilise psühhoneuroloogiahaigla apteegi juhataja 1950. aastail.

[597]Liivia Kirsch (Livia K.; 1923 – 1. III 2003), õppis T(R)Üs farmaatsiat 1942–1944 ja 1944–1946, farmaatsiakandidaat 1952. TRÜ galeenilise farmakoloogia ja apteegiretseptuuri kateedri vanemlaborant 1946, galeenilise farmakoloogia ja farmatseutilise keemia kateedri assistent 1946–1953, vanemõpetaja 1953–1956, dotsent 1956–1958, farmaatsia kateedri dotsent 1958–1981, ravimtaimede õppelabori töötaja 1983–1985.

[598]Villem Kuusloo (Kustlov; 1884 – 11. XI 1977 Tartu). Pagarisell (sellikutse 1903, meistrikutse 1917) Jõgeval, Tartus, Tallinnas, Peterburis ja Helsingis, pagaritööstuse omanik Tartus Riia tn 75 a-st 1913, Vabadussõja ajal Ühistöö toitlusosakonna juhataja, sõdurite ja ohvitseride kodude asutajaid ja juhataja Tartus, Tartu Töösturite Keskühingu asutajaid, esimees 1930–1944, Tartu Pagaritööstuse Ettevõtjate ja Meistrite Ühingu asutajaid ja esimees 1917–1944, Tartu linnavolinik rahvaerakonna nimekirjas a-st 1934, Tartu Peetri koguduse nõukogu liige, ühtlasi 2. pihtkonna esimees 1945. aastani ja kirikuvanem, pärast sõjajärgset pihtkondade ühendamist koguduse juhatuse esimees 1945–

pärgadesse. Pärjad asetasid vaikselt ka kaks kadunu korteris elavat ohvitseri.

Laulu järel "Jumal, Sul ligemal" ja "On sõpradest" lahkuti vaikselt värske kalmu juurest. Hallist taevast aga langes pidevalt pehmet värsket lund.

Teaduskonna liikmetest võtsid osa: Tomingas, Karu, Veiderpass, Hiie, Kingisepp, Käer-Kingisepp, Raatma, Aunap ja mina. Hauani kanti puusärk kadunu lähemate kaastööliste, sõprade, kirikutegelaste ja üliõpilaste poolt.

28. veebruar (neljapäev). Seminar. Päevakorras olid ettekanded: E. Peebsen,[599] "Nõukogude võim kui proletariaadi diktatuuri riiklik vorm" ja V. Alttoa,[600] "Klassivõitlus proletariaadi diktatuuri tingimustes".

1959, seejärel juhatuse lihtliige 1959–1964. *Ants Toominga andmed sõjajärgse aja kohta.*

[599]Evald Peebsen (Pebsen; Evald Nikolai P.; 1900 – 20. VIII 1987 Tartu), lõpetas TÜ loomaarstiteaduskonna 1932, veterinaariakandidaat 1947, korp! Fraternitas Dorpatensise liige. TÜ loomaarstiteaduskonna abijõud ja nooremassistent 1930–1932; Tallinna Kopli tapamaja ja konservivabriku juhataja 1932–1933, Tallinna Eksporttapamaja veterinaar-sanitaarekspert 1933–1941, loomaarst Harjumaal ja Tallinnas 1942–1945; TRÜ veterinaar-sanitaarekspertiisi kateedri juhataja ja dotsent 1941 ja 1945–1951, veterinaariateaduskonna dekaan 1947–1951; EPA epizootoloogia, mikrobioloogia ja veterinaar-sanitaarekspertiisi kateedri juhataja ja dotsent 1951–1963, mikrobioloogia kateedri juhataja ja dotsent 1963–1965, liha-piimatehnoloogia ja mikrobioloogia kateedri dotsent 1965–1975, veterinaariateaduskonna dekaan 1951–1952.

[600]Villem Alttoa (Alto; Vilhelm A.; 1893 – 3. VI 1975 Tartu), lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna eesti ja üldise kirjanduse alal 1929, *mag. phil.* 1931 (filoloogiakandidaat 1946), filoloogiadoktor 1961, ÜS Raimla liige. Virumaa Rannu vallakooli õpetaja 1914–1915, Pajusti vallakooli juhataja kt 1915–1916 ja 1920–1926; Esimeses maailmasõjas vabatahtlik 1917, I Eesti polgus 1917, Saksa sõjavang 1917–1918, interneerituna Prantsusmaal 1918–1920; Viru-Nigula algkooli õpetaja 1920–1921, Koonu-Ärina algkooli õpetaja 1921–1922, Kiltsi algkooli õpetaja 1923, juhataja 1924–1926, Vao algkooli õpetaja 1923–1924, Tartu Õpetajate Seminari õpetaja 1928–1932, Tartu Tütarlastegümnaasiumi õpetaja 1929–1933, Tallinna Pedagoogiumi õpetaja 1932–1935; koolinõu-

Mõlemad kõnelejad väitsid, et proletariaadi diktatuur toetub piiramata vägivallale kodanliste elementide suhtes. Viimaste hulka kuulub enamuses ka talurahvas, kes tahab alati teenida teiste arvel. Eriteadlasi vajab diktatuur seni, kuni pole kasvanud omad kaadrid; kes siis kaasa ei tule, jäävad eemale.

Sm. Uibo soovitas võtta arutluse alla, kas Lenini esialgne seisukoht, et proletariaadi diktatuur toetub vägivallale, on aegade jooksul muutunud või püsib täies ulatuses. Otsustati see küsimus võtta järgmise seminari päevakorda.

H.[601] magas pea rinnal, vahel hetkeks ärgates.

Veebruar.[602] Hoian käes kahte dokumenti, mis on kustumatuks tõenduseks nõukogude arstide mitte üksnes eesrindlikkusest, vaid ka ainult Nõukogudemaal mõeldavast kõrgest kvalifikatsioonist.

Ühes dokumendis kirjutab Lohusuu arstijaoskonna juhataja N. Karamkov,[603] et haige... kannatab südame haigust, ja toob siis ladinakeelsete diagnoosidena: "Status vibrilis et Neuriglia gordis."

Teine dokument on toodud sõnastuses:

Tõendis!

Kodanik S[---] on raske haige. Diagnoos: *Status fibrilis et Neurolgia.* Vabastan tööst 1. II – 5. II 1946 a.

---

nik (koolide inspektor) Läänemaal 1935–1936 ja Narvas 1936–1937, Haridusministeeriumi koolivalitsuse direktor 1937–1940; ENSV Hariduse Rahvakomissariaadi kooliosakonna juhataja 1940–1941; Saksa vang 1941–1942, Haapsalu lastekodu juhataja 1942–1944, Uuemõisa põllumajanduse mehhaniseerimise kooli õpetaja 1944; Läänemaa koolide inspektor 1944–1945, Haapsalu Õpetajate Seminari direktor 1945; TRÜ õppejõud 1945–1946, dotsent 1946–1963, professor 1963–1975, Lääne-Euroopa kirjanduse ja klassikalise filoloogia kateedri juhataja 1961–1972, eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri õppejõud a-st 1972.

[601] Ilmselt Valter Hiie.

[602] Algtekstis kuupäeva kohal lünk. Teksti vt TÜR KHO, f 77, s. 40, l. 11.

[603] Isikuandmed teadmata.

Juhan Susik[604]
Mustvee jaoskonna arst.

Status vibrilis Karamkovi ja *status fibrilis* Susiku dokumendis tähendavad kindlasti *status febrilis*'t, s.o. palavikulist seisundit, ja pole üldse diagnoos, veel vähem südamehaigus.

Neurilgia[605] ja *neurolgia* on õigekeelsuselt moonutatud neuralgia ehk närvivalu, et aga olemas on *neuralgia cordis* (Karamkovi *gordis* võib ainult olla *cordis*), s.o. südame neuralgia —, selles lubatagu kahelda, vaatamata Venemaalt tulnud arstide eesrindlikkusele ja kõrgele kvalifikatsioonile. Seatakse ju igal sobival ja sobimatul võimalusel eesti kohalikele arstidele eeskujuks nõukogude arste...

Aga ka nõukogude õed ei hooli õigekeelsusest palju. Näiteks on sõnad: *Seerjumi Laboratoorjum, kontsultant*...

3. märts (pühapäev). Uueks dekaaniks on määratud A. Valdes, arvates 1. märtsist 1946.

8. märts (reede). Sel päeval tähistas Nõukogude Liidu töörahvas rahvusvahelist naistepäeva. Eelpäeval korraldas TRÜ piduliku aktuse.[606]

---

[604]Isikuandmed teadmata.

[605]Nii päevikus.

[606]Päevikusse on kleebitud ajalehelõige "Rahvusvahelise naistepäeva aktus TR Ülikoolis". — *Postimees*, nr 56, 8 . III 1946, lk 1. Pärast Hilda Moosbergi avasõna pidas kõne ülikooli kaadrite osakonna juhataja Jenny Nõu. Medali "Ennastsalgava töö eest Isamaasõja päevil" said Aira Kaal, vanemraamatupidaja Berta Koch, rektori kantselei juhataja Alviine Kurg, teaduslik sekretär Irene Maaroos, professorid Elfriede Ridala ja Alma Tomingas ning üliõpilased Adele Säärits, Evi Prink, Õie Toming ja Dore Zaporje. Nende nimel tänas Elfriede Ridala. Töösstuskaupadega premeeriti järgmisi seltsimehi: dotsent Hilda Moosberg, kehakultuuriteaduskonna õppejõud Herta Niitra, assistent Liidia Tanimäe, laborant Helle Lokko, pearaamatupidaja abi E. Odrats, dispetšer H. Hanson, botaanikaaia tööline A. Kiviste, preparaator P. Piir, söökla tööline M. Villemson, preparaator A. Mill, mehaanika töökoja abimotorist L. Verev ja vanemõpetaja Alma Ruubel. Aktuse lõpetasid üliõpilane Ellen Rohtla oma luuletusega "Emale" ja ülikooli naiskoor Richard Ritsingu juhatusel.

Naistepäeva puhul kohustas Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee oma päevalehtedes avaldatud otsuses (juurdekleebitud leht).[607]

Huvitava kirjutise avaldas ka Alice Haberman *Postimehes* nr. 56, 3 (1946) 8. märtsi numbris.[608]

Saadud medali eest soovisin oma laborandile D. Zagorjele tugeva käepigistusega õnne. Punastus kui kooliplika.

9. märts (laupäev). Akadeemik I. P. Pavlovi 10-da surmapäeva tähistamise aktus T. R. Ülikooli aulas. Aktuse avas sm. Uibo sissejuhatavate märkmetega Pavlovi isiku ja tema tähtsuse kohta, millele järgnesid ettekanded.[609]

Viimane ettekanne jäi referendi haiguse tõttu ära. Minu ettekande puhul (promotsioon Cambridge'is, levkoid[610]) U. ja

---

[607]Vt "Rahvusvahelisest naistepäevast 8. märtsil: ÜK(b)P KK otsus". — *Postimees*, nr 56, 8. III 1946, lk 1. Päevikusse on kleebitud sellest osa, mis algab nii: "ÜK(b)P KK kohustab kõiki parteiorganisatsioone korraldama rahvusvahelist naistepäeva 8. märtsil töötavate naiste edasise kommunistliku partei ümber koondamise tähe all sotsialistliku ülesehituse programmi edukaks täitmiseks uuel viisaastakul."

[608]Päevikusse on kleebitud ajalehelõige: Alice Haberman, Riikliku kirjandusmuuseumi direktor, "Eesti naine enne ja nüüd". — *Postimees*, nr 56, 8. III 1946, lk 3. Artikkel algab nii: "Eesti naine aastal 1939 ja eesti naine aastal 1946 — need on naised kahest erinevast maailmast. ESIMENE — mitte kunagi tulevikule kindel, alalises vallandamishirmus end tööandja tujude alla painutav, raskelt rõhuva töö ja troostitu elukoorma all ägav töölisnaine, või oma mehest olenev "kodukana", või ebavõrdsuse ja alahindamise all kannatav naisharitlane. TEINE — enesekindel, omil jalul seisev, julgelt eluraskustega võitlev ja kõiki raskusi ületav, täieõigusliku ühiskonnaliikmena loovast tööst ja riigielust osa võttev naine."

[609]Päevikusse on kleebitud väljavõte kavast: "1. Avasõna. 2. Prof. H. Normann: Eluloolisi andmeid J. P. Pavlovist. 3. Prof. E. Käer-Kingisepp: J. P. Pavlovi teaduslikust tööst. 4. Dots. V. Üprus: J. P. Pavlovi mõjust kliinilistele distsipliinidele. 5. Mag. H. Aller-Maiste: J. P. Pavlovi tähtsusest psühholoogias." — Herbert Normanni ettekande mustandkäsikirja vt TÜR KHO, f 77, s 147.

[610]Herbert Normanni ettekande käsikirjast: "Lilledest armastas Pavlov kogu eluaeg levkoisid. Maikuul lahkudes Leningradist, asus ta kohe

H. muigasid,[611] esimesel juhul nähtavasti heakskiitvalt, viimast vist pidades romantiliseks.[612]

Ettekanded olid kõik head. Käer-Kingisepa oma selge ja ülevaatlik, Üpruse oma samuti (viimane rääkis vabalt, märkmeid peaaegu kasutamata).

Minu ettekande puhul tehti minule hiljem komplimente (Roots, Käer-Kingisepp), olla sisult väga huvitav olnud.

Kuulajaid oli vähe, peamiselt üliõpilased. Aktuse korraldas ülikool koos ENSV Teadusliku Arstide Seltsi Tartu osakonna juhatusega. Arstidest olid aktusel vaid L. Juhkam[613] ja Grünthal, õppejõududest Hiie, Kingisepp, Kõrge, Poska-Teiss,[614] Veiderpass. Sm. Hionile, kes viibis Tartus, oli ka saadetud kutse, kuid ta ei saanud ilmuda.

---

maale jõudmisel lillesõõride kaevamisele, töötades sageli säärase innuga, et ei saanud pärast uinuda."

[611] Arvatavasti Arkadi Uibo ja Valter Hiie.

[612] Autori märkus päeviku veerisel: "Esinesin I korda kalossides."

[613] Linda Juhkam (1895 – 10. IV 1976 Tartu), õppis Mihhail Rostovtsevi eraülikooli arstiteaduslikel kursustel Tartus 1917–1918, TÜ arstiteaduskonnas 1919–1924, lõpetades selle, ENÜSi liige. Vabadussõjas Viljandi Punase Risti laatsareti õde; Troitsa mõisa emade ja laste nõuandekoha ning sünnitusmaja juhataja, Kuressaare emade ja laste kodu juhataja, Naiskodukaitse Saaremaa ringkonna liige ja nõuandearst 1927–1936, seejärel Naiskodukaitse keskjuhatuse sanitaarosakonna vanem nõuandearst, Nõmme Rinnalaste Kodu lastearst, Nõmme esindajana Kodumajanduskoja liige 1940; Eesti Rahva Ühisabi Tartu piirkonna 2. ringkonna juht 1943, Tartu Rinnalaste Kodu arst-pediaater ja juhataja.

[614] Liidia Poska-Teiss (1888 – 14. V 1956 Tartu), lõpetas M. A. Lohvitskaja-Skaloni naiste kõrgemad loodusteaduslikud kursused Peterburis loodusteaduste õpetamise ja histoloogia erialal 1914, *mag. biol.* 1922, *dr. phil. nat.* 1930 (esimene eesti naisdoktor). Nimetatud naiskursuste histoloogiaassistendi abi 1912–1914 ja assistent 1914–1917, gümnaasiumide looduslooõpetaja Tallinnas 1918; TÜ zooloogia instituudi assistent 1919–1926 ja vanemassistent 1926–1928, histoloogia instituudi vanemassistent 1928–1939 ja 1941–1944, dotsent 1939–1940; TRÜ üldbioloogia kateedri juhataja 1941, professori kt 1941, üldbioloogia ja darvinismi kateedri professor 1944–1956, ühtlasi kateedri juhataja 1948–1951 ja histoloogia kateedri juhataja 1955–1956.

10. märts (pühapäev). Täna suri meningiidi tagajärjel ligi kuuajalise põdemise järgi Maarjamõisa sisehaiguste kliinikus *stud. med.* Heli Valdes,[615] prof. A. Valdese tütar. See on raske kaotus vanematele, kes kaotasid andeka tütre keset pulbitsevat elu.

Tundsin Helid juba lapsest saadik, liikudes sageli Valdese perekonnas.

12. märts (teisipäev). Heli on laudsil patoloogia instituudi praktikumi saalis. Seisin vaikselt tema põrmu kõrval keset lillesid ja vangutasin pead. Milleks oli see surm vajalik?

13. märts (kolmapäev). Seminar. Läbirääkimised Peebseni ja Alttoa ettekannete kohta. Sõna võtsid R. Kleis, Vassar,[616] R. Antons, Kadari ja V. Reiman, Talvik[617].

---

[615]Autori märkus veerisel: "sünd. 16. VIII 1923".

[616]Artur Vassar (Arthur V.; 1911 – 17. VII 1977 Tallinn), lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1939, *mag. phil.* 1939 (ajalookandidaat 1946), *dr. phil.* 1944, ENSV TA korrespondentliige 1961 ÜS Veljesto liige. TÜ arheoloogia instituudi ajutine abijõud 1939–1940, kateedri assistent 1940–1941, arheoloogia instituudi teaduslik töötaja 1941–1942, arheoloogia muuseumi konservaator 1942–1943 ja osakonnajuhataja 1943–1944, ühtlasi juhataja kt 1943–1944; TRÜ arheoloogia kateedri dotsent 1944–1946, Eesti ajaloo kateedri juhataja ja dotsent 1947–1949; NSV Liidu ajaloo kateedri juhataja kt 1950–1951; ENSV TA Ajaloo Instituudi sektorijuhataja 1947–1977.

[617]Edgar Talvik (Tamberg; 1911 – 20. V 1992 Tallinn), lõpetas TÜ õigusteaduskonna 1937, *mag. jur.* 1940, EÜSi liige. TÜ riigiõiguse abiõppejõud 1937–1938, riigi- ja rahvusvahelise õiguse instituudi vanemassistendi kt 1939–1940; TRÜ riigiõiguse kateedri vanemassistent 1940–1941 ja TRÜ teenistujate ametiühingukomitee esimees 1940–1941; Saksa vang Tartu koonduslaagris 1941, kantseleiametnik mitmes asutuses 1942–1944; TRÜ riigi- ja rahvusvahelise õiguse kateedri juhataja 1944–1946, dotsent a-st 1944, riigi ja õiguse teooria ning riigiõiguse kateedri juhataja 1946–1948, õigusteaduskonna prodekaan 1945–1946 ja dekaan 1948–1950; NSVL TA Riigi ja Õiguse Instituudi doktorant Moskvas 1950–1952; Tallinna linna TSN Täitevkomitee kommunaalmajanduse osakonna ja kommunaaltrusti jurist 1953–1960, ENSV Ministrite Nõukogu juriidilise komisjoni seaduseelnõude osakonna juhataja 1960–1966; TPI majandusõiguse dotsent 1966–1974.

14. märts (neljapäev). Heli puusärki panek ülikooli kirikus. Puusärgi juures, mille jalutsis suur värsketest sirelitest ja roheli-sest valge lindiga, kaasvõitlejate pärg, auvalve. Teenistuse ajal naisüliõpilased, enne ja pärast mehed. Kõik mustades palitutes ja mantlites, valgetes sallides ja kinnastes.

Puusärgi kõrval vanemad, väliselt rahulikud, kuid hingeliselt murtud.

Laulu järgi "Päev veereb, varjud tõusvad...",[618] toetudes 43. laulu sõnadele, pidas J. Kimmel[619] lühikese talituse, tähendades muuseas, et kuigi meile on mõistmatu H. Valdese surm, peame apostli[620] sõnadega siiski vastama: Ja, ja; sest me tahame ja usume, et see on siiski vajalik olnud... Lauluga "Ma olen võidu saanud, ja jõudnud rahule"[621] ja V. Kliimandi[622] oreli järel-

[618]"Päev veereb, varjud tõusvad" (Päev veereb, varjud tõusvad, / nad kurvalt maad nüüd katvad), viis ("Nüüd hingvad inimesed" (Nun ruhen alle Wälder) Heinrich Isaac (1450–1517), sõnad Aksel Kallas (1890–1922).

[619]Jüri Kimmel (Georg K.; 1899 – 18. VII 1982 Põlva), lõpetas TÜ usuteaduskonna 1927, *mag. theol.* 1938, EÜSi liige. Vabadussõjas vabatahtlik 1918–1920, usuõpetaja Tartu koolides 1922–1934, Tartu praostkonna vikaarõpetaja 1934–1937, Tartu Ülikooli koguduse õpetaja Johan Kõpu isiklik adjunkt 1937–1939, õpetaja kt 1940–1943 ja õpetaja 1943–1945, Tartu Jaani koguduse hooldajaõpetaja 1941–1942, TÜ koguduse hooldajaõpetaja 1946, Põlva koguduse õpetaja asetäitja 1945–1975 ja õpetaja 1975–1982, Lõuna-Eesti kirikuelu korraldaja 1944–1949, Tartu Usuteaduse Instituudi juhataja 1944, Konsistooriumi assessor 1945–1949, Usuteaduse Instituudi organiseeriva toimkonna liige 1946.

[620]Autori märkus veerisel: "kas mitte evangelist (Matt. 5,37)". — Vrd "Iga teie "jah" olgu "jah" ja iga "ei" olgu "ei", aga mis üle selle, see on kurjast" (Mt 5:37).

[621]"Ma olen võidu saanud", viis "Ma tahan jätta maha" (Valet will ich dir geben) Melchior Teschner (1584–1635), sõnad Gottfried Wilhelm Sacer (1635–1699), tõlge Martin Lipp (1854–1923).

[622]Voldemar Kliimand (1906 – 14. XII 1967 Tartu), õppis TÜ usuteaduskonnas 1933–1936, lõpetas Tallinna Konservatooriumi Hugo Lepnurme klassi oreli erialal 1938 ja Tartu Kõrgema Muusikakooli kompositsiooni alal 1939, korp! Ugala liige 1933. Algkooliõpetaja Tartu koolides 1929–1938, Pauluse 2. koguduse organist Tartus 1932–1940, Tartu

mänguga ("Åse surm" (Grieg)[623]) lõppes sügavat muljet jättev talitus.

Auvalvena seisev kadunu sõbratar Sigrid Lagastik,[624] kellega nad koos õppisid perkussiooni ja auskultatsiooni, vaatas korduvalt lahkunule ja vangutas pead, nagu minagi mõni päev varem. Vist küsis ka tema: Milleks oli see surm vaja?

Meenus meie sõit laeval koos Heli ja Valdesega Narooval a. 8 tagasi, mil seisime laevalael ja vestlesime Heliga, vaade mööda libisevaid jõekaldaid uppuva paadiga, meenutisid ühised jalutuskäigud Peedul, koosviibimised Valdese juures, ja ma taas vangutasin pead.

Siis läksin ja surusin vanemail vaikselt kätt.

Kirikus oli peaaegu kogu Heli kursus (III) ja ka teisi üliõpilasi. Õppejõududest olid ilmunud Aunap, Hiie, Haldre, Lepp, Kingisepp, Poska-Teiss, Sõber, kes Helit ravis, ja Pärtelpoeg, peale selle V. ja E. Ridalad[625].

Õpetajate Seminari õpetaja 1938–1948; 4. piirikaitserügemendi staabiohvitser, leitnant 1944; Tartu muusikakooli õpetaja 1948–1957, Rakvere internaatkooli õpetaja 1958–1966, Abja keskkooli õpetaja 1966–1967, Luunja keskkooli õpetaja 1967.

[623]Norra helilooja ja pianisti Edvard Griegi (1843–1907) muusikast Henrik Ibseni näidendile *Peer Gynt*.

[624]Sigrid Aru (Lagastik; 1923 – 12. IV 2007 Tartu), õppis T(R)Ü arstiteaduskonnas 1942–1943 ja 1945–1949, lõpetades selle. Saksa sõjaväes halastajaõde 1943–1945; TRÜ 1. sisehaiguste kliiniku arst 1948–1988, Tartu Kliinilise Haigla polikliiniku osakonnajuhataja 1954–1971 ja polikliiniku peaarst 1971–1990.

[625]Vassili Ridala (Grünthal; 1906 – 19. II 1985 Tartu), lõpetas TÜ loomaarstiteaduskonna 1930, *dr. med. vet.* 1933, ÜS Raimla liige. TÜ loomaarstiteaduskonna patoloogilise anatoomia kabineti nooremassistent 1928–1932, vanemassistent 1932–1933, patoloogilise anatoomia, histoloogia ja parasitoloogia dotsent 1933–1936, erakorraline professor 1936–1940, loomapatoloogia instituudi juhataja ja anatoomiakabineti ajutine juhataja 1936–1937, ülikooli lihahügeenia instituudi ajutine juhataja 1938–1939, loomaarstiteaduskonna sekretär 1938–1940; patoloogilise anatoomia, histoloogia ja parasitoloogia kateedri juhataja 1940–1941; patoloogilise anatoomia kateedri professor 1941–1944; TRÜ patoloogilise anatoomia ja parasitoloogia kateedri juhataja ja pro-

15. märts (reede). Heli Valdese põrmu ärasaatmine ülikooli kirikust. Pühalikult vaikselt seisab auvalve (teenistuse ajal mehed, enne ja pärast naised), ainult küünalde leegid kergelt liiguvad leinajate tulekust põhjustatud õhuliikumisest. Puusärgi juurde on tekkinud uusi pärgi.

Siis peale oreli eelmängu[626] helikunstnik V. Kliimandi poolt kostis laul "Koju mind viige..."[627] ja noore helikunstniku Endel Kangro[628] tšellosoolo "Palve" (Samson),[629] mis sügavalt haaravalt levis kiriku vaikuses.

Ärasaatmistalituse pidas õp. Kimmel, toetudes Jesaia sõnadele: Sest minu mõtted ep ole mitte teie mõtted, ega teie teed minu teed (55,8–9).[630] Järgnes taas E. Kangro tšellosoolo "An-

---

fessor 1944–1951; EPA patoloogilise anatoomia ja parasitoloogia kateedri juhataja ja professor 1951–1985; ühtlasi Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria Teadusliku Uurimise Instituudi vanemteadur 1947–1954. — Elfriede Ridala (Kalamees; Grünthal; 1903 – 5. IX 1974 Tartu), lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1929, *dr. med. vet.* 1935. TÜ loomaarstiteaduskonna bakterioloogia instituudi nooremassistent 1929–1931, loomatervishoiu ja piimahügieeni instituudi vanemassistent 1931–1940; T(R)Ü loomatervishoiu ja piimahügieeni kateedri juhataja ja professor 1940–1941 ja 1944–1951; EPA loomatervishoiu ja füsioloogia kateedri juhataja ja professor 1951–1974, zootehnikateaduskonna dekaan 1952–1958.

[626]Autori märkus veerisel: "Palverändajate koor (R. Wagner)". — "Palverändajate koor" (Su poole, Jeesus, pööran ma...) Richard Wagneri (1813–1883) ooperist *Tannhäuser* (1844/1845).

[627]"Koju mind viige" (Koju mind viige, kus see rahukallas kullaselt koidab), viis "Integer Vitae" Friedrich Ferdinand Flemming (1778–1813), sõnad Martin Lipp.

[628]Endel Kangro (1922 – 22. VIII 1983 Elva), õppis Tallinna Riiklikus Konservatooriumis Alfred Karjuse juures tšellot 1945–1948. Teises maailmasõjas Punaarmees, Vanemuise orkestris (vaheaegadega) 1946–1982, sh tšellorühma kontsertmeister 1965–1969; elas 1950.–1960. aastail Vändras, juhatas sealses kultuurimajas isetegevuslasi.

[629]Helilooja ja muusikapala tuvastamata.

[630]Vrd "Aga minu mõtted ei ole teie mõtted, ja teie teed ei ole minu teed, ütleb Issand. // Sest otsekui taevad on maast kõrgemal, nõnda on minu teed kõrgemad kui teie teed, ja minu mõtted kõrgemad kui teie mõtted" (Js 55:8–9).

dante" (Eccles)[631] ja siis koraal "Jumal, Sull' ligemal ihkab mu vaim!".[632]

Vaatasin prof. Valdesele, tema nägu tõmbles, abikaasa vaatas kivistunult lahkunu puusärgi suunas...

Lühike jumalagajätt, siis suleti puusärk. Orelilt kostis V. Kliimandi improvisatsioon viisidel "Gaudeamus igitur" ja "Veel kaitse, kange Kalev, oma lapsi"[633] (Miina Härma[634]). Siis kanti puusärk meeskaasvõitlejate poolt kirikust välja ja algas Heli Valdese viimne teekond ülikooli kalmistule.

Lahtise haua juures peale laulu "Vaikne, muldne emasüli"[635] peatus õp. Kimmel veel lühidalt kadunu vitaalsusel, ustavusel ja kohusetruudusel. Lauldi veel koraal "Peotäis maamulda",[636] siis aeti haud kinni.

Hallist märtsikuu taevast aga oli hakanud sadama vahepeal tihedat pehmet lund, nagu tahes katta leinajate muret unustuse vaibaga.

---

[631] Võimalik, et Inglise helilooja Henri (Henry) Ecclesi (1670–1742) sonaat tšellole ja *continuo*'le g-moll I osa.

[632] "Jumal, Sul ligemal" (Jumal, Sul ligemal ihkab mu vaim! / Üles siit vaevaööst kannab mind aim), viis "Bethany" (Nearer, my God, to thee) Lowell Mason (1792–1872), sõnad Sarah Flower Adams (1805–1848), tõlge Karl Eduard Sööt (1862–1950), Karl Lampson (1863–1934).

[633] "Veel kaitse kange Kalev...", lõpukoor Miina Härma kantaadist *Kalev ja Linda* (1894), sõnad Ferdinand Karlson.

[634] Miina Härma (Hermann; 1864 – 16. XI 1941 Tartu), õppis Peterburi Konservatooriumis orelit ja kompositsiooni 1883–1890, ENÜSi auvilistlane. Koorijuht ja muusikaõpetaja Tartus 1894–1903, elas Kroonlinnas 1903–1915, ENKSi tütarlastegümnaasiumi muusikaõpetaja 1917–1929.

[635] Vabakoguduslik kirikulaul "Vaikne, avar mullasüli..." (Vaikne, avar mullasüli, võta vastu rändaja! Sinililled tema üle hauakünkal kasvata!). Vt *Vaimulikke laule* (toim. Aarne Kriisk; Tartu: Seitsmenda Päeva Adventistide Eesti Liit, 1994, üldlaul nr 478). *Mart Jaansoni osutus.*

[636] "Peotäis ma mulda...", viis Anna Anvelt, sõnad eestindanud Lydia Koidula.

Värskele kalmule pani esimesena pärja III kursuse vanem *stud. med.* K. Aru,[637] öeldes:[638]

"Armas kaasvõitleja-kursusevanem Heli Valdes!

"Päev veereb, varjud tõusevad,

Nad kurvalt maad nüüd katavad,

Kui leinalooriga..."

Ja tõesti mulle tundub, nagu mingi sünge vari on laotamas meiegi kursuse üle oma musta leinaloori. Alles mõningad kuud tagasi seisime varalahkunud kursusekaaslase haua juures (kalmukünkal),[639] heites talle viimseks hüvastijätuks kolm peotäit kodumaa mulda.

Tol korral meist keegi ei julgenud mõelda ega uskuda, et nii ruttu tabab meid uus kurvastus ja valus lein. Et taas peame oma ridadest loovutama vaiksesse muldsesse emasülle ühe oma parimaist sõpradest ja andekamaist kaasvõitlejaist.

Meid valdab sel hetkel eriti valus leinatunne, leinatunne kaotuse pärast, mida inimmõistus ega -võim ei asenda ega enam tagasi ei anna.

See karm tõde on valus eriti seepärast, et me oleksime soovinud, et Sa veel kaua-kaua oleksid viibinud meie keskel — see Sinu sihikindel, teotahteline, rõõmsameelne ja alati tagasihoidlik isiksus. Isiksus, kes paistis, et ta iialgi ei väsi ja talub ka kõige raskemaid koormusi.

Aga surm on siiski võimsam kui inimene, inimene looduskuningas, kelle käsutusse on küll antud teadus ja tehnika.

Nii ka nüüd, keset ilusamaid noorusaastaid, keset pingsamaid õpinguid tabas Sind halastamatu haigus, haigus, kelle vastu tahtsid kord suunata oma elutegevuse. Ja päikesepaistelisel

---

[637]Kaljula Aru (Aro; 1920 – 4. VII 1987 Tartu), õppis T(R)Ü arstiteaduskonnas 1940–1943 ja 1944–1949. Saksa sõjaväes velsker Tormas ja Kloogal 1943–1944; Tartu Kliinilise Psühhoneuroloogiahaigla raviarst 1949–1952 ja osakonnajuhataja 1952–1987.

[638]Päevikusse on kleebitud eraldi leht sõnavõtu tekstiga.

[639]Herbert Normann on lisanud teksti alla: "Tamaara Kink". — Tamaara Kink (Tamara K.; 1920 – 16. XI 1945), õppis Tartu Ülikoolis veterinaariat 1942–1943, arstiteaduskonnas 1943–1946.

pühapäevahommikul, mil Sind ümbritsevas pulbitses elutegevus — lakkas Su südame rütmiline kontraktsioon ja Su silmalaud sulgusid vaiksele pikaldasele unele.

Mälestused Sinust püsigu! Su sihikindlus, teotahe ja sõbralikkus olgu ja jäägu meile eeskujuks!

Kursusekaaslaste nimel asetame pärja Su kalmukünkale, soovides:

"Muru kasva mulla peale,
Aruheina haua peale,
Punalilled palgeille,
Sinililled silmadelle,
Kullerkupud kulmudelle..."[640]

Edasi panid pärjad füsioloogia kateedri personali nimel *stud. med.* Maria Reeben[641] ja Tartu Tütarlastegümnaasiumi XXII lennu nimel *stud. phil.* Eva Kurve,[642] öeldes: "Heli, Sa olid esimene meie lennust, raske on uskuda, et sind enam ei ole, puhka rahul." Vaikselt sõnavõtuta panid veel pärja endiste kursuskaas-

[640] Värsid *Kalevipoja* II loost.

[641] Maria Epler (Reeben; 1920 – 17. VI 2000 Tartu), õppis T(R)Ü arstiteaduskonnas 1938–1946, meditsiinikandidaat 1954. TRÜ füsioloogia kateedri assistent 1944–1947, vanemõpetaja 1947–1959, dotsent 1959–1990, biofüüsika labori teaduslik juhendaja a-st 1966; ühtlasi Üld- ja Molekulaarpatoloogia Instituudi teadur ja juhtivteadur 1966–1993.

[642] Eeva Ahven (Bachmann; Kurve; 1924 – 28. X 2009 Tallinn) lõpetas Tartu 2. Gümnaasiumi (end. Tartu Tütarlastegümnaasium) 1942, õppis maalikunsti Kõrgematel Kujutava Kunsti Kursustel (end. Pallas) Tartus 1942–1944, TRÜ ajaloo-keeleteaduskonnas eesti filoloogiat 1944–1949, mille lõpetas, filoloogiakandidaat 1953. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi nooremteadur 1948–1949 ja 1952–1953, aspirant 1949–1952, teaduslik sekretär 1953–1968, teadusdirektor 1968–1989, vanemteadur 1989–1992.

laste nimel *stud. med.* Laine Kreos[643] ja *stud. med.* Armilla Kald[644] ja prof. V. Ridala abikaasaga. Kuid ka kõigil teistel oli Heli jaoks värskeid lille ja varsti oli kogu kalm nendega kaetud.

Kogu muldasängitamine jättis äärmiselt kurva ja sügavalt haarava mulje.

Õppejõududest olid kalmistule tulnud Sõber, Hiie, Lepp, Aunap, Roots, Rootsmäe,[645] Käer-Kingisepp. Kirikus viibisid veel Alma Tomingas ja Poska-Teiss.

17. märts (pühapäev). Vt. juurdekleebitud leht.[646]

(*Järgneb*)

[643]Laine Raaga (Kreos; 1919 – 16. IX 2013 Tallinn), õppis T(R)Ü arstiteaduskonnas 1943–1950, lõpetades selle. ENSV Tervishoiuministeeriumi arst-inspektor 1950, Otepää haigla arst ja jaoskonnaarst, haigla peaarst 1950–1960, Tallinna Vabariikliku Haigla konsultatiivpolikliiniku juhataja 1960–1969, Tallinna Mererajooni Polikliiniku terapeut a-st 1969.

[644]Armilla Pullmann (Kald; 1908 – 13. XII 1998 Tallinn), õppis T(R)Ü arstiteaduskonnas 1943–1951. Meditsiiniõde Eesti Punase Risti transpordiosakonnas 1937–1939, Tallinna onkoloogiahaiglas 1940–1943, Tartu silmakliiniku vanemõde 1944–1949, Tallinna Psühhoneuroloogiahaigla arst a-st 1951.

[645]Taavet Rootsmäe (David Rootsmann; 1885 – 27. VI 1959 Tartu), lõpetas TÜ füüsika-matemaatikateaduskonna 1912, *cand. math.* 1913. Tallinna tütarlaste kommertskooli jt koolide matemaatika-, füüsika- ja kosmograafiaõpetaja 1913–1919; TÜ tähetorni juhataja 1919–1944, astronoomia professori kt 1919–1924, erakorraline professor 1924–1931, astronoomia ja astrofüüsika korraline professor 1931–1944, õppeülesande täitja kosmograafias a-st 1923; TRÜ tähetorni direktor 1944–1948, astronoomia kateedri juhataja ja professor 1944–1959.

[646]Päevikusse on lisatud ajalehelõige: "Informatsiooniline teadaanne Liidunõukogu ja Rahvuste Nõukogu ühise istungi kohta 15. märtsil 1946. a." — *Postimees*, nr 64, 17. III 1946, lk 1. Muu hulgas otsustati istungil ühel häälel muuta NSVL Rahvakomissaride Nõukogu ümber NSVL Ministrite Nõukoguks ja rahvakomissariaadid ministeeriumideks koos vastavate ametinimetuste muutmisega. Sama muudatus tehti liiduvabariikide ja autonoomsete vabariikide puhul.

CONTENTS

Statement to the Eighteenth International Peace Congress held at Stockholm ..... *Leo Tolstoy* 963
Suicidal Europe ..... *Jaak Jõerüüt* 975
"Estonia should be a country where justice and freedom reign and people can confidently look into the future": By the 17th anniversary of the Republic of Estonia in 1935 985
Poetry ..... *Jonathan Locke Hart* 1005
Catholicism and evolutionism in the late 19th century ..... *Gustav Lauringson* 1012
Ascertainment of truth and criminal procedure ..... *Jüri Saar* 1049
Word harbour warden ..... *Toomas Kiho* 1081
What is a dispositif? ..... *Gilles Deleuze* 1083
Marquess and Leopold ..... *Jüri Lipping* 1092
Bicycle horn and dead rat's ass, or: Guess what your desiring machines are. Part II ..... *Jüri Lipping* 1108
Abstracts 1124
Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XIII ..... *Herbert Normann* 1133

eurozine

www.eurozine.com

Praakeksemplaride puhul palume pöörduda:
AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn, tel. 6563639

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 3.90 eurot